

7

КИЇВ-1981

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVI з'їзд КПРС про вдосконалення управління економікою
- Народні перекази про заснування Києва в літописах XI — XVII ст.
- Розвиток історичної науки в Узбецькій РСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **П. М. Калениченко**, **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **Г. Я. Туранська**

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4.
Телефон 29-62-34.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічні редактори *І. Ф. Міхалкіна*, *Т. М. Шендерович*.

Коректор *П. О. Ніяков*

Здано до набору 8.06.81. Підп. до друку 16.07.81. БФ 29474. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 15,25. Тираж 4005 пр. Зам. К-160.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Рєпіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 7 (241), жовт. (На українском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7 (244)

ЛИПЕНЬ

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

ЗМІСТ

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Іванченко Є. Г. XXVI з'їзд КПРС про вдосконалення управління економікою 5

До 1500-річчя Києва

Котляр М. Ф. Народні перекази про заснування Києва в літописах XI—XVII ст. 18

Наукове життя в братніх республіках СРСР

Ахунова М. А. (Ташкент). Розвиток історичної науки в Узбецькій РСР 30

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

Яшников В. Г. (Одеса). Діяльність Компартії України по комуністичному вихованню студентської молоді (1971—1975 рр.) 35

Масич В. О. (Донецьк). Партійне керівництво соціальним плануванням на промислових підприємствах України (1966—1970 рр.) 42

Борці за щастя народу

Волковинський В. М. М. В. Фрунзе — командуючий Збройними Силами України і Криму (1920—1924 рр.) 48

* * *

Жихарев Г. П. (Донецьк). Роль партійних організацій Донбасу в підвищенні освітнього і технічного рівня робітничої молоді (1928—1932 рр.) 57

Усенко П. Г. Російські, українські і польські демократи у боротьбі за революціонізування солдатських мас (кінець 50-х — початок 60-х років XIX ст.) 65

Корінний М. М. Переяславська земля в X — першій третині XIII ст. 72

Віднянський С. В. Діяльність братніх партій країн — членів РЕВ по поглибленню соціалістичної економічної інтеграції 82

ЗАМІТКИ

- Харчук Б. П. (*Львів*). Підготовка військових спеціалістів запасу у вузах України (1938—1941 рр.) 91
Баглаєв Ю. О. (*Сімферополь*). Роль Червоної Армії в організаційно-політичній роботі серед селянства України в роки громадянської війни . . . 95

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Іванцова І. В. Більшовицька преса в боротьбі за ленінську політику миру в період встановлення Радянської влади на Україні . . . 102
Ілюшина Л. І. (*Одеса*), Кормич А. І. (*Одеса*). Участь поштово-телеграфних службовців у революції 1905—1907 рр. . . . 110

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Денисовець П. М. (*Полтава*), Жук В. Н. (*Полтава*). З досвіду викладання історичного краєзнавства у вузі 116

СПОГАДИ

- Рязанов Ф. Ф. У суворі дні 120

НАШ КАЛЕНДАР

- Шевченко О. В. Видатний пропагандист марксизму (125-річчя Дмитра Благоєва) 125

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Калакура Я. С. Досвід роботи Компартії України з кадрами на етапі розвинутого соціалізму 127
Буцько О. В. Братерська допомога Радянського Союзу народам Центральної та Південно-Східної Європи, визволеним від фашистського ґоґа . . . 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

- Лавринович М. І. (*Житомир*). Матвійчук М. М., Міщенко Г. П. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації . . . 143

* *

- Бут О. М. (*Донецьк*). Н. Д. Давыдова. Деятельность КПСС по воплощению в жизнь ленинских принципов руководства народным хозяйством . . . 145
Романцов В. О., Плющ М. Р. Развитие металлургии в Украинской ССР Дрожжин В. П., Л. В. Кондратенко. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историкографический очерк . . . 149
Михайлюк О. Г. (*Луцьк*), Шморгун П. М. Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. 150
Сарбей В. Г., Алізаде Л. Ф. Академик М. В. Нечкина. Встреча двух поколений. Из истории русского революционного движения конца 50-х — начала 60-х годов XIX века 152
Замлинський В. О., Калениченко П. М., Макар Ю. І. (*Чернівці*). Ришард Назаревич. Шляхи до визволення. 154

ХРОПІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Понеділко В. І. (*Запоріжжя*). Міжвузівська наукова конференція з питань вивчення матеріалів XXVI з'їзду КППС 153
Мітряєва С. І. (*Ужгород*), Секарев О. В., Сюсько І. Н. (*Ужгород*). Радянсько-чехословацький семінар «Соціальний розвиток і молодь» . . . 156
Максимум П. П. (*Львів*), Микитів Б. С. (*Львів*). Конференція читачів «Українського історичного журналу» у Львові 157
Пошик В. І. У Науковій Раді з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» 159

СОДЕРЖАНИЕ

11

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

- Панченко Е. Г. XXVI съезд КПСС о совершенствовании управления экономикой 5

К 1500-летию Киева

- Котляр Н. Ф. Народные предания об основании Киева в летописях XI—XVII вв. 18

Научная жизнь в братских республиках СССР

- Ахунова М. А. (*Ташкент*). Развитие исторической науки в Узбекской ССР 30

СООБЩЕНИЯ

Вопросы развития советского общества периода зрелого социализма

- Яшников В. Г. (*Одесса*). Деятельность Компартии Украины по коммунистическому воспитанию студенческой молодежи (1971—1975 гг.) . . . 35

- Масич В. А. (*Донецк*). Партийное руководство социальным планированием на промышленных предприятиях Украины (1966—1970 гг.) 42

Борцы за счастье народа

- Волковинский В. Н. М. В. Фрунзе — командующий Вооруженными Силами Украины и Крыма (1920—1924 гг.) 48

* *

- Жихарев Г. П. (*Донецк*). Роль партийных организаций Донбасса в повышении образовательного и технического уровня рабочей молодежи (1928—1932 гг.) 57

- Усенко И. Г. Русские, украинские и польские демократы в борьбе за революционизирование солдатских масс (конец 50-х — начало 60-х годов XIX ст.) 65

- Коренной Н. Н. Переяславская земля в X — первой трети XIII ст. 72

- Виднянский С. В. Деятельность братских партий стран — членов СЭВ по углублению социалистической экономической интеграции 82

ЗАМЕТКИ

- Харчук Б. Ф. (*Львов*). Подготовка военных специалистов запаса в вузах Украины (1938—1941 гг.) 91

- Баглаев Ю. А. (*Симферополь*). Роль Красной армии в организационно-политической работе среди крестьянства Украины в годы гражданской войны 95

Трибуна молодого автора

- Иванцова И. В. Большевицкая пресса в борьбе за ленинскую политику мира в период установления Советской власти на Украине 102

- Илюшина Л. И. (*Одесса*), Кормич А. И. (*Одесса*). Участие почтово-телеграфных служащих в революции 1905—1907 гг. 110

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Денисовец П. М. (*Полтава*), Жук В. Н. (*Полтава*). Из опыта преподавания исторического краеведения в вузе 116

ВОСПОМИНАНИЯ

- Рязанов Ф. Ф.** В суровые дни 120

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Шевченко О. В. Выдающийся пропагандист марксизма (125-летие Димитра Благоева) 125

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Калакура Я. С. Опыт работы Компартии Украины с кадрами на этапе развитого социализма 127
Буцько О. В. Братская помощь Советского Союза народам Центральной и Юго-Восточной Европы, освобожденным от фашистского ига 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем Очерки истории областных партийных организаций Украины

- Лавринович М. И. (*Житомир*), Матвийчук Н. М., Мищенко Г. П. Нариси історії Житомирської обласної партійної організації 143

* * *

- Бут А. Н. (*Донецк*), Н. Д. Давыдова. Деятельность КПСС по воплощению в жизнь ленинских принципов руководства народным хозяйством 145
Романцов В. Е., Плющ Н. Р. Развитие металлургии в Украинской ССР 147
Дрожжин В. П., Л. В. Кондратенко. Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк 149
Михайлюк А. Г. (*Луцк*), Шморгун П. М. Революційна боротьба трудящих України в 1905—1907 рр. 150
Сарбей В. Г., Ализаде Л. Ф. Академик М. В. Нечкина. Встреча двух поколений. Из истории русского революционного движения конца 50-х — начала 60-х годов XIX века 152
Замлянський В. А., Калениченко П. М., Макар Ю. И. (*Черновцы*). Ришард Назаревич. Шляхи до визволення 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Понеделко В. И. (*Запорожье*). Межвузовская научная конференция по вопросам изучения материалов XXVI съезда КПСС 156
Митряева С. И. (*Ужгород*), Секарев А. В., Сюсько И. Н. (*Ужгород*). Советско-чехословацкий семинар «Социальное развитие и молодежь» 156
Максимук П. П. (*Львов*), Микитов Б. С. (*Львов*). Конференция читателей «Українського історичного журналу» во Львове 157
Попик В. И. В Научном Совете по проблеме «Основные закономерности отечественной истории дооктябрьского периода» 159

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Є. Г. ГАНЧЕНКО (Київ)

XXVI З'їзд КПРС

ПРО ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ

Питання вдосконалення управління економікою відповідно до умов розвинутого соціалістичного суспільства займають одне з провідних місць в політиці і практичній діяльності Комуністичної партії. «Розв'язання проблем, які перед нами стоять,— відзначав на XXVI з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев,— використання можливостей, які ми маємо, великою мірою залежать від рівня керівництва народним господарством, рівня планування й управління»¹.

Мова йде не лише про зростання ролі управління економікою в функціонуванні соціалістичного суспільства, про ускладнення питань поліпшення управління. Справа в тому, що процес вдосконалення управління набуває безперервного характеру і стає таким чином своєрідною функцією системи управління економікою. Тепер неможливо обмежитись періодичними перебудовами тих чи інших елементів управління, перепідготовкою управлінських кадрів. Необхідна постійна цілеспрямована діяльність партійних і господарських органів по вдосконаленню форм, методів і стилю управління. Відповідно і в новій Конституції СРСР, як відзначав товариш Л. І. Брежнев на травневому (1977 р.) Пленумі ЦК КПРС, «...закладено можливості постійного вдосконалення всієї системи соціалістичного господарювання, всієї роботи планових та інших органів управління економікою і культурою»².

Потреба в постійному вдосконаленні управління економікою пов'язана з рядом об'єктивних факторів, що відбивають кількісні і якісні зміни у виробництві. Кількісні зміни означають збільшення випуску продукції, що супроводжується випереджаючим зростанням числа економічних зв'язків, які підлягають регулюванню в процесах управління. Одночасно змінюється і зміст економічних зв'язків, оскільки у виробництві відбуваються якісні зміни: освоюється нова продукція, впроваджуються нові технологічні процеси, устаткування та ін. Так, тільки в нашій республіці за роки десятої п'ятирічки створено майже 4 тис. найменувань нової техніки. Щороку в народне господарство впроваджувалося в середньому більш як 11 тис. розробок з економічним ефектом понад півтора мільярда карбованців. Промислові підприємства освоїли серійне виробництво 4,6 тис. нових

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 59.

² Брежнев Л. І. Про проект Конституції Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на Пленумі Центрального Комітету КПРС 24 травня 1977 року. — Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 373.

видів продукції³. Все це зумовлює необхідність відповідної перебудови управлінської діяльності. Виходячи з цього, XXVI з'їзд КПРС поставив в одинадцятій п'ятирічці завдання «послідовно поліпшувати управління народним господарством з урахуванням зростаючих масштабів виробництва, дедалі складніших економічних зв'язків, вимог науково-технічної революції з метою максимального використання можливостей і переваг економіки зрілого соціалізму»⁴.

Потреба в удосконаленні управління народним господарством пов'язана також з посиленням політичного значення управлінської діяльності. «Питання керівництва економікою,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— не просто господарські, а політичні, партійні»⁵. Управлінська діяльність завжди націлена на конкретні колективи людей і окремих працівників, а тому являє собою, в певному розумінні політику на кожному кроці. Розумні і своєчасні управлінські рішення, ініціативні дії керівників, чуйне їх ставлення до різноманітних запитів людей викликають трудове піднесення колективів, створюють сприятливий мікроклімат. І, навпаки, прорахунки, недоліки в стилі господарського керівництва не лише призводять до прямих матеріальних збитків, а й сприяють виникненню конфліктних ситуацій, призводять до зниження трудової дисципліни, негативно впливають на піднесення ефективності суспільного виробництва.

Необхідність постійного вдосконалення системи управління економікою пов'язана також із зовнішньополітичними аспектами. Адже управлінська діяльність відіграє важливу роль у дальшому розвитку соціалістичної інтеграції. Все більш повне використання переваг соціалістичного поділу праці, динамічний розвиток народних господарств усіх країн соціалістичної співдружності вимагають поступового зближення господарських механізмів країн— членів РЄВ. «Саме життя ставить завдання,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС,— доповнити координацію планів погодженням економічної політики в цілому. На порядок денний ставляться і такі питання, як зближення структур господарських механізмів, дальший розвиток прямих зв'язків між міністерствами, об'єднаннями і підприємствами, які беруть участь у кооперації, створення спільних фірм, можливі й інші форми з'єднання наших зусиль і ресурсів»⁶.

Інший аспект удосконалення управління економікою у зв'язку із розвитком відносин із соціалістичними країнами полягає в ефективному використанні передового досвіду господарювання. «За роки соціалістичного будівництва братні країни нагромадили різноманітний позитивний досвід організації виробництва, управління, розв'язання народногосподарських проблем... Давайте, товариші,— наголошував товариш Л. І. Брежнев,— уважніше вивчати і ширше використовувати досвід братніх країн»⁷.

Об'єктивна потреба в постійному вдосконаленні системи управління зумовлюється і особливостями сучасного етапу економічного змагання двох світових систем. Це змагання нині спрямовується на досягнення більш високих показників ефективності виробництва, на впровадження сучасних науково-технічних досягнень. Таким чином, мова йде про те, що система управління повинна забезпечити якнай-

³ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 10.

⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 235.

⁵ Там же, с. 61.

⁶ Там же, с. 8.

⁷ Там же, с. 7.

повнішу реалізацію переваг розвинутого соціалізму в підвищенні продуктивності суспільної праці. При цьому неможливо упустити і той незаперечливий факт, що новий виток гонки озброєнь, який наві'язують агресивні імперіалістичні кола, призведе до певного відволікання ресурсів для створення надійної оборони. Щоб успішно розв'язувати одночасно величні соціально-економічні завдання, поставлені XXVI з'їздом КПРС, необхідно постійно поліпшувати управління народним господарством.

Удосконалення управління економікою завжди підпорядковано досягненню певних цілей. В одинадцятій п'ятирічці вдосконалення управління націлюється «...на виконання рішень партії по економічному і соціальному розвитку країни, прискорення переведення економіки на рейки інтенсивного розвитку, підвищення рівня життя народу»⁸. В цьому зв'язку необхідно відзначити дві принципові особливості вдосконалення системи управління економікою в сучасних умовах. Перша з них пов'язана з тим, що впровадження нових форм і методів керівництва економікою підпорядкована підвищенню ефективності виробництва. В цьому зв'язку товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Інтенсифікація економіки, підвищення її ефективності, якщо перекласти цю формулу на мову практичних справ, полягає насамперед у тому, щоб результати виробництва зростали швидше, ніж затрати на нього, щоб, залучаючи до виробництва порівняно менше ресурсів, можна було добитися більшого. Розв'язанню цього завдання повинні бути підпорядковані планування, науково-технічна і структурна політика. На ефективність повинні працювати і методи господарювання, політика в галузі управління»⁹.

Два головних важіля підвищення ефективності виробництва: впровадження науково-технічних досягнень і вдосконалення управління тісно пов'язані між собою. З одного боку, нова техніка і технологія є одним з об'єктів управління, а технічне вдосконалення виробничих процесів здійснюється завдяки різноманітній управлінській діяльності. З іншого боку, в процесі управління використовуються сучасні технічні засоби. Відповідно і вдосконалення планових показників, методів матеріального заохочення та інше пов'язується з досягнутим рівнем ефективності роботи трудових колективів і окремих працівників.

Друга принципова особливість перебудови системи управління в умовах розвинутого соціалізму — її органічний зв'язок з розв'язанням завдань соціального розвитку країни. Цьому підпорядковується розширення горизонтів планування до 20 років, розробка ряду соціально-економічних програм (продовольча, розширення випуску товарів народного споживання, скорочення ручної праці та ін.). У відповідності з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» від 12 липня 1979 р. передбачаються «...заходи щодо поліпшення умов праці, підвищення кваліфікації і професійної майстерності працівників, загальноосвітнього і культурного рівня населення, поліпшення житлових і культурно-побутових умов життя, медичного обслуговування та інші заходи в галузі соціального розвитку в ув'язці із завданнями по розвитку виробництва, капітальному будівництву і підвищенню їх

⁸ Там же, с. 235.

⁹ Там же, с. 48.

ефективності»¹⁰. В поточній п'ятирічці передбачено поліпшувати організаційну структуру управління торгівлею, галузями культури і побутового обслуговування населення, житлово-комунальним господарством, природоохоронною діяльністю. Виходити при цьому з необхідності повнішого задоволення матеріальних і духовних потреб радянського народу¹¹.

Документи XXVI з'їзду КПРС націлюють партійні і господарські органи на вдосконалення як об'єктивного, так і суб'єктивного елементів господарського управління. Перший з них відображає форми, методи керівництва економікою, заохочення працівників та ін. Інший втілює діяльність управлінських кадрів, які разом з широкими масами трудящих під керівництвом партії практично вдосконалюють всі елементи механізму господарювання.

Як окремі компоненти, так і систему управління в цілому не можна вибирати довільно. Структура господарського механізму повинна відповідати об'єктивним економічним законам, а його елементи — органічно пов'язуватись з особливостями розвитку об'єктів управління на кожному з етапів соціалістичного і комуністичного будівництва. Впровадженню нових форм і методів господарювання повинна передувати відповідна підготовча робота, оскільки в іншому разі не тільки неможливо досягти поліпшення якості управління і підвищення ефективності роботи, а й можна дискредитувати їх в якійсь мірі. Отже, успіх перебудови управління забезпечується тісним поєднанням удосконалення господарського механізму з одночасним істотним поліпшенням методів і стилю управлінської діяльності, підвищенням рівня партійного керівництва економікою. При цьому слід враховувати вказівку товариша Л. І. Брежнєва на XXVI з'їзді КПРС про те, що найголовніша причина наявних труднощів і недоліків у народному господарстві «...полягає в тому, що ще не повністю подолані сила інерції, традиції і звички, які склалися в той період, коли на перший план виступав не стільки якісний, скільки кількісний бік справи»¹².

Провідною ланкою господарського механізму і системи управління в цілому є планування. Підвищенню ролі цієї ланки в документах XXVI з'їзду партії приділяється першочергове значення. Насамперед поставлено завдання «посилити значення п'ятирічного плану, який є головним інструментом реалізації економічної політики партії, соціальної спрямованість планів»¹³.

Досвід КПРС в здійсненні планів соціалістичного і комуністичного будівництва, комуністичних, робітничих партій в братніх країнах соціалізму, переконливо свідчить про те, що п'ятирічний період планування якнайкраще відповідає закономірностям соціалістичного відтворення. Саме за цей період можна побудувати і ввести в дію сучасне підприємство, підготувати спеціалістів народного господарства, гарантувати середньорічний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції в умовах чергування врожайних і неврожайних років і т. ін. Але п'ятирічного планування в наш час недостатньо, адже чимало завдань неможливо розв'язати за 5 років. Це стосу-

¹⁰ Про подальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС від 12 липня 1979 р.; Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р. К., 1979, с. 19—20.

¹¹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 241.

¹² Там же, с. 44.

¹³ Там же, с. 235.

ється насамперед розвитку науки і техніки, реалізації крупних народногосподарських програм, розв'язання істотних соціальних завдань та ін. А тому у відповідності із постановою ЦК КППС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 р., починаючи з 1981 р., розробляються не тільки річні і п'ятирічні плани, а й ще два нових планові документи: основні напрями економічного і соціального розвитку країни на 10 років, а також комплексна програма науково-технічного прогресу на 20 років. Після завершення поточної п'ятирічки, виходячи з цих документів, буде розроблятися новий п'ятирічний план, а довгострокові планові документи уточнюватись на наступні п'ять років. Таким чином, планування не лише набуває довгострокового характеру, а й стає безперервним. П'ятирічний план стає основною формою планування не лише на рівні народного господарства, а й на рівні міністерств, об'єднань, підприємств.

Що це означає?

Починаючи з наступного року, кожен трудовий колектив, галузь несуть відповідальність, а відповідно звітують, матеріально заохочуються не стільки за виконання річного плану, скільки за досягнуті результати у виконанні завдань п'ятирічного плану*. На XXVI з'їзді КППС наголошувалось, що «виконання завдань одинадцяті п'ятирічки — ось критерій, за яким оцінюватимуться ділові і політичні якості господарських кадрів, їх уміння працювати по-новому, здійснити поворот до інтенсифікації виробництва, забезпечити підвищення ефективності і якості»¹⁴.

Важливий напрям удосконалення планування пов'язаний із застосуванням програмно-цільових методів. XXVI з'їзд КППС поставив завдання «ширше використовувати цільові комплексні програми як органічні складові частини державних перспективних планів економічного і соціального розвитку, підвищити їх обгрунтованість, спрямованість на кінцеві результати і розв'язання конкретних науково-технічних, економічних і соціальних проблем»¹⁵.

Слід зазначити, що програмно-цільові методи наша партія використовувала в управлінні на всіх етапах розвитку економіки. Класичним зразком є план ГОЕЛРО. Ефективними виявились ці методи і в роки Великої Вітчизняної війни при створенні і виробництві військової техніки, у повоєнні роки завдяки їм було успішно розв'язане завдання використання атомної енергії в мирних цілях, створено ракетно-космічні системи та ін.

Особливістю використання програмно-цільових методів планування в сучасних умовах є не лише збільшення кількості програм, виконавців, а й їх провідна роль у складанні планів економічного і соціального розвитку. Саме за допомогою цих методів Комуністична партія розв'язує соціально-економічні завдання, що мають велике народногосподарське значення, а тому в процесі управління вони стають пріоритетними.

В одинадцятій п'ятирічці розроблені різноманітні програми. Програми загальносоюзного значення включають 15 крупних комплексних програм з економічних і соціальних проблем (продовольча, скорочення застосування ручної праці, збільшення виробництва нових товарів народного споживання, освоєння зони БАМу, а також

* Необхідні методичні документи вже розроблені і затверджені відповідними державними органами. (Див.: Совершенствование хозяйственного механизма. Сборник документов. М., 1980, с. 37—39; 142—160; 167—174; 185—186.)

¹⁴ Матеріали XXVI з'їзду КППС, с. 150—151.

¹⁵ Там же с. 236.

ряд програм по економії матеріальних ресурсів); 40 програм по важливих напрямках науково-технічного прогресу; 120 програм по великих технічних проблемах¹⁶.

Особливе значення серед цих програм має продовольча програма. «Вона,— відзначалося в Звітній доповіді ЦК КПРС на XXVI з'їзді партії,— має забезпечити значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Вона має тісніше зімкнути сільське господарство з галузями, які займаються зберіганням і переробкою його продукції. І, звичайно, з торгівлею. Інакше кажучи, її мета — в якомога стисліші строки розв'язати завдання безперервного постачання населенню продуктів»¹⁷.

Поряд з народногосподарськими союзами розроблені республіканські, галузеві і регіональні комплексні цільові програми. Зокрема, в Українській РСР, ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР затвердили шість загальнореспубліканських програм — «Енергокомплекс», «Метал», «Матеріаломісткість», «Праця», «Агрокомплекс», «Цукор», які є важливими підоймами у розв'язанні великих економічних і соціальних завдань. «Реалізація цих програм,— зазначав товариш В. В. Щербицький,— вимагає від планових, господарських органів всебічного врахування найновіших досягнень науки, техніки, передового досвіду, правильного визначення першочерговості завдань, зосередження сил і ресурсів на провідних напрямках, а головне — чіткої організації виконання»¹⁸. Очолюють всі роботи по реалізації цих програм члени Політбюро, секретарі ЦК Компартії України, заступники Голови Ради Міністрів УРСР¹⁹.

Широкого поширення в республіці набули регіональні науково-технічні програми, що складаються з урахуванням досвіду реалізації таких програм в десятир'ячці у Києві, Львові, Донецьку, Одесі, Харкові, Дніпропетровську. Зокрема, у Львівській області в рамках таких програм впроваджено 150 наукових розробок з економічним ефектом 80 млн. карбованців²⁰.

На одинадцять п'ятирічку під керівництвом ЦК Компартії України і відповідних обкомів партії регіональні цільові науково-технічні програми розроблені для всіх регіонів республіки. Склад цих програм: *Донбас* — «Метал», «Машинобудування», «Вугілля», «Донбас»; *Північно-Схід* — «Трактор», «Атоммаш», «Тепловоз», «Азот», «Будівництво»; *Придніпров'я* — «Якість», «Сталь», «Руда», «Врожай», «Здоров'я»; *Захід* — «Якість машин», «Хімія», «Праця», «Рекреація», «Геологія», «Нафта і вугілля»; *Північно-Захід* — «Природокористування», «Автоматизація», «Якість», «Родючість»; *Південь* — «Метал», «Машинобудування», «Пароплавство», «Праця», «Хіммедпром», «Суднобудування», «Агрокомплекс». *Київ* — «Праця», «Метал», «АСУ — Київ», «Навколишнє середовище», «Сільгосппродукти», «Будівництво»²¹.

Кожна з наведених програм має чітку цільову орієнтацію і передбачає розв'язання науково-технічних проблем, що мають особливе значення для конкретного регіону. Зокрема, реалізація програми «Вугілля» в Донецькій і Ворошиловградській областях забезпечить збільшення видобутку вугілля на тонких пологих пластах в середньо-

¹⁶ Економическая газета, 1981, № 1, с. 2.

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 54.

¹⁸ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 40.

¹⁹ Дня: Рад. Україна, 1981, 18 бер.

²⁰ Правда України, 1981, 10 марта.

²¹ Правда України, 1981, 20 февр.

му на 7,5 тис. т на добу, а на тонких крутих — з 4 млн. т до 7,5 млн. т на рік. В цілому реалізація всіх програм в Донбасі, у здійсненні яких беруть участь понад 350 об'єднань, підприємств, організацій, 48 міністерств і відомств, забезпечить економічний ефект у розмірі не менш як 100 млн. крб. на рік²².

Для поточного керівництва виконанням науково-технічних програм у кожному регіоні створені спеціальні лабораторії, або науково-координаційні ради. Зміст програм деталізовано в договорах наукових установ та підприємств про науково-технічне співробітництво. Контроль за виконанням договорів покладено на відповідні обкоми та Київський міськком партії, а також на наукові центри АН УРСР.

Вузловою ланкою в удосконаленні планування є використання науково обгрунтованих планових показників виробничо-господарської діяльності галузей, об'єднань, підприємств. А тому важливого значення серед шляхів удосконалення планування партія надає впровадженню на всіх рівнях керівництва економікою більш досконалих планових показників, «...які б найповніше відображали і стимулювали зростання виробництва, підвищення його ефективності, продуктивності праці, якості продукції, економію робочого часу, металу, енергії та інших ресурсів»²³.

В числі нових планових показників — нормативна чиста продукція, норматив заробітної плати на карбованець чистої продукції, ліміт чисельності робітників і службовців, завдання по скороченню застосування ручної праці, ліміти державних капітальних вкладень і будівельно-монтажних робіт, економічний ефект від впровадження науково-технічних заходів та ін. Чільне місце серед таких показників посідає нормативна чиста продукція. На відміну від показників валової, товарної та реалізованої продукції цей показник містить у собі лише результати праці даного колективу (заробітну плату з нарахуваннями по соціальному забезпеченню і прибуток) і не включає вартість сировини, матеріалів, напівфабрикатів та інших матеріальних затрат. Нормативна чиста продукція точніше показує внесок кожного колективу в розвиток економіки. А якщо додати до цього, що обсяг нормативної чистої продукції є основою для визначення рівня продуктивності праці на підприємстві, фонду заробітної плати, то стає зрозумілим дівість нового оціночного показника. Про це переконливо свідчать і результати роботи підприємств і об'єднань, що переведені на нові умови планування.

Одне з цих підприємств — першомайський машинобудівний завод ім. 25-річчя Жовтня Миколаївської області. Нова система планових показників спрямувала творчий пошук заводських конструкторів і технологів, робітників на вишукування резервів підвищення ефективності виробництва і насамперед зниження матеріаломісткості виробів. Питомі затрати металу на одиницю потужності дизель-генератора «ДГА-135» зменшено на 7,5 кг у порівнянні з попередньою моделлю. Питома вага продукції із Знаком якості на кінець десятої п'ятирічки становила 57%. Лише за два останні роки впроваджено понад 30 нововведень малої механізації з річним економічним ефектом 130 тис. карбованців. За п'ятирічку від малопродуктивної ручної праці вивільнено понад 120 чоловік²⁴.

Планові показники пройшли широку експериментальну перевірку. Ще в 1973 р. вони почали використовуватись на 45 підприємствах

²² Там же.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 236.

²⁴ Правда України, 1980, 10 апр.

семи міністерств, а на момент прийняття постанови ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР 12 липня 1979 р. про вдосконалення господарського механізму на нових умовах працювало більше 300 підприємств, з них 46 підприємств України, які випускали 2,6% загального обсягу валової продукції промисловості республіки²⁵. Одночасно в процесі експерименту внесено необхідні уточнення в нову систему планових показників, що і забезпечило вагому наукову обґрунтованість змін в господарському механізмі.

В одинадцятій п'ятирічці в промисловості передбачено завершити перехід підприємств, об'єднань і галузей на роботу за новими плановими показниками. Нині число таких підприємств в країні перевершує дві тисячі²⁶. А такі галузі як Мінважмаш, Міненергомаш, Мінлегхарчомаш, Головмоспромбудматеріали повністю переведені на нові умови планування. Впровадження нормативної чистої продукції в галузях обробної промисловості буде здійснено в 1982 р. Цьому сприяє і затвердження нормативів чистої продукції одночасно з преїскурантами оптових цін, що вводяться в дію з 1 січня 1982 р. Одночасно впроваджуються і більш досконалі натуральні показники. Зокрема, у важкому машинобудуванні виготовлення устаткування не планується в тоннах, як раніше, що спонукало виготовлювачів виробляти важкі стани, верстати і т. ін. Тепер затверджується номенклатура комплектного технологічного устаткування, за якою розробляється план виробництва і поставок. Нові натуральні вимірювачі продукції введені для 38 видів продукції машинобудування. Це відповідає зростанню ролі споживчої вартості в умовах розвинутого соціалізму.

Важливе значення в поліпшенні управління і рівня господарювання має вдосконалення територіального планування. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання «підвищити дієвість територіального планування і його роль у розвитку районів»²⁷.

В механізмі управління територіальне планування завжди відіграло значну роль, оскільки від нього прямо залежить розвиток території, на якій здійснюється безпосередня життєдіяльність людей. В удосконаленні організації господарства певного району, як єдиного цілого, «...тобто не одного господарства, не однієї галузі господарства... а суми всіх господарських відносин, суми всього господарського обороту, хоч би невеликої місцевості»²⁸, — писав В. І. Ленін. Володимир Ілліч вбачав в цьому одне з найважливіших завдань соціалістичного будівництва. Зростання ролі територіального планування враховано і в новій Конституції СРСР, в якій поєднання галузевого і територіального принципів управління зафіксовано як одна з принципів відзнак системи керівництва економікою розвинутого соціалізму (ст. 16). За місцевими Радами народних депутатів закріплюється функція забезпечення комплексного економічного і соціального розвитку на їх території (ст. 147)²⁹. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання «підвищити роль і вдосконалювати діяльність Рад народних депутатів по забезпеченню комплексного економічного і соціального розвитку на їх території»³⁰.

²⁵ Экономическая газета, 1981, № 1, с. 2; Правда Украины, 1979, 7 авг.

²⁶ Экономическая газета, 1981, № 1, с. 2.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 236.

²⁸ Ленін В. І. Про продовольчий податок. (Значення нової політики і її умов). — Повне збір. творів, т. 43, с. 214.

²⁹ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 10, 51.

³⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 220.

Дальше поліпшення територіального планування включає два основних напрями. Перший з них пов'язаний з більш глибокою і ґрунтовною проробкою територіального аспекту планів розвитку галузей союзного чи республіканського підпорядкування. З цією метою галузеві органи управління і керівники об'єднань, підприємств зобов'язуються направляти проекти планів відповідним територіальним органам, а також враховувати пропозиції останніх. Другий напрям включає дальше вдосконалення комплексного планування економічного і соціального розвитку міст, районів, сблостей. Втілення вказаних напрямів в практику управлінської діяльності дозволить повніше використовувати територіальні резерви зростання ефективності виробництва і підвищення життєвого рівня населення міст, районів. Ці резерви виникають на основі територіальної кооперації праці, значення якої в умовах розвинутого соціалізму істотно зростає. Прикладом цього є розвиток будівництва методом промислових вузлів. Майже двадцятирічний досвід формування промислових вузлів нагромадили будівельники Білорусії і Литви, де закінчено, або завершується спорудження 86 промвузлів і промрайонів. Здешевлення будівництва по цих об'єктах складає чверть мільярда карбованців, а земельна площа під забудову зменшена на 900 гектарів³¹. В Ленінграді промвузли послідовно об'єднуються в 16 промислових зон, в кожен з яких на кінець одинадцятої п'ятирічки буде входити до п'ятдесяти підприємств різних галузей. Капітальні затрати знижено тут на 41 млн., а щорічні експлуатаційні — на 7,5 млн. крб. Заощаджено 237 га землі, значно поліпшено архітектурний вигляд міста³². В матеріалах XXVI з'їзду КПРС передбачено «...дальший розвиток і формування територіально-виробничих комплексів і промислових вузлів, особливо в новоосвоєваних районах»³³, а також розробка єдиних правових основ «...створення територіально-виробничих комплексів і промислових вузлів та міжвідомчого управління ними»³⁴.

Ще більшого значення набуває територіальне планування у використанні соціальних факторів росту ефективності виробництва. Поліпшення умов і змісту праці, розвиток сфери обслуговування міста, району, поліпшення житлово-побутових умов, відпочинку трудящих і раціонального використання ними позаробочого часу та інше. Все це важливі фактори підвищення ефективності виробництва і якості роботи на всіх підприємствах, об'єднаннях конкретних територіально-адміністративних одиниць.

В документах XXVI з'їзду КПРС намічено здійснити ряд заходів, спрямованих на поліпшення організації планування, структури, форм і методів роботи планових органів. Важливого значення набуває впровадження і ефективне використання автоматизованої системи планових розрахунків. Кілька років успішно функціонує перша черга автоматизованої системи планових розрахунків (АСПР) Держплану СРСР, яка включає більш як 50 підсистем. В рамках АСПР розв'язується понад 3 тис. різноманітних планових завдань³⁵. Складовою частиною АСПР є автоматизована система планових розрахунків Держплану УРСР (РАС) перша черга якої вступила в дію наприкінці десятої п'ятирічки. Народногосподарський ефект її впроваджен-

³¹ Социалистическая индустрия, 1980, 11 окт.

³² Правда, 1981, 5 марта.

³³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 220.

³⁴ Там же, с. 236.

³⁵ Див.: Федоренко Н. Инструменты оптимизации плановых решений. — Коммунист, 1978, № 16, с. 32.

ня складає понад 280 млн. карбованців³⁶. А нещодавно в галузі автоматизації планових розрахунків було зроблено новий крок: обчислювальні центри Москви, Києва і Риги сполучені єдиною мережею. Спеціально створений комплекс програм «Діалог» забезпечує спеціалістам вільне користування інформацією, нагромадженою в «пам'яті» електронно-обчислювальних центрів трьох міст. Звичайно це лише перший крок у виконанні поставленого XXVI з'їздом КПРС завдання «забезпечити дальший розвиток і підвищення ефективності мережі автоматизованих систем управління і обчислювальних центрів колективного користування, продовжуючи їх об'єднання в єдину загальнодержавну систему збирання та обробки інформації для обліку, планування й управління»³⁷.

Одночасно з вдосконаленням системи планування істотні зміни відбуваються і в іншому елементі господарського механізму — госпрозрахункових відносинах, економічному стимулюванні трудових колективів і окремих працівників. Одним з найважливіших напрямів удосконалення управління, вказаних XXVI з'їздом КПРС, є посилення режиму економії, зміцнення господарського розрахунку.

Соціалістична система господарювання завжди відіграла активну роль в раціональному використанні ресурсів. Проте в сучасних умовах значення цього аспекту незрівнянно зростає. Адже у виробництві залучені величезні обсяги ресурсів. Проте використовуються ці ресурси ще не завжди ефективно. «Порівняно з кращими світовими показниками, — відзначав товариш Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС, — на одиницю національного доходу ми витрачаємо більше сировини і енергії. Отже, є можливість значно збільшити випуск кінцевої продукції з уже наявних ресурсів»³⁸.

Важливо також враховувати умови видобутку корисних копалин, адже нині до виробництва залучаються родовища, що розташовані на Сході і Півночі нашої країни. Освоєння їх пов'язане із значними капітальними вкладеннями. Все це призводить до того, що ефект раціонального використання ресурсів швидко зростає. Зменшення, наприклад, в республіці матеріальних затрат на карбованець продукції лише на одну копійку рівнозначне збільшенню національного доходу приблизно на 2млрд. карбованців. «Уже не карбованець, — зазначав на XXVI з'їзді Компартії України тов. В. В. Щербицький, — а мільярди карбованців береже копійка»³⁹. Таким чином, вигіднішим стає вкладення коштів на економічне використання ресурсів, ніж на залучення до виробництва додаткової сировини.

Документи XXVI з'їзду КПРС націлюють вдосконалення управління економікою на раціональне використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. «Націленість на економію, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — на більш повне і раціональне використання того, що має країна, вимагає нового підходу до багатьох питань господарювання»⁴⁰. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» поставлено завдання: «Здійснити на всіх рівнях господарювання систему заходів, спрямованих на повніше використання усіх видів ресурсів — праці, енергії, сировини і матеріалів, устаткування і виробничих по-

³⁶ Правда, 1981, 11 марта.

³⁷ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 239—240.

³⁸ Там же, с. 49.

³⁹ Матеріали XXVI з'їзду Компартії України, с. 20.

⁴⁰ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 50.

тужностей, скорочення різних втрат і відходів, ліквідацію непродуктивних витрат»⁴¹.

В цьому зв'язку важливого значення набуває використання схваленого ЦК КПРС досвіду, нагромадженого на підприємствах Дніпропетровської області по створенню комплексних систем управління якістю продукції і ефективним використанням ресурсів. Такі системи були розроблені в десятій п'ятирічці під керівництвом обласної партійної організації з урахуванням досвіду роботи передових колективів Москви, Ленінграда, Львова, Краснодар, Горького, Сум, Тольятті та інших промислових центрів країни. Характерною особливістю цих систем є те, що вони спрямовані не лише на поліпшення якості продукції, а й на економічне використання всіх видів ресурсів. При визначенні рівня якості роботи у всіх ланках управління враховується і якість продукції, і поліпшення інших техніко-економічних показників виробничо-господарської діяльності і соціального розвитку трудових колективів: впровадження нової техніки і технології, механізації, зростання продуктивності праці, фондівіддачі, зниження матеріаломісткості виробництва, посилення режиму економії і бережливості та ін. Причому система тісно пов'язується з бригадними формами організації праці, а тому підвищується заінтересованість кожного працівника не лише за ефективність і якість особистої праці, а й за результати виробничо-господарської діяльності бригади, цеху, підприємства в цілому. В повному обсязі ці системи впроваджено на 36 підприємствах Дніпропетровської області. Всі вони перевиконали плани десятої п'ятирічки по темпах росту виробництва і продуктивності праці. Питома вага продукції із Знаком якості тут втричі вища, ніж в середньому по області і в чотири рази вище чим в країні. Прибуток цих підприємств збільшився більш ніж на 40%, в півтора раза зменшилась плинність кадрів, а втрати робочого часу вдвічі нижчі, ніж в середньому по області⁴².

Удосконалення госпрозрахункових відносин здійснюється в інтересах якнайкращого виконання завдань державних планів і насамперед п'ятирічного плану. XXVI з'їзд КПРС поставив завдання «всебірно розвивати і зміцнювати господарський розрахунок на основі завдань п'ятирічного плану і довгочасних економічних нормативів»⁴³. Це досягається насамперед оцінкою роботи трудових колективів із зростаючим підсумком, тобто співставленням річних показників виробничо-господарської діяльності не з річним завданням, як це було раніше, а з п'ятирічним планом. А заборговану продукцію кожен колектив має погасити в наступному році в межах п'ятиріччя, оскільки в іншому випадку істотно зменшуються відрахування в заохочувальні фонди і на наступний рік.

Важливе значення має і правильне обґрунтування системи фондоутворюючих показників, тобто таких, що безпосередньо впливають на розмір фондів матеріального стимулювання. У відповідності із рішеннями партії і уряду встановлено чотири фондоутворюючих показники: зростання продуктивності праці; виробництво продукції вищої категорії якості, або іншого показника якості продукції, встановленого для даної галузі, виконання плану поставок продукції споживачам відповідно до укладених договорів (замовлень); інші якісні показники: економія матеріальних ресурсів, підвищення фондівіддачі і коефіцієнту змінності, рівень рентабельності, зниження собівартості

⁴¹ Там же, с. 237.

⁴² Правда, 1981, 9 февр.

⁴³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 237.

продукції, а в добувних галузях — за зростанням виробництва продукції в натуральному виразі⁴⁴. Нормативи відрахувань в заохочувальні фонди залежать як від рівня напруженості показників п'ятирічного плану, розробки зустрічних планів, так і виконання поставлених завдань.

XXVI з'їзд КПРС визначив і інші напрями зміцнення госпрозрахунку, що пов'язані з вдосконаленням нормування виробничих ресурсів, форм заохочення трудових колективів у виконанні планових завдань з меншою кількістю працівників, підвищенням ролі фінансово-кредитних підойм в інтенсифікації виробництва, поліпшенням ціноутворення, якості і оперативності обліку і статистики. Таким чином, система економічного стимулювання активно впливає на діяльність трудових колективів по підвищенню ефективності виробництва і якості роботи.

Важливого значення в умовах розвинутого соціалізму набуває вдосконалення організаційної структури управління економікою.

Удосконалення організаційної структури управління обумовлює впровадження у всіх галузях народного господарства прогресивних генеральних систем управління. Основною первинною ланкою народного господарства стають крупні господарсько-виробничі комплекси: виробничі, науково-виробничі, аграрно-промислові та інші об'єднання. В минулій п'ятирічці було зроблено чимало в перебудові організації управління промисловістю. В нашій республіці діє понад 830 виробничих об'єднань, на які припадає більше половини всієї реалізованої продукції⁴⁵. В одинадцятій п'ятирічці ця робота в промисловості повинна бути завершена. Причому на госпрозрахунок одночасно має бути переведена і середня ланка управління — всесоюзні і республіканські промислові об'єднання, що замінять нині діючі главки. Одночасно завершиться розробка і реалізація генеральних схем у капітальному будівництві, відбудуться необхідні зміни у всіх інших галузях народного господарства.

Принциповою перевагою соціалістичного управління є участь широких мас трудящих в управлінні, розвиток соціалістичного змагання. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС поставлено важливе завдання розвивати ініціативу, творчу активність трудящих в управлінні господарством. При цьому першочергове значення приділяється дальшому поширенню і підвищенню ефективності бригадної форми організації та оплати праці. На кінець поточної п'ятирічки ця форма повинна стати основною.

Певний досвід впровадження бригадної форми організації праці нагромадили промислові підприємства Києва. На початок одинадцяті п'ятирічки в місті працювало понад 8 тис. бригад, що об'єднували п'яту частину робітників промисловості, а у машинобудуванні — більше третини робітників⁴⁶.

Конкретні завдання і напрями роботи трудових колективів, партійних, профспілкових, комсомольських і господарських органів у розгортанні соціалістичного змагання містяться у постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про Всесоюзне соціалістичне змагання за успішне виконання і перевиконання завдань одинадцяті п'ятирічки»⁴⁷. Девіз змагання — «Працювати ефек-

⁴⁴ Див.: Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів, с. 45.

⁴⁵ Матеріали XXVI з'їзду Компартії України, с. 118.

⁴⁶ Вечірній Київ, 1981, 17 січня.

⁴⁷ Рад. Україна, 1981, 29 бер.

тивно і якісно». Зусилля учасників змагання зосереджуються на прискоренні темпів підвищення продуктивності праці, якості продукції, економії сировини, матеріалів, палива і електроенергії, кращому використанні основних фондів, безумовному виконанні планів поставок продукції у встановлені строки і по номенклатурі. Перед партійними, профспілковими і комсомольськими організаціями, господарськими керівниками поставлено завдання підтримувати і розповсюджувати ініціативи робітників і колгоспників по розробці зустрічних планів, впровадженню технічно обґрунтованих норм праці, бригадного господарського розрахунку, особових рахунків бережливості і якості, виконанню встановлених обсягів роботи з меншою чисельністю персоналу. Особлива увага приділяється забезпеченню ритмічної роботи, досягненню кращих кінцевих результатів на основі поширення таких ініціатив як «Робітнича естафета», «Договір тисяч» та ін.

Постановою також передбачено і конкретні форми матеріального і морального заохочення переможців соціалістичного змагання, широкого розповсюдження досвіду їх роботи. Трудящі країни сповнені рішучості своєю натхненною працею забезпечити перетворення в життя історичних рішень XXVI з'їзду КППС.

Розроблені XXVI з'їздом КППС заходи по дальшому вдосконаленню системи управління економікою вперше виділені в окремий розділ «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», що свідчить про їх важливість. Реалізація цих заходів забезпечить приведення господарського механізму у відповідність до вимог економіки розвинутого соціалізму. Проте завдання це досить складне і потребує істотної перебудови стилю управлінської діяльності, форм і методів діяльності партійних організацій, розширення можливостей дійової участі трудящих в управлінні виробництвом, дальшого поглиблення досліджень проблем підвищення рівня господарювання.

Таким чином, напружена робота по вдосконаленню управління стосується широких верств трудівників. У цій роботі необхідно враховувати настанови товариша Л. І. Брежнєва, висловлені в промові при закритті XXVI з'їзду КППС. «Насамперед — високе почуття відповідальності і тверда, справді комуністична, свідомо дисципліна. Але не менш необхідними, звичайно, є політ думки, безустанний пошук нового, підтримка цього нового. Потрібна постійна ініціатива — ініціатива скрізь і в усьому»⁴⁶.

Е. Г. Панченко

XXVI СЪЕЗД КПСС О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ УПРАВЛЕНИЯ ЭКОНОМИКОЙ

Резюме

В статье рассматриваются факторы и основные направления совершенствования системы управления экономикой в свете решений XXVI съезда КПСС. Особое внимание уделяется улучшению планирования как центрального звена управления народным хозяйством. Показаны изменения в других элементах хозяйственного механизма: экономическом стимулировании, структуре управления, социалистическом соревновании.

⁴⁶ Матеріали XXVI з'їзду КППС, с. 257.

До 1500-річчя Києва

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ ПРО ЗАСНУВАННЯ КИЄВА В ЛІТОПИСАХ XI—XVII ст.

Минули часи, коли історики скептично ставилися до літописної розповіді про Кия, Щека і Хорива та започаткування ними майбутнього столярного града Давньої Русі. Відкриття археологів на Старокиївській, Замковій та інших київських «горах», джерелознавчі дослідження академіка Б. О. Рибаківа над «Повістю временних літ» та іншими літописами переконливо довели, що сказання про Кия та його братів має реальний ґрунт. Так відображений у літописах народний переказ про виникнення Києва було зведено в ранг історичного джерела, яке нині використовується всіма істориками й археологами.

Тим часом фольклорний твір, хоч і вмонтований у тканину літописного зводу, не належить до традиційних письмових джерел, якими є в даному випадку літописи. Перш ніж спиратися на пам'ятки народної творчості — билини, казки, легенди, перекази тощо слід встановити, наскільки достовірно передають вони суть певних історичних подій та явищ.

Як відомо, у «Повісті временних літ» відносно послідовний і хронологічно систематизований виклад вітчизняної історії дається лише з середини IX ст., а до того наводиться ряд відомостей із сивої давнини без зазначення їх дат. Літературознавці й історики встановили, що при цьому літописець Нестор використав чимале коло письмових джерел, зокрема візантійських. Однак значна частина свідчень «Повісті» про часи, що передували середині IX ст., почерпнута з давньоруських (можливо, ще із загальнослов'янських) народних оповідей. До них належать перекази про розселення слов'ян, їх побут і звичаї, про обрив, або аварів, закликання варягів на Русь, про Аскольда і Діра, походи Олега і, звичайно, про заснування Києва трьома братами-полянами.

Звернення давньоруського літописця, як і авторів хронік інших слов'янських і не тільки слов'янських народів, до усних джерел зумовлювалося відсутністю чи надзвичайною обмеженістю свідчень, що збереглися в письмових джерелах. Щодо цього Ф. Енгельс зауважував, що, наприклад, більша частина ірландських літописів також починається з міфологічної передісторії Ірландії, в основу якої покладено старовинні народні сказання, згодом систематизовані в хронологічному порядку монахами-літописцями¹.

Автор відомої «Чеської хроніки», сучасник Нестора — Козьма Празький у передмові до своєї праці посилався на відомості, одержані ним від літніх людей: «Отже, свою розповідь я почав з часів перших жителів Чеської землі; і про те нечисленне, що стало мені відомо з пере-

¹ Див.: Архив Маркса и Энгельса. М., 1948. Т. X, с. 81.

казів і розповідей старців, я розповідаю, як умію...»². Подібне посилення є і в «Слов'янській хроніці» німецького автора Гельмольда, завершених 1171 р.: «Я вирішив описати все, про що довідався з розповідей старих людей»³. Давньоруські літописці також часто зверталися безпосередньо до усних свідчень, вживаючи при цьому слово «кажуть» («яко же казують»).

Фольклористів уже давно цікавить проблема співвідношення пам'яток усної народної творчості й літописання. Один з провідних дослідників С. М. Азбелев зазначає, що при з'ясуванні питання про вплив фольклору на літописи слід враховувати майже повну відсутність записів пам'яток усної народної творчості XI—XVII ст. Тому «будь-які відображення його в літературі набувають виняткової цінності... Особливо важливо мати достатньо твердий, оснований на перевірених фактах критерій правомірності використання тих чи інших жанрів середньовічної літератури — зокрема літописання — як джерела матеріалів для реконструкції тих чи інших жанрів середньовічного фольклору»⁴.

З свого боку, історики повинні розв'язати питання щодо правомірності використання пам'яток усної народної творчості як джерела. На жаль, поки що лише робились успішні спроби визначити достовірність фактичну основу багатьох переказів, билин тощо⁵. У зв'язку з цим при розгляді переказів про заснування Києва не можна обійтися без праць фольклористів.

Протягом тривалого часу літописне сказання про Кия, Щека і Хорива вчені вважали легендарним, оскільки сюжет про заснування міста, формування союзу племен, держави тощо героями-братами належить до найбільш поширених у світовому, зокрема слов'янському, фольклорі. Літописи зберегли перекази про братів Радима і В'ятка, що прийшли з Польщі й започаткували племена радимичів і в'ятичів. Можна пригадати також чеські та польські перекази про двох братів, родоначальників цих народів — Чеха і Ляха, у яких згодом з'явився ще один брат — Рус. «Подібні перекази виникали як осмислення етнонімів, що виводили від якогось родоначальника. Звичайно розповідали про братів — двох чи трьох (рідше кількох), котрі символізували дійсну спорідненість племен і народів»⁶. З іменами вождів племен, а згодом і перших князів (історичних, частіше легендарних) літописці пов'язували назви певних місцевостей і поселень, а із зростанням міст і збільшенням їх значення князям почали приписувати й факт заснування таких міст. Наприклад, назва Краків походила, за народними переказами, від імені легендарного володаря Польщі — Крака чи Кракуса.

Тому навіть авторитетний знавець літописів О. О. Шахматов скептично ставився до історичної достовірності літописної розповіді про Кия, Щека і Хорива, відзначивши: «Виникнення переказу чи не зобов'язано етимології географічних назв», що, на думку вченого, підкреслює сам характер викладу джерела: літописець виводить ім'я Щека від назви урочища Щекавиця, Хорива — урочища Хоривиця, Либідь — назви річки поблизу старого Києва⁷. Однак автор цих рядків не поділяє думки

² Пражский Козьма. Чешская хроника. Вступ. статья, пер. и коммент Г. Э. Санчука. М., 1962, с. 28.

³ Гельмольд. Славянская хроника. Предисл., пер. и прим. Л. В. Разумовской. М., 1963, с. 32.

⁴ Азбелев С. Н. Летописание и фольклор. — Русский фольклор. М. — Л., 1963. Т. VIII, с. 3—4.

⁵ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Легенды. Летописи. М., 1963.

⁶ Соколова В. К. Русские исторические предания. М., 1970, с. 13.

⁷ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908, с. 477.

О. О. Шахматова. По-перше, Хорив — це біблейський термін (Исход, 3:1), отже, він не міг походити від назви київської гори, незалежно від того, чи існував реальний Хорив, брат Кия. По-друге, в найдавніших літописах відсутня географічна назва, від якої можна було б утворити ім'я старшого і головного брата, засновника Києва. Літописець зазначав: «Сядяще Къи на горе, къде ныне узвоз Боричев», але не називав гору «Киевицею».

Нині ще остаточно не вирішено питання щодо різниці й подібності між історичним переказом і легендою. Щоправда, фольклористи доклали чимало зусиль для розробки класифікації жанрів пам'яток усної народної творчості. Багато труднощів, зокрема, викликало проведення чіткої межі між прозовими епічними оповіданнями: переказом і легендою. Обидва терміни по-різному тлумачаться фольклористами, що великою мірою пояснюється розмитістю і умовністю межі між окремими видами неказкової прози, відсутністю в них яскравих жанрових ознак⁸.

Частина дослідників вважає, що переказ відрізняється від легенди тим, що має «настанову на вірогідність». В його основу покладено опис реальних або цілком можливих фактів за розповідями їх учасників або очевидців. На противагу переказові легенда (хоча і не виключає «настанови на вірогідність») містить щось незвичайне, а інколи й фантастичне, що визначає її структуру, систему художніх образів та засобів⁹. Нам здається цілком прийнятним подібне розмежування між переказом і легендою.

У переказах (на відміну від легенд) відчувається намагання їх авторів будь-яким чином підтвердити вірогідність своєї розповіді. Цьому підпорядковані посилання на назви місцевостей та інші реалії (речі, що належали героям оповідання, — щит Олега, наприклад), на загальновідомі події, відображені у переказі¹⁰. На прикладі сказання про Кия ми продемонструємо перелічені характерні риси фольклорної прозової оповіді цього жанру.

Разом з тим прихильники подібного розмежування між легендою і переказом визнають, що і в останньому можуть бути елементи чудесного, але вони виконують допоміжні функції. С. М. Азбелев відзначає можливість перетворення легенди на казку шляхом засвоєння казкових мотивів, що поступово посідають головне місце в сюжеті. Можливе, на наш погляд, і переростання переказу в легенду аналогічним шляхом.

Отже, переказ — прозове епічне оповідання, побудоване на художньо осмислених історичних фактах. Більше, ніж інші фольклорні жанри (билини, легенди, казки та ін.), він заслуговує на довір'я і може — з певними застереженнями — використаний як джерело. Зауважимо водночас, що й досі природа історичного переказу, його співвідношення з дійсністю не розкриті вченими. Фольклористи обмежуються загальними вказівками про те, що виникнення переказів, які можна тлумачити як історичні, пов'язане із зміцненням державності і зростанням почуттів етнічної спільності. У східних слов'ян ці процеси відбувалися в другій половині IX—X ст.

В основі історичних переказів лежали родоплемінні перекази V — першої половини IX ст. про родоначальників і племінних вождів. Потім вони присвячувалися засновникам держав, міст і першим князям. Так,

⁸ Соколова В. К. Указ. соч., с. 5.

⁹ Азбелев С. Н. Отношение предания, легенды и сказки к действительности (с точки зрения разграничения жанров). — Славянский фольклор и историческая действительность. М., 1966, с. 11—13.

¹⁰ Соколова В. К. Указ. соч., с. 31.

певно, сталося з родоплемінним переказом про Кия, Щека і Хорива, який поступово змінюється історичним — про похід Кия до Царьграда і зустріч його з грецьким імператором¹¹.

Як не дивно, і найпопулярніший сьогодні давньоруський переказ про заснування Києва залишається мало вивченим. Значною мірою й нині зберігають актуальність слова академіка М. Я. Марра, котрий першим звернув увагу на вірменську паралель цього переказу: «По дорогоцінній, занесеній до літописів хоч би лише в XI ст. руській легенді про виникнення матері руських міст не ведеться досі етнологічно науково поставленої, в суворо визначеному плані дослідницької праці, немає взагалі наукової літератури»¹². Разом з тим сам М. Я. Марр помилково вважав вміщену у «Повісті временних літ» версію переказу про Кия «безумовно легендою» і датував її першими століттями нашої ери. Більше того, він бачив в основі літописного сказання навіть «скіфський племінний переказ»!

Багато істориків, користуючись текстами «Повісті временних літ» про виникнення Києва і наступний візит Кия до Константинополя, розглядають їх як частини одного й того сказання, тим самим вважаючи їх створеними приблизно одночасно. Насправді це два різні перекази, хоча й зв'язані між собою тематично. І потрапили вони до літописів у різний час.

Першим виник, як зазначалося, родоплемінний переказ про створення Києва трьома братами. О. О. Шахматов встановив, що цей переказ було вміщено у Найдавнішому літописному зводі, створеному в Києві 1039 р за Ярослава Мудрого. Наводимо переказ у реконструкції О. О. Шахматова: «Начало земли Русьсте. Быша три братия: единому имя Кий, а другому Шек, а третьему Хорив; сестра их Лыбедь. Седяше Кий на горе, кгде ныне увоз Боричев, а Шек сидяше на друзей горе, идеже ныне зоветься Щековица, а Хорив на третиеи горе, от негоже прозъвася Хоривица. И сътвориша град и нарекоша имя ему Киев. Бяше около града лес и бор велик, и бяху ловяще зверь. Бяху мужи мудри и съмыслни, нарицахуся Поляне, от нихъже суть Поляне Кыеве и до сего днѣ»¹³. Жодних подробиць про трьох братів цей літописний звід не додає.

Як бачимо, свідчення Найдавнішого зводу про Кия зберігають головну рису народного переказу: настанову на вірогідність, чого складає досягання шляхом зазначення назв київських гір (Щекавиці і Хоривиці) і прямою вказівкою на місце, де жив Кий.

На відміну від Найдавнішого зводу та двох печерських зводів і «Повісті временних літ», які є його продовженням і містять сказання про Кия у вступній, недатованій частині, Новгородський літопис подає останнє під 854 р., прагнучи одночасно кинути тінь на полян і княг, додавши в кінці: «И бяху же погане: жруще озером и кладязем и рощением, яко же прочин погани»¹⁴. Однак ця дата не відповідає дійсності. О. О. Шахматов довів, що перший відомий науці Новгородський звід 1050 р. побудований на Найдавнішому київському зводі 1039 р. і, отже, в ньому просто повторюється переказ про Кия та його братів. Все інше — фантазії новгородського книжника, у тому числі й повідомлення

¹¹ Русское народное поэтическое творчество. М.—Л., 1953. Т. I, с. 155—156.

¹² Марр Н. Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Русси. — Известия Российской Академии истории материальной культуры. Л., 1923. Т. III, с. 261.

¹³ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, с. 539.

¹⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, с. 104—105.

стосовно надміру примітивної язичницької релігії слов'ян Подніпров'я в середині IX ст.

Найдавніший звід 1039 р. був реконструйований О. О. Шахматовим за зробленою 1073 р. печерським ігуменом Никоном редакцією. Никошівський, або, згідно з класифікацією О. О. Шахматова, Перший Києво-Печерський звід перейшов до Початкового зводу, складеного близько 1095 р. у тому ж Печерському монастирі і в якому описувалися події до 1093 р.¹⁵ Всюди виклад історії східних слов'ян починався з наведеного вище переказу про Кия, Щека, Хорива та їх сестру Либідь. Здавалося, наступні літописці вже нічого не могли змінити в ньому.

Однак у перших роках XII ст. Початковий звід потрапив до рук літописця Нестора. У той час бурхливо розвивалася давньоруська культура, зростали національна самосвідомість і потреби громадськості в осмисленні вітчизняної історії. Жвавий інтерес до минулого, бажання пов'язати з ним сучасність свідчили про розуміння передовими людьми своєї приналежності до Давньоруської держави та її народності¹⁶.

Нестор відмовився від традиційного початку — переказу про Кия, Щека і Хорива, певно, тому, що писав загальноруський звід і намагався висвітлити історію не лише полян, а й інших східнослов'янських племен, об'єднаних на той час у складі Київської Русі. У зв'язку з цим, ймовірно, він створив етногеографічний вступ до «Повісті», де розповів про походження і розселення слов'ян. Крім того, йому було вже відомо, що історія полян почалася не з часу заснування Києва, а набагато раніше. Тому літописець перед розповіддю про Кия, Щека і Хорива вмістив невеликий екскурс в історію полянського союзу племен, в якому прямо твердив: «И до сея братия бяху Поляне», тобто, що історія полян бере початок у більш глибокій давнині¹⁷.

Однак Нестор не обмежився переробкою початку Найдавнішого зводу і його продовжив XI ст. Він вмістив у своєму творі новий переказ про Кия, своєрідну політичну біографію цього полянського князя. Висловлювалося припущення, що творець «Повісті временних літ» лише добросовісно виклав історію Кия, Щека і Хорива, доповнивши її власними міркуваннями щодо походження Кия¹⁸. Вважаємо, однак, що це були не просто власні розумування літописця.

Одночасно Нестор розпочав полеміку з новгородськими книжниками, що виступили проти твердження, згідно з яким Київ був першим князем, а Київське князівство знаменувало собою початок формування давньоруської державності. Згадані книжники виконували соціальне замовлення новгородського боярства, яке наприкінці XI — на початку XII ст. всіляко прагнуло вийти з-під влади київського князя. Це незабаром знайшло вияв у створенні Новгородської аристократичної республіки (1136 р.). Тому новгородська верхівка намагалася створити власну схему східнослов'янської історії, принижуючи Київ і звеличуючи власне місто.

Напевне, у XI ст. саме в Новгороді народжується легенда, покликана розвінчати Кия, позбавити його князівської гідності¹⁹: «Его же нарицают тако перевозника бывша; иanei же — ловы деяше около горо-

¹⁵ Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. I. Вводная часть. Текст. Примечания. Пг., 1916, с. II і далі.

¹⁶ Греков Б. Первый труд по истории России. — Исторический журнал, 1943, № 11—12, с. 59.

¹⁷ Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. М., 1969, с. 71.

¹⁸ Там же, с. 73.

¹⁹ Рымбаков Б. А. Указ. соч., с. 28—29.

да»²⁰. Так славного засновника Києва, якого деякі літописці XI ст., зокрема ігумен Іоанн, порівнювали з Ромулом і навіть з Олександром Великим, новгородський літописець силкувався звести до становища простого човняра (що перевозив за невелику плату людей з одного берега Дніпра на інший), а то й мисливця.

Взагалі тенденція демократизації перших руських князів притаманна пам'яткам усної народної творчості. На Псковщині донедавна розповідали про княгиню Ольгу, яка начебто спочатку була гарною сільською дівчиною і перевозила подорожніх через річку Велику, заробляючи на посаг. Народні оповідачі пов'язували з Ольгою і виникнення Пскова. Одного разу вона пливла згаданою річкою, замилувалася високим і мальовничим берегом і мовила: «Бути тут місту великому і славному!»²¹. Однак у випадку з новгородською версією про походження Кия маємо справу з навмисним його знеславленням.

Нестор не просто відкинув твердження новгородського літописця про те, ніби Кий був перевізником, а за допомогою цілої системи аргументів обгрунтував, чому саме він віддає перевагу князівському походженню свого героя: «Ини же, не съведуще, реща, яко Кий есть перевозник был; у Києва бо бяше перевоз тъгда с оной страны Дънспра; темь глаголаху: на перевоз на Киев. Аще бо бы Кий перевозник был, то не бы ходил Цесарюграду; нь съ Кии къяжаше в роде своемь, и приходивъшю ему к цесарю, которого не съвемы, нь тъкъмо о семь вемы, якоже съказаютъ, яко велику чсть приял есть от цесаря, при которомь приходив цесари. Идушю же ему опяť, приде к Дунаеви, и възлюби место, и съруби градък мал, и хотяше сести с родъмь своимь, и не даша ему ту близъ живущии, еже и доньне наричють Дунаици городище Киевьць. Киеви же пришьдъшю в свои град Киев, ту живот свои съконьча; и брата его Щек и Хорив и сестра их Лыбедь ту съконьчаша»²². У цьому переказі вірогідність обгрунтовується посиланням на відому народним масам подорож Кия до Царьграда («нь тъкъмо о семь вемы, якоже съказаютъ»).

Сучасні вчені дійшли висновку, що внесений Нестором до «Повісті временних літ» історичний переказ про Кия базується на дійсній фактичній основі. Заснувавши наприкінці V ст. Київ, полянський князь у першій третині VI ст. відвідав Константинополь і підтримував контакти з імператором Юстиніаном I (527—565 рр.), а, можливо, і з його попередником — Анастасієм (498—518 рр.)²³.

Однак нас цікавить у процитованому тексті зовсім інше: звідки Нестор узяв відомості про царьградську експедицію Кия? Б. О. Рибаків вважає, що літописець «здійснив спеціальні розшуки і доповнив своє літописне оповідання новими і надзвичайно цінними даними, зібраними, напевне, серед тих полян, що жили у його час у Києві»²⁴. Думаємо, що це було не зовсім так.

Полянський союз племен уже давно, принаймні у X ст., ввійшов до складу Київської Русі. Навряд чи наприкінці XI — на початку XII ст. існували люди, що вважали себе полянами і зберігали специфічно полянські історичні перекази. На наш погляд, Нестор не стільки збирав від різних осіб відомості про біографію Кия, а потім склав з них наведену вище розповідь, скільки вмстив до свого літопису цілісний народний переказ, який побутував у Києві в часи його життя й діяльності.

²⁰ Новгородская первая летопись..., с. 103.

²¹ Исполотов Е. Три псковские легенды. — Познай свой край. Псков, 1924. Вып. I, с. 47.

²² Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. I, с. 9—10.

²³ Рыбаков Б. А. Город Кия. — Вопросы истории, 1980, № 5.

²⁴ Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 29.

Здається малоімовірним, щоб історичний переказ у незмінному вигляді проіснував 600 років, а саме цей проміжок часу розділяє добу Кия і роки написання «Повісті временних літ». На користь сказаного свідчить той факт, що розповідь про похід Кия до Візантії збереглась у кількох давніх літописних версіях. Так, у Никонівському літопису (створеному у XVI ст., але у ньому використані якісь невідомі нам древні літописи) до слів Нестора «аще бо бы Кьи перевозъник был, то не бы ходил Цесарюграду» додається важливе уточнення «с силою ратью», а наступне речення: «нъ съ Кьи къняжаше в роде своемъ» доповнене словами: «и ратоваше многи страны». А далі, після вказівки «Повісті временних літ»: «и доньне наричють Дунаици городище Кыевъць», никонівський літописець зазначав: «таже на воложскіа и камскіа Болъгары ходив, и победи»²⁵.

Частина дослідників літописання скептично ставиться до цих «воєнних» доповнень Никонівського літопису, вважаючи їх вигаданими²⁶. Однак ми навели їх для того, щоб показати поліваріантність, властиву народним переказам, які вміщені у літописах.

Сам Нестор одного разу точно вказав на джерело своїх усних відомостей. Під 1106 р. читаємо в «Повісті»: «В сеже лето преставися Янь (Вишатич. — М. К.), старецъ добрыи, жив лет 90, в старости мастите... От негоже и аз многа словеса слышах, яже и вписах в летописании семь»²⁷. Як слушно зауважив академік Д. С. Лихачов, «коло розповідей Вишати і Яна (його сина.— М. К.), використаних літописцями, було ширшим від тих відомостей, які повідомляли вони літописцям за даними О. О. Шахматова*. Напевне, ці оповідання пов'язані з переказом цього древнього киево-новгородського роду, доля якого може бути простежена в літопису протягом семи поколінь»²⁸.

Ми, з свого боку, також вважаємо, що до «Повісті временних літ» увійшло ряд родових (історичних) переказів, які передавались з покоління в покоління київської знаті. Зокрема, сімейство Вишатича близько стояло до київських князів, служило їм з середини X ст., мало бути обізнаним у їх родоводі й історії. Такі родові перекази не залишались, однак, монополією того чи іншого сімейства, а набували широкого розповсюдження.

Наголосимо на тому, що в уяві складача Найдавнішого зводу 1039 р. Аскольд і Дір були нащадками Кия, Щека і Хорива²⁹, варягами їх зробив Нестор, який надав «Повісті временних літ» норманського забарвлення. Отже, династія Кия правила в Київському князівстві приблизно 400 років. Зрозуміло тому, що могла зберігатися історична спадкоємність (традиція) у родових переказах, пов'язаних з сімейством Кия та його нащадками.

Поступово родоплемінний переказ про трьох братів стає відомим за рубежами полянського союзу племен, навіть за межами Східної Європи (пригадаймо вірменське сказання про братів Куара, Мелтея і Хореана і будівництво ними міста в далекій країні Палуні³⁰). А далі

²⁵ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1856, с. 4.

²⁶ Клосс Б. М. Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII вв. М., 1980, с. 157.

²⁷ Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. I, с. 328.

* Йдеться про працю О. О. Шахматова «Разыскания о древнейших русских летописных сводах».

²⁸ Лихачев Д. С. Историко-литературный очерк. — Повесть временных лет. М.—Л., 1950. Т. II, с. 14.

²⁹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах, с. 477.

³⁰ Марр Н. Я. Указ. соч.

його змінює власне історичний переказ про подорож Кия до Царь-града. Цей останній переказ розповідають не лише в Києві, а й у Новгороді. Здається, найбільш активно він поширювався на початку XII ст. — не випадково його ще не знали складачі зводів XI ст. Можна припустити, що у роки написання «Повісті временних літ» історичний переказ про поїздку Кия до Константинополя перетворився на загальноруський.

Одні фольклористи відзначають, що «перекази не виробили стійких форм оповідання... Форма розповіді була вільною, бо важливою була сама суть (зміст), а не зовнішнє оформлення»³¹. Інші, навпаки, переконані, що народні маси до переказів «ставились, очевидно, з надзвичайною серйозністю і відповідальністю» і завдяки цьому майже виключалася можливість привнесення виконавцями власних домислів у фактичну основу оповідання³². Спостереження над різними літописними варіантами обох переказів про Кия дає змогу, на наш погляд, де-що доповнити ці висловлювання.

Спочатку відзначимо, що в пізніх літописах (переважна їх більшість належить до XVII ст.) вміщено книжний варіант давньоруських переказів*, їх літературні обробки складачами, які прагнули осмислити події далекого минулого. При цьому часто зміщувалася («плющилася») хронологічна перспектива, зближувались і ставились поряд люди та події, розділені насправді багатьма роками, а інколи й століттями, навіть порушувався порядок подій. Саме в пізніх літописах перекази втрачають сюжетну стійкість, вільно змінюючи фактичну основу і об'єднуючись один з одним.

Навіть лапідарний, з простим, не розгалуженим сюжетом переказ про заснування Києва не зберігся в пізніших літописах у незмінному вигляді. В одному з цих джерел зустрічаємо приклад контамінації (об'єднання) сюжетів переказу про Кия, Щека і Хорива й відомої легенди: «Кий же и Щек и Хорив создаша град во имя брата своего старейшаго на горе, идеже благослови святыи апостол Андрей, и нарекоша имя граду тому Киев»³³. Цей приклад яскраво показує характерну ознаку переказу: намагання підтвердити його достовірність, чому в даному разі послужила спроба локалізувати місце будівництва Києва посиланням на легенду про встановлення хреста апостолом Андрієм на місці майбутньої «матері міст руських»³⁴. Разом з тим перед нами сучасна літературна обробка фольклорного матеріалу «Повісті временних літ».

Незважаючи на те, що Нестор у «Повісті временних літ», здавалося б, остаточно спростував новгородську версію про Кия-перевізника, вона існувала й згодом, і проти неї продовжували боротись як давні, так і пізні літописці. Наприклад, Никонівський літопис, визнавши поширення думки щодо демократичного походження Кия, «доводить» її помилковість таким чином: «Не ведяще же неции рекоша: Кий есть был перевозник; но несть тако: бе бо у Киа тогда был перевозник со оноа страны Днепра, сего ради нарицаху его перевозника»³⁵.

³¹ Соколова В. К. Указ. соч., с. 31.

³² Азбелев С. Н. Отношение предания, легенды и сказки к действительности, с. 15.

* Є певні підстави вважати, що як живий, продуктивний жанр літописні перекази припиняють існування десь в середині XIII ст.

³³ Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. М., 1878, с. 61.

³⁴ Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. I, с. 7.

³⁵ ПСРЛ, т. IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью, с. 4.

Інакше кажучи, ім'я князя перейшло нібито до його човняра, внаслідок чого й виникла плутанина.

Існує й інше спростування розповіді про Кня-човняра (в пізньому літописному джерелі): «У Києва был перевоз с страны Днепрской, того ради и глаголют, яко бы град Киев зделан на перевозе. Но несть се истина»³⁶. Таке пояснення виглядає вірогідним: у зв'язку з існуванням з давніх-давен переправи через Дніпро в районі майбутнього Києва згодом виник переказ про те, що сам Кий був перевізником (пригадаймо «настанову на вірогідність», притаманну чи не кожному переказові).

Компромісну позицію займав автор Густинського літопису, складеного на Україні в першій половині XVII ст. Він писав: «Таже потом создаша на горе над Днепром град и нарекоша его Киев, во имя старейшаго брата, бе же ту и перевоз через Днепр; и оттоле начало прнят сей Славенский град Киев»³⁷.

В одному з інших пізніх літописів підтримується позиція Нестора в питанні походження Кия, проте робиться важливе уточнення до розповіді про перебування князя на Дунаї: «Гды хотел (Кий) там от Киева наднепрскаго до дунайскаго Киева перенести свою столицу»³⁸. На перший погляд, Кію приписується відомий намір Святослава Ігоревича зробити своїм стольним градом дунайське місто Переяславець³⁹ (вважаємо, що в останньому випадку також маємо справу з народним переказом). Нам здається, однак, не зовсім механічним це приписування планів Святослава його далекому попереднику. Кий також намагався утвердитись на Дунаї. Б. О. Рибаків помітив, що назви кількох дунайських міст, відомі за списком руських міст кінця XIV ст. (вміщеним у Воскресенському та кількох інших літописах), могли походити від однойменних ім анських (східнослов'янських. — М. К.) міст Подніпров'я. Йдеться про Переяслав Руський поблизу Дніпра, Преслав на південь від Дунаю і Переяславець на самому Дунаї, Київ на Дніпрі й Київець на Дунаї⁴⁰. Свідчення Никонівського літопису про воєнний характер експедиції Кия до Константинополя узгоджуються з його прагненням осісти (хай і тимчасово) на дунайському рубежі Візантії.

Виведена О. О. Шахматовим на матеріалі Найдавнішого зводу генеалогічна лінія від Кия до Аскольда і Діра знайшла відображення в одній компілятивній хроніці XVII ст., у якій «Осколд и Дир — потомки Киевы... Поведает славный кроникар Матфей Стриковский, же от нарожена Христова року 430 есть заложен (Київ. — М. К.), а наши славянорусские кроникари аж в чотыреста лет потом почали кронки писати»⁴¹.

Польський історик Мачей Станіслав Стрийковський (1547 — рік смерті невідомий) видав свою «Хроніку польську, литовську, жмудську і всієї Русі» 1582 р. Вона містить ряд цікавих відомостей з історії Київської Русі, запозичених головним чином з літописів. Розповідаючи про Кия, Щека і Хорива, Стрийковський зауважував, що до них «достовірних історій не можемо мати»: на його думку, конкретні факти

³⁶ Гиляров Ф. Указ. соч., с. 63.

³⁷ Густинская летопись. — ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись. СПб., 1813. с. 234.

³⁸ Гиляров Ф. Указ. соч., с. 64.

³⁹ Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. I, с. 79.

⁴⁰ Рыбаков Б. Ранняя культура восточных славян. — Исторический журнал, 1943, № 11—12, с. 78.

⁴¹ Гиляров Ф. Указ. соч., с. 66.

з історії східних слов'ян починаються саме з сказання про виникнення Києва.

Польський хроніст передавав обставини заснування Києва в основному за «Повістю временних літ», але з двома відмінностями: 1) Либідь буцімто також збудувала місто на високій горі — Любеч і 2) наче Хоривницю згодом стали називати Вишгородом. Дослідник цієї «Хроніки» О. І. Рогов вважає, що подібні відомості запозичені Стрийковським з якихось усних розповідей або порівняно пізніх літературних пам'яток, якщо не є домислами його самого⁴². Нам же здається, що польський хроніст вільно передав якийсь давньоруський переказ (чи його літературну обробку), що побутував у його часи і не потрапив до літописів. Неясно, однак, звідки Стрийковський узяв міфічну дату заснування Києва — 430 рік.

Хронологічну невизначеність переказу про заснування Києва, неясність родоводу Кия, певну обособленість цього переказу стосовно інших розповідей, що містяться у вступній частині Найдавнішого зводу та його продовженнях, кінчаючи «Повістю временних літ», розумів автор згаданого Густинського літопису XVII ст. Він скептично ставився до можливостей використання цього переказу як джерела: «Не можем знати, в кая времена и лета княжаше сей Кий, и колико лет княжи, и какова дела и строения и брани его быша, или кто по нем княжи, имеяше ли сына или не, и колико лет по нем премину до великого князя Рурика, его же боляре Аскольд и Дир княжаху в Киеве; о том бо писания не имамы, токмо се вемы, яко бо по смерти сих братьий многая нестроения и междособныя брани быша, возста бо род на род»⁴³.

У Густинському літописі вже немає, як у «Повісті временних літ», розриву між обома переказами про Кия (заснування Києва і подорож князя до Царьграда), вони об'єднані складачем в один переказ. Разом з тим автор Густинського літопису не наважився на власний розсуд заповнити прогалину між князюванням Кия і Аскольда з Діром. Проте це зроблено в інших літописах XVII ст.

Доводиться визнати, що сюжетна стійкість родоплемінних та історичних переказів, відзначена частиною фольклористів, поступово втрачається з віддаленням у часі від доби народження тих переказів. Це явище було наслідком книжного побутування переказів, спроб їх літературних обробок і тлумачення пізнішими авторами, що можна проілюструвати на прикладі пізньосередньовічних версій переказів про виникнення Києва.

В одному з рукописів XVII ст. читаємо: «Прииде же (Олег) в Киев и убив трнех братов, Киевских начальников: Кия, Шека и Хорива, и нача княжити в Киеве и великом Новеграде»⁴⁴. Ця відверто компілятивна версія побудована, слід гадати, на бажанні літератора заповнити прогалину, що утворилась в літописній розповіді після смерті Кия, Шека, Хорива та їх сестри Либеді. Характерно, що складач наведеного оповідання навіть не згадав про Аскольда і Діра (можливо, втім, він і не підозрював про їх існування).

Наведений книжний варіант переказу про заснування Києва, автор якого намагався зробити сучасниками Кия і Олега, — непоодинокий. У більш пізньому літописі зустрічаємо кумедну історію, вигадану, найімовірніше, в Новгороді XVII—XVIII ст.: «Быша в великом Нове граде

⁴² Рогов А. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его Хроника). М., 1966, с. 47.

⁴³ Густинская летопись, с. 234.

⁴⁴ Гилляр Ф. Указ. соч., с. 69.

нецыи мужие воины, сии речъ разбойницы люти зело, три брата: первый брат Кий, второй брат Щек, третий же брат Хорив, да у них же сестра Лыбедь такоже была храбра и велми красна. И много те мужие и сестра их зла творяху новгородцем, разбои чиняху во граде и по селом. Новгородцы же гражане мужей Кия и братью его и сестру их Лыбедь поймев и посадиша их в поруб и жены и дети их и всех их числом до тридесяти душ, вси были храбры и силны велми. И седяху те мужие много лет в темнице. Новгородцы же их повелеша *обесити*» (повісити. — М. К.).

Здається, у цій історії зовсім втрачено фактичну основу давньоруського переказу, що було притаманне всій пізнішій літературній творчості. Проте ні: брати з сестрою все-таки засновують Київ! Вони вблагали новгородського князя Олега помилувати їх, той відпустив «Кия и братью его и весь род его. Они же идяху дебрием до дву месяц и доидоша реки великия, рекома до Днепра, иже течет из Руси на полдень в море теплое». Далі розповідається про будівництво Києва, але за варіантом, що дуже неточно передає перші літописні версії давньоруського переказу: так, Кий жив на горі «Киевиці» (!), а потім його стали переслідувати... древляни ⁴⁵.

За логікою у цьому оповіданні не залишилося місця для Аскольда і Діра. Однак у книжників XVII ст. існувала своя логіка: наведена розповідь об'єднана з пізнішим переказом про Аскольда і Діра та вбивство їх Олегом. Мабуть, через брак відомостей у джерелах оповідач вирішив зробити Аскольда і Діра безпосередніми наступниками Кия, Щека і Хорива.

У «Повісті временних літ» Аскольд і Дір представлені як варяги і мужі легендарного Рюрика: «не племеше его, нъ болярина, и та испросистася к Цесарюграду с родъмъ своимъ». Нестор далі розповідав, як Аскольд і Дір пливуть Дніпром, бачать Київ і застають там нащадків Кия, Щека и Хорива. «Аскольд же и Дир остаа в граде семь, и многы Варягы съвъкуписта, и начаста владети Польскою (поляньскою. — М. К.) землею. Рюрику же кнѣжащю Новегороде» ⁴⁶.

Подібна історія (з усіма ознаками того ж таки історичного переказу) не влаштувала автора розглядуваного нами літописного оповідання XVII ст., бо він прагнув зобразити всіх київських князів, починаючи з Кия. Він розповідав, що не Рюрик, а Олег послав Аскольда і Діра «ко Царюграду Греческому царю Михаилу с великою честію и со множеством царськими драгими дарми». Цей факт відображено і в «Повісті временних літ», однак у зовсім іншій інтерпретації: під 866 р. там описано збройний похід руського флоту під проводом Аскольда і Діра на Константинополь, який закінчився невдачею через шторм, що розкидав і потопив їх невеликі судна ⁴⁷.

Далі автор джерела XVII ст. уже зовсім не спирався на реальні факти. За його твердженням, Аскольд і Дір на шляху до Візантії зайшли до Києва «и побиша они Кия и всю братню его, а сами не пондоша ко Царю граду посолством и вселишася ту и создаша градец боле перваго и живяху во славе велице многи дни». Розгнівавшись на Аскольда і Діра за те, що вони не виконали його доручення до імператора Михайла і самочинно почали княжити у Києві, Олег прийшов до Києва і повісив їх ⁴⁸.

⁴⁵ Там же, с. 69—70.

⁴⁶ Шахматов А. А. Повесть временных лет, т. I, с. 21.

⁴⁷ Там же, с. 21—22.

⁴⁸ Гиляров Ф. Указ. соч., с. 70.

Ця літературна версія давньоруського переказу про Кия повторювалася і в більш пізніх джерелах. Зокрема, А. М. Насонов наводить приклад з літопису 50-х років XVII ст., що редагувався, напевно, у Новгороді і має вставку, «яка вказує на новгородського патріота». У ньому розповідається, що «в лето 6463 (955 р. н. е. — М. К.) по Игоре великом князе в Великом Новеграде беша три брата розбоиницы...» і далі йде текст, аналогічний цитованому вище, з двома лише відмінностями: 1) князь Олег, що відпускає Кия, Щека, Хорива і Либідь на південь, — не Олег Віщий, попередник Ігоря на київському престолі, а наступник останнього, міфічний київський намісник у Новгороді і 2) брати їдуть до Києва, який вже існував на той час⁴⁹. Недоречною виглядає дата оповідання: 955 р. Мабуть, пізній літописець таким чином вмонтував довільно перероблений ним переказ про Кия в тканину своєї праці.

Залишається згадати ще одну книжну версію успадкування влади від Кня. Щека і Хорива варязьким князем, на цей раз Рюриком. Воша також збережена в пізньому (слід гадати, XVII ст.) літописі: «В лето 865 старейшим двум Кию и Щеку без наследия изшедшим, Корева (Хорив. — М. К.) первый единовладелец с наследием своим князем варяжским Рюриком убиен бысть... Первый убо от тех князей Варяжских Рюрик безопасна и безоружна наехав Кореву и сотворь себе единовладетеля...»⁵⁰.

Подібна розповідь про заснування Києва і долю трьох братів справляє враження штучної. Це, поза всяким сумнівом, свідомо літературна обробка давньоруського переказу. Невідомий нам літописець пізнього середньовіччя прагнув таким чином заповнити хронологічну й фактологічну прогалину між прадавньою династією Кня і Рюриковичами. Аскольд і Дір згідно з багатьма версіями — не князі, лише «бояри» Рюрика, а інколи й Олега.

Отже, давньоруські фольклорні перекази, зокрема про заснування Києва, що потрапили до перших літописних зводів, були відображенням певних історичних подій та явищ. Фактична основа таких переказів і цінність їх як історичних джерел є безсумнівними.

Однак з часом припиняється продуктивне життя давньоруських переказів і починається їх існування в пізніх літописах як літературних джерел. Все більше втрачається історична основа переказів, вони довільно об'єднуються, що впливає на зміну їх сюжетів, порушується порядок описуваних у них подій, зміщується часова перспектива. Ці пізні версії переказів вже не заслуговують на довір'я істориків і викликають лише інтерес літераторів.

Н. Ф. Котляр

НАРОДНЫЕ ПРЕДАНИЯ ОБ ОСНОВАНИИ КИЕВА В ЛЕТОПИСЯХ XI—XVII вв.

Резюме

В статье рассматриваются предания Древнейшего летописного свода 1039 г. с Кие, Щеке и Хориве и основании ими Киева, а также «Повести временных лет» начала XII в. о пребывании Кия в Константинополе и его попытке закрепиться на Дунае. Выявлены реальные основы этих преданий, прослежена их жизнь в позднейших летописях до XVII в. включительно. Автор подробно касается вопроса о генетическом соотношении между древнерусской исторической действительностью и отраженными в летописях народными преданиями.

⁴⁹ Насонов А. Н. Указ. соч., с. 485.

⁵⁰ Гнляров Ф. Указ. соч., с. 72.

Наукове життя в братніх республіках СРСР

М. А. АХУНОВА,

директор Інституту історії Академії наук Узбецької РСР

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В УЗБЕЦЬКІЙ РСР

Все прогресивне людство перебуває під величезним враженням від тієї гігантської плідотворної роботи, яку провів XXVI з'їзд КПРС. У рішеннях вищого форуму радянських комуністів, глибоко змістовній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва дається всебічна характеристика підсумків десятої п'ятирічки й чітко визначаються чергові завдання Комуністичної партії і радянського народу на наступний період.

У документах з'їзду дано високу оцінку досягненням радянських науковців і, зокрема, суспільствознавців, у тому числі й істориків. У своїй доповіді товариш Л. І. Брежнєв звернув особливу увагу на необхідність успішної розробки концепції розвинутого соціалізму.

Різним аспектам цієї важливої проблеми присвячено й численні дослідження науковців Узбецької РСР. У доповіді кандидата в члени Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії Узбекистану товариша Ш. Р. Рашидова на XX з'їзді комуністів республіки підкреслювалося, що «силами вчених республіки фундаментально досліджуються такі актуальні проблеми, як дальше зближення націй і народностей в умовах розвинутого соціалізму, особливості досвіду соціалістичного будівництва в середньоазіатських республіках, ... ряд корінних питань марксистсько-ленінської теорії»¹.

Вагомий вклад у цю важливу справу вносять й учені-історики республіки — один з найбільших загонів суспільствознавців Узбекистану. Його основні сили зосереджено в Інституті історії (АН УзРСР, Інституті історії партії при ЦК Компартії Узбекистану, Інституті історії, мови й літератури імені Н. Давкараєва Каракалпацького філіалу АН УзРСР, на історичних факультетах Ташкентського, Самаркандського і Нукусського університетів, ряду педагогічних вузів тощо. Кількісне і якісне зростання кадрів науковців сприяє успішному розв'язанню широкого кола проблем, які стоять перед радянською історичною наукою на сучасному етапі.

У роки десятої п'ятирічки вчені-історики Узбецької РСР спрямовували свої зусилля насамперед на вивчення загальних закономірностей та особливостей розвитку націй і народностей республіки з найдавніших часів до наших днів, їх духовної та матеріальної культури, господарського й політичного життя; історії Узбекистану в період Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни; становлення і розвитку робітничого класу, колгоспного селянства та радянської

¹ Рашидов Ш. Р. Отчетный доклад Центрального Комитета Компартии Узбекистана XX съезду Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, 1981, с. 47.

інтелігенції; культурного будівництва й формування соціалістичного способу життя; виникнення й розвитку міст УзРСР і перетворення їх у великі промислові й культурні центри; історії становлення політичних, соціальних та ідеологічних основ дружби трудящих Узбекистану з братніми народами СРСР; становлення й розвитку радянського народу як нової історичної спільності людей; історії УзРСР у період Великої Вітчизняної війни; етногенезу націй і народностей, що населяють республіку, теорії та історії історичної науки; пам'яток історії й культури Узбекистану.

В основі дослідницької роботи істориків республіки в роки десятиї п'ятирічки лежали настанови XXV з'їзду КПРС і XIX з'їзду Компартії Узбекистану про роль і завдання суспільних наук в умовах розвинутого соціалізму. Керуючись ними, вчені створили чимало цінних наукових праць, зокрема, такі колективні дослідження, як «Історія Бухари», «Історія Хорезму» (з найдавніших часів до наших днів), «Жовтень і розквіт Радянського Узбекистану», двотомна «Історія радянської інтелігенції Узбекистану», «Національні відносини в СРСР на сучасному етапі (за матеріалами республік Середньої Азії та Казахстану)», «Національний аспект розв'язання жіночого питання в СРСР», «Дружба народів — характерна риса соціалістичного способу життя», «Соціально-економічні відносини і класова боротьба в дореволюційному Узбекистані», «Бібліографічні нариси про діячів суспільних наук Узбекистану», «Середня Азія в науковій спадщині вітчизняного сходознавства (історіографічний нарис)» та інші.

В цілому за роки десятиї п'ятирічки вчені Інституту історії АН УзРСР опублікували 25 монографій, а також значну кількість наукових статей та науково-популярних брошур.

Багато нових праць створили й історики, які працюють у вузах республіки. Це, зокрема, книги Ф. К. Касимова «Перехід народів Середньої Азії до соціалізму, минаючи капіталізм. Історіографічний нарис» (1979), Т. Е. Ерназарова та А. І. Акбарова «Історія преси Узбекистану (1925—1952 рр.). Навчальний посібник» (1977), С. Жалілова «З історії зрошування земель Ферганської долини» (1977), О. М. Матвеева «Зарубіжні вихідці в Туркестані на шляхах до Великого Жовтня (1914—1917 рр.)» (1977), М. Х. Ганієва «Російський робітничий клас і національно-визвольний рух у Туркестані» (1977), К. М. Маматкулова «Розвиток промисловості Самаркандської області за роки Радянської влади (1917—1941 рр.)» (1977), А. М. Умаралієва «З історії будівництва соціалістичної культури у Ферганській долині» (1977), К. М. Нарисського «Трудові подвиги цілинників» (1976), Г. Д. Алексеевої та Г. І. Желтової «Становлення і розвиток радянської системи науково-історичних установ» (1977) та ряд інших.

Нагромадженний досвід переконливо показує, що значні комплекси, глибокі дослідження з найважливіших і найактуальніших історичних проблем можуть бути створені лише колективними зусиллями вчених — представників різних галузей знань — істориків, археологів, етнографів, соціологів, юристів, економістів, сходознавців та мовознавців.

Нині історики Узбекистану разом з ученими інших республік Радянського Сходу беруть активну участь у розробці таких регіональних тем, як «В. І. Ленін в історичних долях народів Середньої Азії і Казахстану», «Історичний досвід культурного прогресу народів Середньої Азії і Казахстану в умовах соціалізму», «Історико-етнографічний атлас народів Середньої Азії та Казахстану».

Відділ етнографії радянського періоду Інституту історії АН УзРСР разом із сектором соціологічних досліджень Інституту етнографії АН

СРСР проводить етносоціологічні дослідження в Узбекистані в рамках всесоюзного дослідження теми «Соціальний розвиток і зближення націй в СРСР».

Інститут історії АН УзРСР координує дослідження вчених республіки з проблеми «Узбецька РСР в роки Великої Вітчизняної війни» (розробка її провадиться разом з Інститутом історії партії при ЦК Компартії Узбекистану та вченими вузів республіки). Робота над «Зводом пам'яток» здійснюється спільно з Інститутом археології АН УзРСР, Інститутом мистецтвознавства Міністерства культури УзРСР, обласними краєзнавчими музеями та кафедрами історії СРСР педагогічних вузів республіки.

В одинадцятій п'ятирічці передбачається ще більше розширювати й зміцнювати творчі зв'язки істориків УзРСР з ученими споріднених наукових установ і вузів Узбекистану, а також Москви, Ленінграда, Києва, братніх республік Середньої Азії та Казахстану. Передбачається також завершити ряд ґрунтовних досліджень, зокрема, тритомну «Історію Ташкента з найдавніших часів до наших днів», у створенні якої поряд з істориками беруть участь археологи, мистецтвознавці та інші вчені УзРСР. У ній простежуватиметься процес виникнення, становлення й розвитку міста, перетворення його в один з найбільших промислових і культурних центрів Радянського Союзу.

Історики республіки розробляють також проблему «Узбекистан у період розвинутого соціалізму». На основі вивчення й використання найновіших документальних матеріалів буде всебічно висвітлено розвиток УзРСР у зазначений період.

На одинадцяті п'ятирічку планується створення тритомної праці «Історія культури народів Узбекистану з найдавніших часів до наших днів», де буде висвітлено питання розвитку культури на території краю протягом усієї його історії.

З проблеми «Історія громадянської війни та іноземної інтервенції» розробляються дві теми: «Пролетарський інтернаціоналізм — важливий фактор перемоги трудящих Узбекистану над силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції в роки громадянської війни» та «Соціально-політична суть басмацтва на території Середньої Азії». Готується також до видання другий том «Хроніки подій громадянської війни в Узбекистані», який охоплює період з липня 1919 р. до кінця 1920 р.

На основі вивчення етнографічних та етносоціологічних матеріалів будуть підготовлені монографії «Традиційне й нове в побуті сільського населення Узбекистану» (разом з Інститутом етнографії АН СРСР), «Етнічна історія Узбекистану» та ряд інших досліджень з історії краю в дореволюційний і радянський час.

Важливе наукове й практичне значення має дальше вивчення історії становлення й розвитку робітничого класу Узбекистану в процесі будівництва соціалізму, насамперед соціально-політичних аспектів його формування в умовах некапіталістичного шляху розвитку. З цієї проблеми заплановано розробити тему «Провідна роль робітничого класу в розвитку соціалістичного способу життя (На матеріалах Узбекистану)». Готується також «Історія колгоспного селянства Узбекистану».

Велике значення мають проблеми, що їх розробляють етнографи республіки. Досить перспективною є, наприклад, така з них, як «Зближення соціалістичних націй і його вплив на культуру і побут сільського населення Середньої Азії». Вчені-етнографи прагнуть висвітлити в своїх працях не лише матеріальний аспект цієї теми, а й питання, пов'язані з комплексним здійсненням комуністичного виховання мас. З проблеми «Національні, етносоціальні та етнографічні процеси в СРСР».

етнографи та історики готують колективні праці, присвячені етнічній історії узбецького народу, суспільному й сімейному побуту колгоспного селянства Середньої Азії та Казахстану.

Залишається також актуальним глибоке й всебічне дослідження проблеми виникнення й розвитку національно-визвольної боротьби народів Середньої Азії, її зближення й злиття з революційним рухом робітничого класу Росії.

Істориографи та джерелознавці республіки підготують у новому п'ятиріччі «Історію Узбекистану в писемних джерелах з найдавніших часів до початку ХХ ст.» Праця буде публікуватися частинами. Найбільш істотні витяги з джерел супроводжуються різноманітними коментарями історичного й географічного характеру. В 1981 р. вийде у світ докладний істориографічний нарис життя та діяльності відомого сходознавця, академіка В. В. Бартольда.

Передбачається продовжити складання й публікацію «Зводу пам'яток історії та культури Узбекистану». Це — складова частина роботи, що проводиться у всесоюзному масштабі.

Важливими завданнями істориків республіки були і залишаються викриття брехливих вигадок буржуазних фальсифікаторів історії Узбекистану в післяжовтневий період, показ торжества ленінської національної політики КПРС, грандіозних досягнень республіки за роки Радянської влади, переваг соціалістичної системи господарювання. Це особливо важливо в умовах, коли народи багатьох країн, що розвиваються, дедалі впевненіше переходять на шлях некапіталістичного розвитку.

В наступній п'ятиріччі радянський народ відзначатиме ряд знаменних дат — 60-річчя утворення СРСР (1922 р.), 60-річчя Узбецької РСР і Компартії Узбекистану (1924 р.) та ін. До цих славних ювілеїв готується ряд публікацій істориків республіки, зокрема таких, як «Соціалістичний Узбекистан», «Реальний соціалізм та його фальсифікатори», «Басмацтво: його соціально-політична суть», «Узбекистан в період розвинутого соціалізму», «Зростання ролі робітничого класу в умовах науково-технічної революції (на матеріалах Узбекистану)», «Історія культури народів Узбекистану (з найдавніших часів до наших днів)». Т. I. Історія культури народів Узбекистану (з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції)», «Історія міста Ташкента (з найдавніших часів до наших днів)». Т. III. Історія Ташкента в період розвинутого соціалізму».

Готуючи нові праці з актуальних проблем історичної науки, дослідники мають працювати над дальшим підвищенням їх ідейно-теоретичного й наукового рівня, якості, добиватися тіснішого їх наближення до практичних завдань комуністичного будівництва. Це потребує поліпшення організації, координації й максимальної концентрації зусиль істориків на розробці найважливіших проблем, підвищення рівня підготовки й кваліфікації кадрів історичної науки.

Велику роль у підготовці цих кадрів відіграли заходи Комуністичної партії й Радянського уряду, спрямовані на дальше вдосконалення їх атестації, реорганізація роботи Вищої Атестаційної Комісії СРСР і створення спеціалізованих рад. У наступний період необхідно посилити й поліпшити роботу по підготовці висококваліфікованих кадрів для історичної науки, звернувши першорядну увагу на якісний бік цієї справи. «...Партія чекає від учених дедалі глибшого і сміливішого дослідження нових процесів і явищ, — відзначав товариш Л. І. Брежнев на урочистому засіданні, присвяченому 250-річчю АН СРСР, — активного вкладу в справу науково-технічного прогресу, вдумливого аналізу виникаючих проблем, відповідальних рекомендацій про найкращі спо-

соби їх розв'язання в інтересах зміцнення могутності країни, поліпшення життя народу, в інтересах побудови комунізму»².

У Звіті Центрального Комітету ХХ з'їздові Компартії Узбекистану кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану Ш. Р. Рашидов, відзначивши досягнення вчених-супільствознавців за минулу п'ятирічку, підкреслив, що в майбутньому їх завдання «...полягає в тому, щоб і далі підвищувати якість наукових досліджень. У цій справі треба всемірно підвищувати роль Академії наук, Інституту історії партії при ЦК Компартії Узбекистану, кафедр супільних наук вузів»³.

Настанови Комуністичної партії лягли в основу роботи істориків Узбекистану, які сповнені рішимості внести гідний вклад у дальше піднесення радянської науки.

М. А. Ахунова

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В УЗБЕКСКОЙ ССР

Резюме

В статье освещаются достижения узбекской советской исторической науки за годы десятой пятилетки и рассматриваются задачи, которые предстоит решить ученым республики в одиннадцатой пятилетке.

² Брежнев Н. С. Ленинским курсом: Промови і статті. К., 1976. Т. 5, с. 358.

³ Рашидов Ш. Р. Отчетный доклад Центрального Комитета Компартии Узбекистана ХХ съезду Коммунистической партии Узбекистана, с. 47.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання розвитку радянського суспільства періоду зрілого соціалізму

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННЮ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (1971—1975 рр.)

В. Г. ЯШНИКОВ (Одеса)

Комуністичне виховання по праву вважається найважливішим фронтом боротьби за комунізм. Вища школа, яка відповідає за ідейне і моральне обличчя прийдешніх поколінь радянської інтелігенції, перебуває на одній з найвідповідальніших ділянок цього фронту. Звертаючись до учасників урочистих зборів, присвячених 90-річчю революційної сходки казанських студентів, що відбулися у 1977 р. в Казанському університеті, товариш Л. І. Брежнев зазначав, що вища школа покликана готувати спеціалістів, гідних нашої епохи, справжніх організаторів і вихователів мас, патріотів та інтернаціоналістів, які досконало володіють основами сучасної науки, відзначаються глибокою комуністичною переконаністю і високими моральними якостями¹. У промові на Всесоюзному зльоті студентів Леонід Ілліч визначив головні завдання у справі формування радянського спеціаліста².

Без органічної єдності навчального і виховного процесу, формування у студентів наукового світогляду, високих морально-політичних якостей, працовитості не можна добитися високої якості підготовки спеціалістів.

Відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС у вузах республіки були складені науково обгрунтовані перспективні плани комуністичного виховання студентів, розраховані на весь період їх навчання. Одними з перших у республіці запровадили перспективне планування ідеологічної роботи партійна, профспілкова, комсомольська організації, ректорат Київського державного університету³. Важливим принципом перспективного комплексного планування комуністичного виховання є органічний зв'язок останнього з навчальним процесом і науковою діяльністю студентів. У цих планах знайшли відображення передовий досвід вузів, факультетів, кафедр, студентських груп, громадських організацій всієї республіки. Особливість перспективних планів полягає в тому, що вони створюють можливість перетворити процес виховання із суми заходів у систему, яка включає в себе все найкраще, що є в кожному науковому закладі.

Обкоми, міськкоми, райкоми партії, вузівські партійні організації України в роки дев'ятої п'ятирічки нагромадили чималий позитив-

¹ Див.: Брежнев Л. И. Молодым строить коммунизм. М., 1978, с. 474.

² Див.: Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 403.

³ Див.: Щербидький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 107.

ний досвід комуністичного виховання студентів на основі перспективних планів. Значне місце в цьому процесі займають регулярні зустрічі з студентами і викладачами вузів членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії республіки, міністрів, партійних, радянських й господарських керівників.

Багато уваги ідейно-політичному вихованню студентської молоді приділяє член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький. Він бере участь у партійних конференціях і зборах великих вузів республіки, зустрічається з студентами. У числі корінних питань діяльності партійних організацій В. В. Щербицький завжди розглядає проблеми комуністичного виховання студентів. Так, виступаючи на зборах Київського університету, він звернув особливу увагу на даліше підвищення ідейно-виховної роботи, якісної підготовки молодих спеціалістів, особливо підкресливши необхідність посилення ролі партійних організацій у справі формування комуністичного світогляду студентів, виховання їх у дусі радянського патріотизму та інтернаціоналізму, непримиренності до проявів буржуазної ідеології⁴.

По підсумках роботи XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України на відкритих партійних зборах студентів, працівників вузів з доповідями виступили: у Харківському держуніверситеті — член Політбюро ЦК Компартії України, перший секретар Харківського обкому Компартії України Г. І. Ващенко⁵, у Київському інженерно-будівельному інституті — голова Київської міської Ради депутатів трудящих, делегат XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України В. О. Гусев⁶. У доповідях і виступах, присвячених обговоренню рішень з'їздів, велика увага приділялася питанням формування наукового світогляду, трудового, морального й етичного виховання, а також пошуку нових форм розвитку творчого мислення і здорових естетичних смаків у студентської молоді.

На засіданнях бюро обкомів і міськкомів партії визначалися заходи, що передбачали систематичні виступи керівних, партійних, радянських і господарських працівників перед студентською молоддю з питань комуністичного виховання⁷.

У зв'язку із відзначенням 30-річчя створення у Краснодарі партійно-комсомольського підрозділу «Молода гвардія» бюро Ворошиловградського обкому партії, партійні й комсомольські організації області розгорнули велику роботу, яка сприяла посиленню патріотичного та естетичного виховання молоді, дальшому підвищенню її політичної й трудової активності. У дні ювілею перед молоддю виступили секретарі обкому, міськкому партії та інші партійні й радянські працівники⁸.

Доброю традицією стали щорічні міські студентські збори і зустрічі членів бюро Одеського міськкому Компартії України із студентською молоддю, під час яких розглядалися питання посилення виховного

⁴ Див.: Там же, с. 106—110.

⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 854, оп. 1, спр. 634, арк. 48.

⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1255, оп. 11, спр. 81, арк. 81.

⁷ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 42, оп. 34, спр. 12, арк. 84; ф. 18, оп. 40, спр. 9, арк. 6; ф. 19, оп. 57, спр. 43, арк. 8; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 29, спр. 1, арк. 116; спр. 2, арк. 108—109; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 31, спр. 5, арк. 8, 30; оп. 34, спр. 8, арк. 36, ф. 11; оп. 107, спр. 8, арк. 36; оп. 105, спр. 146, арк. 11; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 150, спр. 28, арк. 7; оп. 155, спр. 29, арк. 103; спр. 13, арк. 23—24, 65, 68.

⁸ ЛА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 445, арк. 39, 50—52.

впливу навчального процесу, його ідейної спрямованості, морально-політичного, патріотичного, інтернаціонального, естетичного і художнього виховання студентів⁹.

Увійшло у практику роботи парторганізацій вузів проведення «ленінських п'ятниць», вечорів запитань і відповідей, суспільно-політичних читань, усних журналів, днів науки, науково-теоретичних і читацьких конференцій тощо. Наприклад, за рішенням бюро Харківського міськкому Компартії України у квітні 1972 р. традиційні Дні науки відбулися у 20 вузах міста і охопили понад 13,5 тис. студентів¹⁰. Цей захід сприяв широкій пропаганді серед молоді марксистсько-ленінської теорії, успіхів вітчизняної науки і техніки, економічної політики партії на сучасному етапі. Студенти, які брали участь у днях науки, зустрічалися з передовиками і новаторами виробництва, з вченими і спеціалістами народного господарства. Студенти держуніверситету приймали в себе представників тракторного, верстатобудівного і коксохімічного заводів Харкова. Новатори і передовики виробництва заводу «Електроважмаш» зустрічалися із студентами інженерно-економічного інституту.

Під час проведення днів науки в клубах, палацах культури читалися лекції, доповіді з актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії, демонструвалися художні й хронікально-документальні фільми, влаштовувалися виставки, присвячені досягненням радянської науки і техніки¹¹. Ці зустрічі, як відзначало бюро міськкому партії, мали велике значення для трудового виховання студентської молоді. Ряд вузів розробили разом з підприємствами основні положення про творчу співдружність.

Питання комуністичного виховання студентської молоді постійно перебували в полі зору обкомів і міськкомів партії. Київський, Дніпропетровський, Запорізький, Львівський, Одеський, Харківський обкоми і міськкоми Компартії України регулярно обговорювали на пленумах і засіданнях бюро стан справ у комуністичному вихованні студентів. Наприклад, Дніпропетровський обком Компартії України у 1971 р. розглядав питання вдосконалення виховної роботи професорсько-викладацького колективу хіміко-технологічного інституту, а також про дальший розвиток наукових досліджень на кафедрах філософії та наукового комунізму Дніпропетровського держуніверситету¹². Бюро обкому партії схвалило заходи по дальшому поліпшенню ідейно-політичного і естетичного виховання студентів, прищепленню їм любові до майбутньої спеціальності, активному залученню їх до наукової роботи.

Аналогічні питання розглядалися Дніпропетровським, Запорізьким і Одеським міськкомами Компартії України¹³. Бюро Дніпропетровського міськкому, наприклад, у 1972 р. двічі обговорювало ці питання: у травні — про керівництво парткому медичного інституту ідейно-виховною роботою на факультетах, у вересні — про заходи по виконанню постанови ЦК Компартії України «Про керівництво Дніпропетровського міськкому Компартії України роботою партійних організацій вищих

⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 107, спр. 8, арк. 36, 39.

¹⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 43, спр. 45, арк. 50.

¹¹ Там же, арк. 33.

¹² Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 57, спр. 43, арк. 6; спр. 69, арк. 7.

¹³ Там же, ф. 18, оп. 40, спр. 7, арк. 6; спр. 9, арк. 6; Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 157, оп. 26, спр. 16, арк. 12—13, 53; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 31, спр. 6, арк. 4.

навчальних закладів»¹⁴. Бюро міськкому позитивно оцінило стан комуністичного виховання у медичному інституті. В цьому навчальному закладі добре була поставлена лекційна пропаганда, працював університет громадських професій. Заслугове на увагу діяльність клубу «Вітчизна». В інституті урочисто відбувалася посвята у студенти — біля пам'ятника загиблим у роки Великої Вітчизняної війни воїнам-медикам майбутні лікарі присягалися бути гідними їх пам'яті, чесно виконувати свій обов'язок. Система заходів по комуністичному вихованню, запроваджена в інституті, благотворно впливала на успішність і наукову діяльність студентів. Успішність у цьому закладі становила 97%¹⁵.

Неослабну увагу питанням удосконалення комуністичного виховання приділяли Одеські обком і міськком Компартії України. На пленумі (1971 р.) Одеського міськкому партії розглядалося питання «Про стан і заходи поліпшення комуністичного виховання студентської молоді у світлі рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України»¹⁶, а на VII пленумі (1972 р.) Одеського обкому партії — «Про завдання обласної партійної організації по поліпшенню ідейно-виховної роботи з молоддю, яка навчається»¹⁷. На пленумах відзначалося, що певних успіхів у цій справі досягнуто завдяки підвищенню ідейно-теоретичного рівня і майстерності професорсько-викладацького складу. Науковці кафедри суспільних наук поліпшили викладання марксизму-ленінізму. Лекції відзначалися глибоким аналізом праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, партійних документів, актуальних проблем комуністичного будівництва і світового революційного процесу¹⁸.

Високий рівень викладання суспільних дисциплін викликає у студентів глибоку зацікавленість в оволодінні марксистсько-ленінською теорією, що знаходить свій вияв в активній роботі наукових гуртків, теоретичних конференцій тощо. Так, у конкурсах на кращу студентську роботу, у науково-теоретичних конференціях, присвячених 50-річчю Радянської влади, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, підготовці до XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України взяли участь близько 17 тис. студентів Одеси; 1050 їх наукових праць було відзначено грамотами і завоювали призові місця¹⁹.

Одеські обком і міськком партії, партійні комітети вузів міста творчо впроваджували в практику комуністичного виховання нові форми, такі як Ленінський залік, факультети громадських професій, школи молодого лектора, конкурси студентських праць, суспільно-політична практика, посвята у студенти, професійні свята²⁰.

Одним з дійових засобів комуністичного виховання є урочистий ритуал посвяти у студенти. Він сприяє вихованню молоді на революційних і бойових традиціях радянського народу, впливає не тільки на свідомість, а й на почуття студентів, стає важливим засобом формування в них ідейної переконаності, високих моральних якостей і культури. Наприклад, курсанти Одеського вищого інженерного морського училища на навчальному судні виходять у море, на місце колишньої стоянки броненосця «Потьомкін», і там присягаються бути вірними революційним морським традиціям. В державному університеті, технологічному інституті холодильної промисловості, в політехнічному та інших інститу-

¹⁴ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 40, спр. 7, арк. 6; спр. 9, арк. 5.

¹⁵ Там же, ф. 18, оп. 40, спр. 7, арк. 5.

¹⁶ Знамя коммунизма, 1971, 24 сент.

¹⁷ Там же, 1972, 17, 19 нояб.

¹⁸ Там же, 1972, 19 нояб.

¹⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 31, спр. 5, арк. 24.

²⁰ Знамя коммунизма, 1971, 24 сент.

тах Одеси проводяться збори, мітинги першокурсників, зустрічі з випускниками. Перед молоддю виступають вчені, партійні і комсомольські працівники²¹.

Традиційним стало у вузах республіки проведення професійних свят, таких як посвята у металурги, гірники, День освіти, «Політехнічна весна», «День народження факультету», вечори трудової слави. Ці заходи сприяють вихованню у студентів беззавітної відданості своїй професії, почуття відповідальності перед радянським народом, Комуністичною партією. Вихованню цих рис у майбутніх фахівців допомагає також тісний зв'язок факультетів вузів з промисловими підприємствами, пропаганда досягнень передовиків промисловості і сільського господарства, важлива робота громадських організацій інститутів і підприємств.

Значних успіхів в організації виховного процесу добилися партійний комітет, ректорат, громадські організації Харківського політехнічного інституту. Свідченням цього є те, що роботу комсомольської організації вузу в 1971 р. схвалило Бюро ЦК ВЛКСМ. Воно відзначило високу теоретичну і практичну підготовку випускників інституту, їх вміння організувати виробництво і виховувати маси. Так, на Харківському тракторному заводі більшість цехів і відділів очолюють випускники ХПІ. Близько 70% колишніх студентів інституту — раціоналізатори і винахідники, керівники технічних гуртків і шкіл молодих раціоналізаторів. З 180 чол., які прийшли з цього вузу за останні 5 років, 92 стали пропагандистами у мережі партійної і комсомольської освіти, 14 — членами виборних комсомольських, 3 — партійних, 2 — профспілкових органів; 13 чол. проводять роботу з підлітками за місцем проживання і в школах, 46 — очолюють гуртки і творчі об'єднання²².

У своїй навчально-виховній роботі комсомольська організація ХПІ використовує такі ефективні форми, як щомісячні громадські огляди успішності груп, постійний контроль за виконанням навчального графіка, рейди академічних комісій на лекціях і в гуртожитках, ради відмінників, «блискавки» і «екрани успішності». Все це сприяло підвищенню якості підготовки спеціалістів, їх політичному та ідейному загартуванню.

Важливим засобом виховання студентів стали школи наукової і технічної творчості. В ХПІ, наприклад, при кожній кафедрі працювали наукові гуртки. Студенти широко залучалися й до участі у розробці госпрозрахункових (680 чол.) і держбюджетних (450 чол.) тематик. На старших курсах введено таку дисципліну, як «Дослідна робота». В усіх самодіяльних формах роботи брали участь близько 4 тис. студентів вузу²³. ХПІ став застрільником у справі створення студентських проектно-конструкторських бюро. Перші його групи було організовано ще у 1958 р., а у 1971 р. СПКБ мало вже загальноінститутський характер. У вузі в 1971—1975 рр. успішно працювало 10 відділень факультету громадських професій (1050 чол.), університет естетичного виховання (понад 2 тис. чол.), 28 колективів художньої самодіяльності (2 тис. чол.), 26 спортсекцій (8600 чол.), 9 відділень ДТСААФ (9400 чол.). Ці форми виховання також сприяли ідейно-політичному загартуванню і фаховому вдосконаленню майбутніх спеціалістів²⁴.

Серцевиною всієї ідеологічної роботи у вищій школі є викладання суспільних наук. Партійні комітети, кафедри вузів провели значну роботу по ідейно-політичному вихованню студентів, формуванню у них ці-

²¹ Паргархів Одеського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 31, спр. 5, арк. 36.

²² Центральний архів ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 39, спр. 290, арк. 1, 2.

²³ Там же, арк. 6.

²⁴ Там же, спр. 261, арк. 61; спр. 290, арк. 7.

лісного наукового світогляду. Постійно підвищувався ідейно-теоретичний рівень лекцій, вдосконалювалися форми і методи викладання навчального матеріалу і проведення семінарських занять, широко використовувалися технічні засоби і наочні посібники. Так, кафедра історії КПРС Київського університету практикувала проведення занять з деяких тем в музеї В. І. Леніна, в історичному, а також у музеї заводу «Арсенал». Перед студентами виступали активні учасники історичних подій, про які на заняттях йшла мова, — кавалер 14 орденів генерал Карпезо, двічі Герой Радянського Союзу генерал З. К. Слюсаренко, двічі Герой Соціалістичної Праці Г. Є. Буркацька та ін.²⁵ Все це підвищувало інтерес студентів до історії КПРС, сприяло їх політичному, патріотичному і моральному вихованню.

Неослабну увагу питанням оволодіння студентами марксистсько-ленінською теорією приділяли партійні комітети і кафедри суспільних наук Львівських держуніверситету і політехнічного інституту. Кафедра історії КПРС Львівського держуніверситету з метою дальшого підвищення ідейно-теоретичного і методичного рівня лекцій і семінарських занять, їх емоційного впливу систематично обговорювала тексти лекцій, плани і методику проведення семінарів. Регулярно організовувалися відкриті лекції, у навчальний процес впроваджувалися передові методи, зокрема заслуховування на семінарських заняттях повідомлень, рефератів, доповідей, присвячених окремим статтям В. І. Леніна і найважливішим проблемам історії КПРС. В 1972 р. в держуніверситеті було створено кабінет суспільних наук на 90 робочих місць. В ньому зосереджена фонетика записів консультацій з найважливіших тем і розділів всіх суспільних наук. Ці консультації у 1973 р. прослухали понад 10 тис., у 1974 р. — 14,4 тис., а у 1975 р. — 20 тис. студентів²⁶.

Щороку в Львівському держуніверситеті проводилися науково-методичні конференції, на яких розглядалися вузлові питання комуністичного виховання студентів. В роки дев'ятої п'ятирічки конференції присвячувалися таким проблемам: «Єдність навчальної і наукової роботи студентів», «Організація навчальної та ідейно-виховної роботи із студентами-першокурсниками», «Формування марксистсько-ленінського світогляду в процесі вивчення гуманітарних наук», «Організація навчального процесу і самостійна робота студентів», «Про ефективність викладання і вивчення суспільних наук у вузах»²⁷.

У Львівському політехнічному інституті стало традицією проведення спільних засідань викладачів кафедр суспільних наук з партійним і комсомольським активом курсів. На них розроблялися заходи по поліпшенню викладання суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному вихованні студентської молоді. В інституті видано ряд посібників з цих проблем: «Комсомол і політичне виховання молоді», «Естетичне виховання молоді та ідейно-політична робота комсомольських організацій серед студентів» та ін. Розроблено методичні посібники по підвищенню ідейної спрямованості навчального процесу і посиленню в ньому естетичного аспекту²⁸.

Посилення виховної ролі навчального процесу великою мірою залежить від тісного зв'язку його з практикою комуністичного будівни-

²⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 158, оп. 6, спр. 349, арк. 68.

²⁶ Архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, спр. 3106, арк. 45.

²⁷ Там же, спр. 2595, арк. 18.

²⁸ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 380, оп. 1, спр. 575, арк. 23.

цтва. Партійні організації здійсненню такого зв'язку приділяли постійну увагу. Прикладом може служити викладання політекономії в Харківському юридичному інституті. При вивченні тем: «Процес соціалістичного виробництва» і «Господарський розрахунок» практикувалося проведення екскурсій на тракторний завод, велозавод «Серп і молот» і «Електроважмаш». Перед студентами з лекціями виступали керівники об'єднання «Більшовик» і Богодухівського районного управління сільського господарства. На підсумковій конференції, проведеній кафедрою історії КПРС на II курсі інституту в 1974 р., виступали Герой Соціалістичної Праці, делегат XXIV з'їзду КПРС, учасник грудневого (1973 р.) Пленуму ЦК КПРС, токарь заводу ім. Малишева Г. Л. Михайлов, головний агроном колгоспу «Батьківщина» Ю. Г. Зезекало, письменник А. С. Школьник, які розповіли про вклад трудящих Харківщини у виконання завдань дев'ятої п'ятирічки²⁹. Кафедра філософії і наукового комунізму також провела ряд конференцій, присвячених таким темам, як «XXIV з'їзд КПРС про основні напрями, форми і методи комуністичного виховання трудящих», «Ленінські принципи стратегії і тактики світового комуністичного руху»³⁰.

Значну роботу по комуністичному вихованню студентської молоді проводили організації групи кафедр вузів України. На засіданні парткому Київського університету в листопаді 1973 р., відзначалося, що партійна група кафедри хребетних біологічного факультету значно активізувала наукову творчість студентів, сприяла підвищенню якості роботи наукових гуртків. Під керівництвом професора О. Б. Кистяковського, доцентів О. П. Корнеєва, В. О. Межеріна, М. Ф. Поливанова студентами підготовлено і опубліковано чимало наукових статей. Студент О. А. Дюльдин став лауреатом премії ЛКСМУ і одержав грамоту Мінвузу СРСР³¹. Партійні групи філософського факультету, як відзначалося на зборах партійного активу університету в травні 1973 р., провели значну роботу по вихованню у студентів потреби до активної участі в ідейно-виховній роботі серед різних верств населення. В результаті під час соціологічної практики студенти 4 курсу прочитали 154 лекції на заводах, в колгоспах Кіровоградської, Київської, Волинської областей³².

На засіданні бюро Центрального райкому партії Одеси, на якому обговорювалося питання про роботу партгрупи кафедри марксистсько-ленінської філософії Одеського університету по ідейно-політичному вихованню студентської молоді, відзначалося, що викладацький склад творчо використовує різноманітні форми впливу на молодь, зокрема лекції, бесіди, тематичні вечори, ленінські заліки, наукові гуртки, конкурси, теоретичні конференції тощо³³.

Таким чином, ЦК Компартії України, обкоми і міськкоми партії, первинні партійні і комсомольські організації вузів республіки в роки дев'ятої п'ятирічки приділяли постійну увагу комуністичному вихованню студентської молоді. Більш різноманітними стали форми і методи цієї роботи. Дальшому підвищенню її ефективності великою мірою сприяла активна участь в ідейно-політичній роботі серед студентів членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України, керівних партійних, радянських і господарських працівників, ветеранів Великої

²⁹ Архів Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, спр. 2631, арк. 25—26.

³⁰ Там же, арк. 26.

³¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 158, оп. 6, спр. 422, арк. 124.

³² Там же, спр. 419, арк. 68.

³³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 20, оп. 56, спр. 13, арк. 245.

Вітчизняної війни, передовиків виробництва. Значно зросла роль навчального процесу в політико-виховній роботі серед студентів.

Позитивні результати, досягнуті в комуністичному вихованні студентів в 1971—1975 рр., значне підвищення ідейно-теоретичного рівня виховної роботи, збагачення її змісту і різноманітність форм відзначалися на звітно-виборних обласних партійних конференціях, на пленумах обкомів партії. Про це, зокрема, йшлося на конференціях і пленумах Одеського і Харківського обкомів і міськкомів партії³⁴.

Робота, проведена партійними організаціями вузів у роки дев'ятої п'ятирічки, активно сприяла вихованню радянського спеціаліста — інтелігента соціалістичного суспільства.

³⁴ Там же, ф. 11, оп. 107, спр. 8, арк. 15, 19—21, 44; оп. 113, спр. 14, арк. 27, 28; ф. 9, оп. 34, спр. 8, арк. 36; Паргархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 150, спр. 28, арк. 7, оп. 155, спр. 13, арк. 68.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО СОЦІАЛЬНИМ ПЛАНУВАННЯМ НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ УКРАЇНИ (1966—1970 рр.)

В. О. МАСИЧ (Донецьк)

В умовах зрілого соціалізму значно зростає роль планування соціальних процесів у виробничих колективах. Соціальна політика, відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, «...дедалі більше зосереджується на подоланні відмінностей, які виходять за рамки окремих класів, на розв'язанні проблем, що вимагають найуважливішого врахування особливостей та інтересів кожної групи нашого суспільства»¹.

Комуністична партія на всіх етапах своєї перетворюючої діяльності приділяла й приділяє неослабну увагу розробці та здійсненню соціальної програми розвитку радянського суспільства. Марксист, писав В. І. Ленін, «...були першими соціалістами, які висунули питання про необхідність аналізу не самої економічної, а всіх сторін суспільного життя»². Уже в перші роки Радянської влади, говорячи про перетворення суспільства на комуністичних засадах, Володимир Ілліч закликав втілити в життя план економічного й соціального будівництва³.

Ленінський висновок про необхідність комплексного підходу до виконання планів комуністичного будівництва дістав дальший розвиток у Програмі КПРС, матеріалах XXIII—XXV з'їздів партії. Особлива увага цим питанням приділяється в документах XXVI з'їзду КПРС. Зокрема, у Звітній доповіді наголошується, що в рапортах з місць про введення нових промислових підприємств слід зазначати, що зроблено для тих, хто на них працюватиме, чи виконується передбачена планом програма житлового й культурно-побутового будівництва на об'єктах⁴.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, К., 1981, с. 64.

² Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне збір. творів, т. 1, с. 151.

³ Див.: Ленін В. І. Про надання законодавчих функцій Держпланові. — Повне збір. творів, т. 45, с. 335.

⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 70.

З цієї точки зору для успішного здійснення соціальних завдань одинадцятої п'ятирічки важливе значення має вивчення досвіду роботи партійних організацій у справі соціального планування на промислових підприємствах, у тому числі й України, у попередні періоди.

За час, що пройшов після XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду Компартії України, окремі проблеми партійного керівництва соціальним розвитком виробничих колективів дістали висвітлення в науковій літературі⁵. У даному повідомленні на основі архівних та інших матеріалів розглядаються питання роботи партійних організацій України по впровадженню соціального планування в роки восьмої п'ятирічки.

Перші плани соціального розвитку виробничих колективів були розроблені з ініціативи парторганізацій підприємств Ленінграда й Ленінградської області. Цінний почин ленінградських комуністів набув значного поширення на підприємствах країни. Ідею складання таких планів схвалив XXIII з'їзд КПРС. У його документах підкреслювалося, що кожне підприємство поряд з виробничим планом повинне мати «...єдиний комплексний план всебічного соціального розвитку колективу, в якому мають всебічно враховуватися як громадські, так і особисті інтереси й потреби трудящих»⁶. На початку дев'ятої п'ятирічки плани соціального розвитку мали вже 20 тис. виробничих колективів⁷.

Якість плану соціального розвитку залежить від правильного визначення його мети, яка у свою чергу визначається основними напрямками розвитку радянського суспільства. В галузі соціальних відносин це — досягнення соціальної єдності та соціальної однорідності усіх його членів. Виходячи з цього, соціальне планування поряд з розвитком економіки має передбачити такі явища, як зміна соціальної структури колективу, соціальні результати науково-технічного прогресу, розробку заходів щодо поліпшення умов праці й побуту робітників та службовців, зростання їх культурно-технічного рівня, формування комуністичної свідомості*.

Саме так підходили партійні організації промислових підприємств України до соціального планування у роки восьмої п'ятирічки. Особливе значення у цій справі в той період мала постанова листопадового (1966 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про завдання партійних організацій по дальшому поліпшенню організаторської роботи та перевірки виконання рішень партії і уряду». У ній, зокрема, рекомендувалося проводити підготовку до переходу на нові методи планування й економічного стимулювання, запровадження наукової організації праці⁸.

⁵ Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма. М., 1979; Авангард трудового коллектива: 30 лет опыта работы партийных организаций Украины в период между XXIV и XXV съездами КПРС. К., 1976; Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. К., 1976; Социальные проблемы производственного коллектива. К., 1972; Полурез В. І. КП України — організатор трудової активності робітничого класу. К., 1969; Чумаченко Н. Г. Опыт работы по социальному планированию коллективов, районов, городов и областей УССР. Донецк, 1973; Бондровский Г. Н. Город шагает в будущее (из опыта социального и экономического планирования). Львов, 1975 та ін.

⁶ XXIII з'їзд КПРС: Стеногр. звіт. К., 1966. Т. 1, с. 146.

⁷ Лапин Н. И., Коржева Э. М., Наумова Н. Ф. Теория и практика социального планирования. М., 1976, с. 56.

* Докладніше про це див. у кн.: Керимов Д. А. и др. Проблемы социального планирования. М., 1974.

⁸ Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1941—1976. К., 1977. Т. 2, с. 819.

Вжиті партією заходи сприяли тому, що робота по складанню планів соціального розвитку значно активізувалася. Ініціаторами складання таких планів на Україні виступили комуністи Львівського телевізійного заводу. У травні 1966 р. на засіданні бюро обласного комітету Компартії України було розглянуто питання «Про запровадження на Львівському телевізійному заводі наукової організації праці відповідно до вимог XXIII з'їзду КПРС». У рішенні бюро обкому особлива увага зверталася на необхідність планового розв'язання проблем соціального розвитку виробничих колективів, підкреслювалася роль державних, комсомольських, профспілкових організацій та наукових центрів у ньому⁹.

Готуючись гідно зустріти 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, гірники шахти комуністичної праці № 5-біс «Трудівська» тресту «Петровськвугілля» прийняли рішення про необхідність розробки програми управління всіма виробничими ланками й соціальними процесами. Донецький міськком Компартії України схвалив і підтримав цю ініціативу. 13 березня 1969 р. бюро міськкому партії рекомендувало всім партійним, комсомольським, профспілковим організаціям та господарським керівникам обговорити й вивчити суть почину гірників шахти «Трудівська» і вжити необхідних заходів до його поширення¹⁰.

Особливу увагу партійні організації приділяли науковому обґрунтуванню соціального планування. Цінний досвід у цій справі нагромадили комуністи Київської, Львівської, Донецької, Одеської, Запорізької, Харківської та ряду інших областей. Наприклад, у Львівському виробничому об'єднанні «Електрон» з допомогою вчених Інституту філософії та Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР проводився цілий комплекс соціологічних досліджень. Координацію їх здійснював громадський інститут конкретних соціологічних досліджень, створений при Львівському міському комітеті партії¹¹.

З кінця 1965 р. глибокі соціальні дослідження почали проводити вчені Донецького інституту економіки промисловості АН УРСР¹². У лютому 1966 р. Донецький обком Компартії України прийняв рішення про створення інституту економіко-соціологічних досліджень на громадських засадах¹³. Це сприяло активізації соціальних досліджень безпосередньо на підприємствах. Так, на вже згадуваній шахті комуністичної праці № 5-біс з ініціативи парткому було створено бюро соціально-економічних досліджень¹⁴.

З метою об'єднання і координації зусиль наукових колективів і партійних організацій у справі розвитку соціального планування й розробки конкретних рекомендацій щодо його удосконалення рішенням бюро Одеського обкому Компартії України від 24 березня 1966 р. було створено громадський інститут соціальних досліджень при відділі пропаганди й агітації обкому^{14-а}. Результати соціологічних дослід-

⁹ Перспективний план соціального розвитку колектива Львівського телевізійного заводу на 1966—1970 гг. Львов, 1969; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2143, арк. 82.

¹⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 27, спр. 52, арк. 169, 170.

¹¹ Невелюк Б. А., Петровський С. О. Соціальне планування и комуністическое воспитание. М., 1974, с. 27; Робітнича газ., 1968, 19 листоп.; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 24, спр. 8, арк. 173.

¹² Мамутов В. Н. Проблемы социального планирования и их исследования. Донецк, 1973, с. 14.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 244, спр. 1, арк. 197.

¹⁴ Трибуна шахтера (орган парткома, шахткома и администрации шахты «Трудовская»), 1969, 28 февр.

^{14-а} ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 233, спр. 2179, арк. 36.

жень відіграли значну роль у складанні планів соціального розвитку виробничих колективів, визначенні їх показників та структури.

З розвитком соціального планування дедалі гостріше поставало питання про організацію розробки методичних рекомендацій щодо складання перспективних комплексних планів. На Україні першими розробили такі методичні поради співробітники відділу соціологічних досліджень Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР у 1967 р.¹⁵ Основна мета соціального планування, підкреслювалося в цих рекомендаціях, полягає «в забезпеченні наукового регулювання соціальних процесів, що відбуваються в житті колективів, спрямованого на постійне подолання соціально-економічних відмінностей між працівниками, повніше задоволення їх матеріальних і духовних потреб, поліпшення умов праці і побуту, удосконалення соціальних відносин у колективі, всебічний розвиток працівників»¹⁶. Методика перевидавалася в 1968 р. у Севастополі та в 1969 р. — у Черкасах і Ровно. Вийшло і третє перероблене й значно доповнене її видання, в підготовці якого активну участь узяли громадський інститут конкретних соціологічних досліджень при Львівському міськомі партії, Львівське відділення Інституту економіки АН УРСР та виробничо-технічне об'єднання «Електрон»¹⁷.

У той же період вийшов ряд спеціальних методичних рекомендацій і праць, присвячених плануванню соціального розвитку виробничих колективів різних галузей народного господарства республіки¹⁸.

Значну роль в удосконаленні методичної роботи по складанню планів соціального розвитку відіграли листи й рекомендації, розроблювані інститутами конкретних соціологічних досліджень при міськомках партії¹⁹, а також активна участь у ній громадськості республіки. Багато питань соціального характеру широко обговорювалося на робітничих зборах, засіданнях постійно діючих виробничих нарад, творчих бригад по соціальному плануванню й науковій організації праці. Так, вони стояли на порядку дня робітничих зборів Миколаївського суднобудівного заводу ім. 61-го комунара, Бердянського заводу дорماشин та ін.²⁰. На Запорізькому трансформаторному заводі протягом 1969 р. першої половини 1970 р. було проведено 11 загальнозаводських засідань ПДВН. Вони прийняли 98 пропозицій, з яких 89 було впро-

¹⁵ Методика разработки комплексного перспективного плана социального развития коллектива социалистического промышленного предприятия. — Социальные проблемы экономической реформы. Львов, 1967.

¹⁶ Там же, с. 152.

¹⁷ Методика планирования социального развития коллектива промышленного предприятия. К., 1972.

¹⁸ Положение о порядке составления и внедрения комплексного плана социального развития коллектива и повышения уровня НОТ. Запорожье, 1968; Современная методика социального планирования на предприятиях Министерства угольной промышленности УССР. Донецк, 1970; Цурковский Л. И. Рекомендации по составлению перспективного плана повышения культуры производства для промышленных предприятий. Львов, 1967; Постановой В. Г., Гирло Б. К. О планировании социального развития коллектива угольной промышленности. — Вопросы общественной активности масс. Харьков, 1968; Новикова В. Опыт планирования социального развития коллектива Бердянского завода дорожных машин. М., 1970.

¹⁹ Методическое письмо руководителям и секретарям партийных организаций предприятий для составления плана социального развития коллектива. Общественный институт конкретных социологических исследований при Львовском горкоме Компартии Украины. Львов, 1970; Методика разработки плана социального развития коллектива социалистического промышленного предприятия (методическое письмо Ровенского горкома Компартии Украины). Ровно, 1969; та ін.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 23, арк. 76, 78.

ваджено у виробництво. Багато з них сприяли успішному розв'язанню заходів соціального планування²¹.

Розробка планів соціального розвитку справила позитивний вплив на активізацію технічної творчості на промислових підприємствах. Так, тільки протягом 10 місяців 1968 р. на Київському заводі верстатів-автоматів ім. Горького було подано 731 рацпропозицію і 8 заявок на винаходи²².

Успішному впровадженню планів соціального розвитку на підприємствах сприяла робота спеціальних комісій і рад по соціальному плануванню, створюваних з ініціативи партійних організацій. Такі комісії результативно працювали на шахті № 5-біс «Трудівська», Одеському швейному об'єднанні ім. Воровського, багатьох підприємствах Запорізької області, Львівському виробничому об'єднанні «Електрон», на київському заводі «Точелектроприлад» тощо. На шахті «Трудівська», зокрема, за рішенням парткому було створено загальношахтну постійно діючу комісію з питань соціального планування. Комісія складалася з творчих груп, які займалися розробкою певних проблем соціального розвитку²³. На Одеському швейному об'єднанні ім. Воровського комісія з питань соціального планування головну увагу звертала на вивчення впливу технічного прогресу на працю робітниць, відшукування шляхів поліпшення її умов²⁴.

З метою дальшого розвитку практики соціального планування і узагальнення вже нагромадженого в цій справі досвіду проводилися семінари, конференції, створювалися курси підвищення кваліфікації. Наприклад, на курсах при Львівському політехнічному інституті пройшли перепідготовку 120 спеціалістів, які подали потім кваліфіковану допомогу парторганізаціям у запровадженні соціального планування²⁵.

Укрпрофрада і Міністерство легкої промисловості УРСР провели 11—13 грудня 1968 р. семінар-нараду голів фабкомів профспілки та керівників підприємств швейної промисловості республіки, на порядку денному якої стояло питання обміну досвідом складання та реалізації колективних творчих планів соціального розвитку підприємств галузі на 1968—1970 рр. Нарada проходила на Одеському швейному об'єднанні ім. Воровського. В її роботі взяли участь представники лєнінградського швейного об'єднання «Більшовичка», львівської фірми «Маяк» та київського виробничого об'єднання «Україна». Учасники наради обговорили питання удосконалення методики складання планів наукової організації праці та їх ув'язки з планами соціального розвитку, підвищення ролі ПДВН у здійсненні останніх, ролі соціального планування у дальшому розвитку соціалістичного змагання²⁶. Було розроблено конкретні рекомендації проведення соціологічних досліджень у першому кварталі 1969 р. на підприємствах легкої промисловості, а також поширення досвіду соціального планування об'єднання ім. Воровського²⁷.

В Севастополі з ініціативи міськкому Компартії України було проведено в березні 1968 р. наукову конференцію, присвячену вивчен-

²¹ Там же, арк. 79.

²² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 313, оп. 12, спр. 9, арк. 21.

²³ Трубуна шахтера, 1969, 1 авг.

²⁴ Радянська швея (орган парткому, дирекції, профспілки та комітету ЛКСМУ Одеського швейного об'єднання ім. Воровського), 1968, 30 січ.

²⁵ Бондровский Г. И. Социальное планирование — требование времени. — Коммунист Украины, 1974, № 7, с. 42.

²⁶ Архів УРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 5790, арк. 66—68.

²⁷ Радянська швея, 1968, 17 груд.

ню соціальних проблем. На ній, зокрема, аналізувався досвід керівництва складанням і реалізацією планів соціального розвитку парторганізацій Морського заводу ім. Орджонікідзе та Балаклавського рудоуправління ім. Горького²⁸.

Вагомий вклад у розвиток соціального планування внесла періодична преса. Так, на сторінках «Робітничої газети» — друкованого органу ЦК Компартії України — постійно висвітлювався досвід парторганізацій підприємств республіки в справі комплексного соціального планування, повідомлялося про його практичні результати. Особливий інтерес становлять номери газети, де було опубліковано матеріали розробки та здійснення планів соціального розвитку на підприємствах Бердянська — заводі дормашин та дослідному нафтомаслозаводі, а також на Первомайському заводі сільськогосподарських машин та «Азовкабелі». Багато уваги приділялося популяризації планів соціального розвитку²⁹.

У травні 1970 р. в редакції «Робітничої газети» було проведено нараду, на якій підбивалися підсумки майже шестимісячного обговорення проблем соціального планування. В центрі уваги її учасників перебували питання, пов'язані з вивченням передумов соціального планування та матеріального забезпечення виконання його основних показників. Зверталася увага на можливість середніх і дрібних підприємств у справі розробки й здійснення планів соціального розвитку, вказувалося, що починати цю роботу треба з урахуванням запитів і потреб трудящих, зміцнення трудової дисципліни³⁰.

Партійні організації надавали великого значення соціальному плануванню, вбачали в ньому дійовий засіб підвищення ефективності виробництва. Повчальним у цьому плані є досвід парторганізацій промислових підприємств Бердянська. Тут уже до початку 1968 р. плани соціального розвитку мали 20 підприємств³¹. Їх реалізація допомогла у розв'язанні багатьох економічних завдань. Так, на заводі «Азовкабель» частку ручної праці було скорочено до 14%. Приросту промислової продукції було досягнуто за рахунок підвищення продуктивності праці (згідно з планом соціального розвитку він становив 77%)³².

Успішно виконувалися плани соціального розвитку на підприємствах вугільної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості республіки. Це дало можливість, наприклад, на шахті «Трудівська» збільшити середньодобовий видобуток вугілля у трьох лавах до 4084 т, тоді як планом передбачалося видати на-гора 3700 т з п'яти лав³³.

Завдяки поєднанню економічного й соціального планування колектив Запорізького титано-магнієвого комбінату достроково завершив виробничий план восьмої п'ятирічки. Випуск продукції порівняно з 1965 р. зріс удвічі, продуктивність праці — на 86,8%. Значно підвищилася якість металу. Все це загалом сиріяло тому, що комбінат щорічно почав одержувати 3 млн. крб. економії і дістав можливість поліпшити умови праці й побуту своїх робітників³⁴.

²⁸ Слава Севастополя (орган Севастопольського горкома Компартії України и Севастопольського городского Совета депутатов трудящихся), 1968, 20 марта.

²⁹ Робітнича газ., 1969, 14 груд.

³⁰ Робітнича газ., 1970, 14 трав.

³¹ Шаульський М. С. Партійна організація і соціальний розвиток виробничого колективу. К., 1973, с. 12.

³² Південна зоря (орган бердянських міського і районного комітетів Компартії України та районної Ради депутатів трудящих, 1970, 7 лют.

³³ Робітнича газ., 1970, 3 верес.

³⁴ Запорізька правда, 1970, 29 верес., 29 груд.; ПЛ III при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 56, арк. 72.

На Одеському швейному об'єднанні план восьмої п'ятирічки також було виконано достроково, до 30 вересня 1970 р. За рахунок автоматизації і механізації виробничих процесів продуктивність праці зросла тут на 46,7%. Одинадцяти видам продукції було присвоєно державний Знак якості³⁵.

Таким чином, вивчення окремих аспектів розвитку соціального планування показує, що воно є важливим інструментом в управлінні соціальними процесами, які відбуваються у виробничих колективах, у дальшому підвищенні ефективності виробництва. Це враховували у своїй діяльності партійні організації республіки, яким належить, за словами товариша Л. І. Брежнєва, першорядна роль у розв'язанні великих і різноманітних завдань комуністичного будівництва³⁶.

³⁵ Радянська швея, 1971, 19 січ.

³⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 85.

Борці за щастя народу

М. В. ФРУНЗЕ — КОМАНДУЮЧИЙ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ
УКРАЇНИ І КРИМУ (1920—1924 рр.)

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

Михайло Васильович Фрунзе — видатний радянський воєначальник — протягом трьох років (грудень 1920 р. — березень 1924 р.) перебував на посту командуючого Збройними Силами України і Криму. Цей період життя М. В. Фрунзе знайшов своє відображення в ряді праць радянських істориків, зокрема в монографії В. І. Юрчука¹.

У даному повідомленні зроблено спробу висвітлити ті питання теми, які ще недостатньо вивчені в історичній літературі.

Після переможного завершення громадянської війни, в період розгортання мирного соціалістичного будівництва Радянська країна змушена була й надалі приділяти особливу увагу зміцненню та вдосконаленню своїх Збройних Сил. Це зумовлювалося постійно існуючою можливістю нападу капіталістичних держав на Республіку Рад. В. І. Ленін, Комуністична партія надавали важливого значення Півдню й Заходу країни, де сходилися державні кордони нашої та інших держав. Тому виникла необхідність створити там таке об'єднання Червоної Армії, яке було б готове дати гідну відсіч будь-якому ворогові.

З метою централізації керівництва пим та встановлення тісних зв'язків між урядом Української СРР і військовим командуванням було визнано за необхідне встановити посаду командуючого Збройними Силами України і Криму. ЦК КП(б)У звернувся до Центрального Комітету РКП(б) з проханням призначити на цю посаду М. В. Фрунзе — ушавленого героя громадянської війни. З грудня 1920 р. Реввійськрада Республіки видала наказ, в якому зазначалося: «Для об'єднання в одних руках усіх збройних сил, що знаходяться і діють на території Української Радреспубліки, Реввійськрада Республіки затвердила по-

¹ Див.: Юрчук В. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні. К., 1952 та ін.

саду командуючого всіма збройними силами на Україні. Командуючим усіма збройними силами на Україні призначили командуючого Південним фронтом тов. Фрунзе, залишивши його на посаді, яку він нині займає»²⁻³.

М. В. Фрунзе, військово-організаційну діяльність якого високо цінували ЦК партії, особисто В. І. Ленін, продовжував брати найактивнішу участь у вирішенні важливих проблем дальшого вдосконалення Радянських Збройних Сил, всебічного зміцнення обороноздатності нашої країни.

Командарм спільно із С. І. Гусевим* підготував тези, які були опубліковані ЦК КП(б)У 20 лютого 1921 р. під назвою «Реорганізація Робітничо-Селянської Червоної Армії». Їх основні положення, в яких послідовно відстоювалася точка зору В. І. Леніна з питань військової політики партії в перехідний період від війни до миру, дістали своє відображення в резолюції X з'їзду РКП(б) «Постанова у військовому питанні»⁴.

В ній піддано критиці пропозиції прибічників негайної ліквідації кадрової політики Червоної Армії і переходу до міліційних формувань, що негативно позначилося б на боездатності РСЧА. В резолюції підкреслювалося, що на найближчий період основою збройних сил Радянської держави повинна бути нинішня Червона Армія, по можливості скорочена за рахунок старших вікових категорій, з підвищеним пролетарським і комуністичним складом⁵. М. В. Фрунзе надавав особливого значення втіленню в життя цього рішення партії і уряду. Він наполегливо шукав такі шляхи реорганізації Збройних Сил, які б реально узгоджувалися з конкретною історичною обстановкою, тобто з новими, мирними умовами, а також з економічними можливостями країни. «Перше, найважливіше завдання, що впливає з моменту, який ми переживаємо, — зазначав Михайло Васильович на пленумі Катеринославської міськради 10 квітня 1921 р., — полягає у переведенні армії на мирне становище, в тому, щоб дати можливість тим мирним робітникам і селянам, яких ми відняли від виробництва, знову повернутися до мирної праці. Кожен розуміє, що це завдання надзвичайно складне, однак воно має бути розв'язане в найкоротший строк»⁶.

Скорочення армії повинно було, на думку командуючого, вивільнити людські й матеріальні ресурси, які потрібно використати для відбудови народного господарства. Цим самим наша країна продемонструвала всьому світу миролюбність своєї політики. «Доказом нашої мирної політики, — констатував М. В. Фрунзе, — є значне скорочення Червоної Армії»⁷.

Під безпосереднім керівництвом М. В. Фрунзе в частинах, які дислокувалися на території України, демобілізація проходила планомерно й організовано. В період з 1 лютого по 1 вересня 1921 р. чисельність військ у республіці зменшилася на 464 тис. бійців і становила 510 тис. чол. Протягом паступного півріччя було демобілізовано ще понад 200 тис. чол.⁸

²⁻³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 698, арк. 169.

* С. І. Гусев — професійний революціонер, радянський партійний і державний діяч. З 1921 р. — начальник Політуправління Червоної Армії.

⁴ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...). К., 1979. Т. 2, с. 251—255.

⁵ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 2, с. 253.

⁶ Державний архів Дніпропетровської області, ф-р. 416, оп. 1, спр. 30, арк. 29.

⁷ Пролетарій, 1921, 6 верес.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3450, оп. 1, спр. 537, арк. 41 зв; спр. 538, арк. 55.

М. В. Фрунзе особисто займався організацією відправки додому демобілізованих червоноармійців, а також забезпеченням їх речами першої потреби. З цією метою 6 лютого 1921 р. він видав спеціальний наказ про створення Надзвичайної комендатури на чолі з К. О. Авксентьевським*. Її завданням було обслуговування й відправлення демобілізованих бійців⁹.

З перших днів своєї діяльності на Україні М. В. Фрунзе розгорнув активну роботу по вивченню досвіду громадянської війни з метою його широкого використання для дальшого підвищення боєздатності Червоної Армії. Наказом командуючого від 15 лютого 1921 р. було створено Постійну раду, до складу якої ввійшли М. В. Фрунзе (голова), К. О. Авксентьевський, С. І. Гусев та ін. Ця організація займалася питаннями поліпшення військово-теоретичної підготовки командного складу й червоноармійців¹⁰. З цією ж метою М. В. Фрунзе в лютому 1921 р. наказав командуючим Київським і Харківським військовими округами та командирам 4-ї, 6-ї і 1-ї Кінних армій провести окружні та армійські з'їзди комполітскладу. На них рекомендувалося робити огляди бойових дій Червоної Армії у 1918—1920 рр., проаналізувати її організаційну будову та польовий устав тощо¹¹.

Проблеми теорії й практики військової справи займали особливе місце в діяльності Постійної ради, обговорювалися на її засіданнях, які проходили під головуванням М. В. Фрунзе. Наприклад, 13 липня 1921 р. було розглянуте питання про роль партизанської боротьби в організації збройної відсічі іноземним інтервентам, а 19 жовтня — про розвиток військової справи¹².

Командуючий листувався з багатьма провідними спеціалістами, рецензував наукові праці тощо. Так, 30 травня 1923 р. Д. М. Карбишев* у листі на ім'я М. В. Фрунзе інформував останнього про нові видання з інженерної справи й звернувся з проханням висловити свою думку й побажання щодо порушених у них проблем¹³.

Важливу роль у висвітленні питань тактики, навчання та виховання червоноармійців, а також історії громадянської війни Михайло Васильович відводив пресі. За його ініціативи з липня 1921 р. у республіці почав виходити щомісячний науковий військово-політичний журнал «Армія и революция». Саме в ньому М. В. Фрунзе опублікував свої перші теоретичні статті.

Досягнення військово-теоретичної думки, що ґрунтувалася на вивченні та узагальненні досвіду першої імперіалістичної та громадянської воєн, командуючий прагнув тісно пов'язати з практичним навчанням військ. Він вимагав від бійців чіткого опанування комплексу тих знань і навичок, які необхідні захисникам соціалістичної Вітчизни. «Невпинне підвищення бойової майстерності, — відзначалося в наказі командуючого від 19 лютого 1921 р., — досягається завдяки постійному й систематичному навчанню військ у мирній обстановці. В бою вчитися пізно: на навчаннях — помилка, в бою — злочин»¹⁴.

* К. О. Авксентьевський — заступник командуючого військами України і Криму (1921—1922 рр.).

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4572, оп. 1, спр. 6, арк. 68.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 4572, оп. 1, спр. 6, арк. 84, 57—59.

¹¹ Там же, арк. 76—78.

¹² Армія и революция. 1921. № 2. З. с. 213—214; № 6, с. 120.

* Д. М. Карбишев — радянський військовий діяч, Герой Радянського Союзу. На той час займав посаду начальника інженерів УВО; з 1923 р. — голова Інженерного комітету Головного військово-інженерного управління РСЧА.

¹³ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 1, спр. 67, арк. 22.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4572, оп. 1, спр. 6, арк. 48.

М. В. Фрунзе приділяв особливу увагу стрілецькій підготовці червоноармійців. З цією метою в лютому 1921 р. в усіх військових частинах, що дислокувалися на Україні, за наказом командуючого були розпосюджені «Тимчасові вказівки щодо навчання стрільби з гвинтівок».

На початку вересня 1921 р. відбулися перші великі польові навчання частин Київського військового округу, які за задумом М. В. Фрунзе повинні були показати бойову готовність військ, виявити їх сильні й слабкі сторони. Михайло Васильович виїздив у район операцій, де зробив огляд частин, мав численні бесіди з бійцями та командирами. Це дало можливість командуючому зробити висновок, що «дух, настрої армії — чудовий фундамент, на якому можна будувати. І ми будемо будувати, адже найголовніше — віра в свою справу, революційний порив, прагнення вдосконалення, зміцнення армії — є, потрібна наполеглива праця, завзяття й воля»¹⁵.

У складних умовах післявоєнної розрухи армія не мала найнеобхіднішого спорядження. Крім того, вимагала значного оновлення бойова техніка, яка вже застаріла. Це, безумовно, негативно позначалося на боєздатності Червоної Армії. Михайло Васильович неодноразово наголошував на необхідності активної участі партійних і радянських організацій та широких верств громадськості в справі зміцнення Радянських Збройних Сил. В тому, що питання переозброєння армії і флоту, їх матеріального забезпечення постійно перебували в полі зору ЦК КП(б)У, ВУЦВК і уряду України, — велика заслуга й М. В. Фрунзе, який в лютому 1922 р. був призначений заступником голови Раднаркомом УСРР. Він брав участь у багатьох засіданнях Раднаркомом УСРР, на яких було розглянуто питання дальшого вдосконалення Червоної Армії.

М. В. Фрунзе особисто цікавився організацією безперервного постачання військ речами першої потреби: продовольством, фуражем, спорядженням тощо. Так, 14 січня 1921 р. він вжив необхідних заходів для забезпечення 1-ї Кінної армії продовольством. 2 серпня 1921 р., дізнавшись, що в Червоногусарській бригаді бійцям видали останній фунт хліба, він відправив термінову телеграму начальнику штабу Українського військового округу (УВО) і Наркомату продовольства республіки, в якій вимагав надіслати з'єднанню необхідну кількість хліба¹⁶.

Оскільки для належного забезпечення всіх потреб армії і флоту недостатньо було лише зусиль військового командування та відповідних партійних і державних організацій, партія залучила до цієї справи широкі маси трудящих. Це цілком відповідало заклику В. І. Леніна: «...Допомагати Червоній Армії всім, чим тільки може допомагати кожен, — такий є перший, основний і найголовніший обов'язок кожного свідомого робітника і селянина...»¹⁷.

Важливу роль у всебічному підвищенні бойової могутності Збройних Сил, поліпшенні умов побуту бійців М. В. Фрунзе відводив спеціально створеним органам, зокрема Центральній комісії допомоги Червоній Армії. До її складу входили, крім командуючого, відомі діячі партії та уряду (Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, Д. З. Мануїльський, Д. З. Лебідь, М. О. Скрипник, Я. Б. Гамарник), а також провідні військові спеціалісти та воєначальники — Р. П. Ейдеман, Й. Е. Якір, Д. М. Карбишев, А. І. Корк. Це дало можливість комісії успішно розв'язувати найскладніші завдання з метою зміцнення обороноздатності країни.

¹⁵ Красная Армия, 1921, 17 верес.

¹⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 2, спр. 143, арк. 23.

¹⁷ Ленін В. І. Лист з приводу перемоги над Колчаком. — Повне збір. творів, т. 39, с. 143.

Трудівники республіки одноставно відгукнулися на заклик партії і уряду допомогти Червоній Армії. Широкого розмаху набуло шефство трудових колективів над частинами УВО, проведення ударних кампаній допомоги РСЧА і РСЧФ, масове відрахування трудящими коштів до фонду зміцнення Червоної Армії, проведення суботників, засівання спеціальних ділянок на користь армії і флоту тощо. Біля джерел цих патріотичних починів стояв М. В. Фрунзе. За час його перебування на посту командуючого Збройними Силами України і Криму в республіці було проведено майже 20 ударних кампаній сприяння Червоній Армії та Флоту. Найважливішими з них були: «Тиждень добробуту червоноармійця», «Тиждень допомоги Червоній Армії», «Місяць ремонту Червоних казарм», «Двотижневик заготівлі палива для Червоної Армії», «Тиждень Червоного Флоту» та ін. Кожною з цих кампаній безпосередньо керував М. В. Фрунзе. Він виступав перед трудящими, розсилав спеціальні відозви та звернення, в яких наголошувалося на найважливіших кампаніях, роз'яснювалася їх роль у зміцненні обороноздатності країни. Наприклад, у зверненні командуючого до всіх Рад і виконкомів Української СРР у зв'язку з проведенням у жовтні 1922 р. кампанії по заготівлі палива для Червоної Армії відзначалося: «У період громадянської війни Червона Армія, керована беззавітною вірністю революції, могла боротися, перемагати... босою і голодною. Тепер, коли ми потроху починаємо відбудовувати наше господарство й разом з тим поліпшувати становище селянина та робітника, ми повинні потурбуватися про нашого червоного героя... Кожен червоноармієць мусить відчувати на собі турботу про нього з боку Робітничо-Селянської Республіки, яку він покликаний захищати своїми грудьми»¹⁸.

М. В. Фрунзе брав активну участь у підбитті підсумків ударних кампаній, завжди відзначаючи при цьому установи, організації та підприємства, які зробили найбільш вагомий вклад у справу допомоги Червоній Армії. 4 березня 1922 р. на засіданні Центральної комісії допомоги Червоній Армії, яке проходило під його головуванням, було відзначено, зокрема, активну участь у «Тижні допомоги Червоній Армії», Укруднаргоспу, Наркомздоров'я УСРР та Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР¹⁹. Дізнавшись, наприклад, про те, що гірники Донбасу організували Вседонецький недільник допомоги Червоній Армії, М. В. Фрунзе 18 січня 1923 р. надіслав місцевому губвиконкому телеграму, в якій схвалив ініціативу шахтарів.

Важливу роль у зміцненні збройних сил країни відіграло шефство трудящих над армією. Михайло Васильович відзначав, що цей патріотичний почин сприятиме як всебічному поліпшенню матеріально-побутових умов життя червоноармійців, так і встановленню постійних дружніх зв'язків між армією й трудящими. «Шефство організацій і установ Робітничо-Селянської Радянської Республіки над частинами Червоної Армії, — підкреслював командуючий, — ...відіграє важливу роль як показник того нерозривного зв'язку, який постійно існує між робітничо-селянськими масами і Червоною Армією...»²⁰.

М. В. Фрунзе переконливо обгрунтував необхідність широкого розгортання шефського руху в республіці, перетворення його на одну з важливих форм участі найширших кіл громадськості у воєнному будівництві. 18 квітня 1922 р. він надіслав командуючим Київським та Харківським військовими округами та Президії ВУЦВК телеграму, в якій мова йшла про поліпшення організації шефства та наказ від 6

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 600, арк. 90.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 863, арк. 447.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 905, арк. 41.

грудня 1922 р. «Про заходи щодо встановлення тісного зв'язку між частинами Червоної Армії і їх шефами»²¹.

Для того, щоб належним чином спрямувати шефство над частинами УВО, централізувати, зробити масовим і систематичним, збагатити новими формами, М. В. Фрунзе запропонував створити спеціальний орган, покликаний керувати військово-шефською роботою в республіці. Уряд підтримав цю цінну пропозицію й за рішенням Президії ВУЦВК УСРР від 25 жовтня 1922 р. було організовано Центральну шефську комісію (ЦШК) при ВУЦВК²². Михайло Васильович приділяв їй постійну увагу. Щоб завжди бути в курсі справ, які вирішувалися на засіданнях ЦШК, він ввів до її складу свого секретаря Сиротинського. Під найважливішими документами, затвердженими комісією, ставив свій підпис командуючий Збройними Силами України і Криму. Одним з важливих моментів в організації шефства був контроль за надходженням зібраних коштів до відповідних армійських частин та їх найбільш ефективне й раціональне використання. 14 жовтня 1923 р. М. В. Фрунзе спільно з головою ЦШК при ВУЦВК УСРР А. П. Буценком видав наказ, згідно з яким усі шефські колективи мали надіслати звіти про свою діяльність і, зокрема, вказати суми, що виділяються підшефним військовим підрозділам²³. Відзначаючи важливість проведеної роботи, Михайло Васильович на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад (січень 1924 р.) підкреслив, що «інститут шефства відіграв для Червоної Армії насамперед роль не лише політичну, але й матеріальну. Лише завдяки шефству минулого року Червона Армія з цілком мізерними асигнуваннями змогла... виконати свої завдання»²⁴.

М. В. Фрунзе зробив великий вклад й у відродження Чорноморського Флоту. Зокрема він гаряче підтримав ініціативу незаможних селян України, які зібрали кошти для відбудови есмінця «Занте», пізніше названого на честь шефів «Незаможником». Командуючий був одним з авторів вивозу ВУЦВК, Всеукраїнської комісії незаможних селян та командування УВО до трудового селянства України про збір 100 тис. пудів зерна на відбудову бойового корабля (листопад 1922 р.)²⁵. У телеграмі, надісланій 8 грудня 1922 р. усім губвійськкоматам та губпродкомам, М. В. Фрунзе дав практичні рекомендації щодо організації і проведення цієї масової кампанії

5 травня 1923 р. на засіданні Центральної комісії допомоги Червоній Армії він порушив питання про асигнування коштів на перебудову крейсера «Нахімов». Уряд Радянської України підтримав його пропозицію. 8 травня РНК УСРР виділила на ремонт бойового корабля 200 тис. крб., а VII Всеукраїнський з'їзд Рад (грудень 1922 р.) став колективним шефом «Червоної України» — колишнього «Нахімова»²⁷.

Командуючий надавав великого значення й будівництву Військово-Повітряних Сил. На VII Всеукраїнському з'їзді Рад він вніс пропозицію доповнити резолюцію про Червону Армію пунктом про посилення уваги до «справи розвитку повітряного флоту»²⁸.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 719, арк. 100; ф. 2, оп. 2, спр. 533, арк. 105 зв. — 106.

²² Архіви України, 1975, № 6, с. 55.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 1, спр. 1572, арк. 151—152.

²⁴ 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17—20 січня 1924 року. Харків, 1924, с. 165.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 83, арк. 6—7.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 88, арк. 17.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 602, арк. 108, 114.

²⁸ VIII Всеукраїнський съезд Советов. 10—14 декабря 1922 г. Стенографический отчет. К., 1922, с. 87.

М. В. Фрунзе став одним з організаторів і керівників Товариства авіації та повітроплавання України і Криму (ТАПУК), створеного в березні 1923 р. До участі в цій важливій державній справі залучалися широкі робітничо-селянські маси. М. В. Фрунзе закликав їх наслідувати приклад трудящих РСФРР, які з ентузіазмом включилися в цю роботу. «В червоній столиці Радянського Союзу — Москві, — підкреслював він, — вже розпочали цю важливу для інтересів Республіки справу. Немає сумніву, що в цій справі, як і в багатьох інших, Червона Україна не відстане від своєї старшої сестри РСФРР»²⁹.

За вісім місяців діяльності ТАПУК до його лав вступили 100 тис. чол.; було зібрано майже 800 тис. крб. (золотом) на створення літаків. 18 листопада 1923 р. М. В. Фрунзе в урочистій обстановці приймав п'ять перших машин, побудованих на кошти трудящих. Високо оцінивши патріотичний почин радянських людей, командуючий вказав на необхідність розвитку вітчизняної авіаційної промисловості й підготовки льотчиків з рядів робітничо-селянської молоді. Трудящі підтримали заклик М. В. Фрунзе. На урочистому мітингу було ухвалено резолюцію, в якій зазначалося: «Завдання, про які щойно говорив тов. Фрунзе, ми клянемося виконати. Ми створимо свій повітряний транспорт, своє авіаційне виробництво, покладемо початок підготовці своїх льотчиків, створимо Червоний флот, який служитиме не лише господарським цілям, але й у випадку необхідності стане оплотом революції...»³⁰.

М. В. Фрунзе приділяв увагу й підготовці командного складу збройних сил. Він указував на необхідність готувати кадри червоних командирів — вихідців з народу. 23 травня 1921 р. командуючий видав наказ, згідно з яким у республіці проводився «Місяць Червоного курсанта»³¹. Для навчання у військовій школі направлялися кращі робітники, члени профспілок, комнезамів, ЛКСМУ.

М. В. Фрунзе був постійним і бажаним гостем курсантів, неодноразово виступав на урочистих випусках молодих командирів. Виступаючи перед 6-м випуском слухачів Вищих повторних курсів командного складу*, він сформулював основні завдання випускників після прибуття їх на місце призначення — належна підготовка бійців, підвищення рівня бойової майстерності молодшого комскладу, передача необхідних знань з військової справи трудящим масам шляхом допризовної підготовки.

Командуючий приділяв особливу увагу навчанню нового поповнення для Червоної Армії, від якого значною мірою залежала бойова міць Збройних Сил. Він постійно тримав у полі зору діяльність Всеобучу, оборонно-масову роботу серед широких верств населення, допризовну підготовку молоді. 2 березня 1921 р. Михайло Васильович надіслав Раднаркому УСРР доповідну записку, в якій зазначалося, що створення Всеобучу є важливою ланкою в ланцюгу заходів, які було розроблено з метою зміцнення оборонної могутності країни. Визнано за необхідне для всіх радянських установ і організацій з усією серйозністю підійти до успішного розв'язання цього важливого питання³².

М. В. Фрунзе вимагав від політпрацівників роз'яснювати молоді, зокрема сільській, що перебування в лавах Червоної Армії є почесним обов'язком трудящих, виявом високого довір'я до них з боку соціалістичної Вітчизни.

²⁹ Пролетарій, 1923, 7 берез.

³⁰ Коммунист, 1923, 20 листоп.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2603, оп. 1, спр. 276, арк. 178.

* Вищі повторні курси командного складу працювали у Харкові в 20-х роках.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 83, арк. 35.

Постійні контакти командуючого з трудящими сприяли утвердженню в масах правильного ставлення до служби в РСЧА. Призовники с. Мохнач, що на Харківщині, в листі до М. В. Фрунзе писали: «Ми знаємо тепер, що на чолі нашої Червоної Армії стоїть не царський генерал з нагайкою в руці, який вважає своїх солдатів худобою без усяких людських прав і гідності, а людина, що турбується про нас, від якого можна чекати справедливого ставлення»³³.

Перший після закінчення громадянської війни призов пройшов з великим ентузіазмом і на високому організаційному рівні. На ім'я М. В. Фрунзе надходили численні телеграми, в яких майбутні бійці заявляли про свою готовність докласти максимум зусиль з метою опанування знань, необхідних для успішного захисту революційних завоювань Жовтня. В цьому плані цікавою є телеграма С. А. Ковпака (в майбутньому відомого партизанського керівника, двічі Героя Радянського Союзу), який у той час був воєнкомом Генічеського повіту Херсонської губернії. Він від імені призовників сповідав: «Із захопленням і радістю за першим Вашим покликом з'явилися на збірний пункт для поповнення сталених лав нашої рідної Червоної Армії, ми, призовники 1901 року. Шлемо Вам свій братерський привіт і клянемося, що освячені кров'ю Червоні Знамена Жовтневої революції ми гордо понесемо вперед до комунізму з героїзмом і відвагою наших старших братів»³⁴.

Виступаючи на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад, М. В. Фрунзе констатував, що за повідомленнями командуючих ряду військових округів країни молодь, яка була призвана на службу в армію з України, відзначалася високою бойовою й політичною підготовкою³⁵.

В своїй діяльності на посту командуючого Збройними Силами України і Криму Михайло Васильович приділяв особливу увагу ідейно-виховній та культурно-освітній роботі у військах. Це було складне й відповідальне завдання, адже в спадщину від дореволюційного минулого Країна Рад одержала неписьменність, низький культурний рівень трудящих, що, звичайно, позначалося на особовому складі Червоної Армії. Одним з перших заходів по шляху подолання культурної відсталості червоноармійців була ліквідація неписьменності. М. В. Фрунзе багато зробив у цьому напрямі. Програма активної боротьби з неписьменністю в частинах УВО була детально викладена в його наказі від 9 березня 1923 р.³⁶ У січні 1924 р. 97,3% бійців округу були вже письменними³⁷. М. В. Фрунзе приділяв також значну увагу діяльності червоноармійських бібліотек, комплектуванню їх літературою. «...Наші книги і газети, наші бібліотеки і червоні куточки, — зазначає він, — багато допомагають нам, червоноармійцям, командирам, політпрацівникам у військовому і політичному навчанні...»³⁸.

Командуючий звернувся до уряду з проханням асигнувати військовому відомству 10 тис. крб. золотом для придбання літератури³⁹. Крім цього, з метою відкриття нових армійських бібліотек, поповнення їх книжкових фондів, реставрації частини книг з жовтня 1923 р. у республіці з ініціативи М. В. Фрунзе проходила кампанія «Всі — за книгу!», яка закінчилася 10 лютого 1924 р. «Днем книги». Вона дала позитивні

³³ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 1, спр. 31, арк. 313.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 483, арк. 81 зв.

³⁵ 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, с. 169.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 1, спр. 19, арк. 8.

³⁷ Україна: Статистический справочник. Харьков, 1925, с. 42.

³⁸ Волковинський В. М. Шефство трудящих України над воїнами Червоної Армії. — УІЖ, 1980, № 3, с. 87.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 195, арк. 76.

результати. Якщо в 1923 р. у частинах УВО серед червоноармійців налічувалося 49,6% читачів, то через рік їх кількість зросла до 87,2%⁴⁰.

М. В. Фрунзе підкреслював необхідність встановлення тісних зв'язків червоноармійців з широкими верствами трудящих, що сприяло підвищенню політичної і класової свідомості бійців. Незважаючи на постійну зайнятість, він підтримував регулярні контакти з виробничими колективами, неодноразово виїздив на фабрики й заводи, виступав з доповідями перед робітничою аудиторією. Михайло Васильович Фрунзе підкреслював, що обороноздатність країни залежить не лише від бойової могутності Збройних Сил, а й від зміцнення союзу робітничого класу та трудового селянства, непорушної дружби всіх радянських республік, від їх успіхів, досягнутих на трудовому фронті.

Міцні дружні узи зв'язували командуючого з робітниками харківських підприємств, зокрема, заводу «Серп і молот», де він вів політгурток. Свого часу його було обрано почесним робітником фабрики «Красный Октябрь». М. В. Фрунзе листувався з численними трудовими колективами. В своїх листах до трудящих він переконливо розкривав необхідність участі широких верств населення в зміцненні Червоної Армії, вказував на конкретні форми допомоги місцевим армійським гарнізонам. Так, 24 вересня 1922 р. М. В. Фрунзе надіслав листи заводоуправлінням Маловиського і Саблі-Знаменського цукрових заводів з проханням узяти на себе ремонт приміщень 5-ї Єлисаветградської кавалерійської школи⁴¹.

На момент від'їзду М. В. Фрунзе з України частини Червоної Армії, які дислокувалися тут, відзначалися високою організованістю й мобільністю. В цьому була й заслуга Михайла Васильовича Фрунзе. Відзначаючи його роль у зміцненні бойової могутності частин Червоної Армії на Україні, Р. П. Ейдеман* в інтерв'ю, яке він дав кореспонденту газети «Красная Армия» в день від'їзду Михайла Васильовича до Москви, зазначав: «М. В. Фрунзе протягом трьох років керував життям округу у найтяжчі для армії дні. Звичайно, з погляду вузько окружного патріотизму переведення т. Фрунзе велика для Українського округу втрата. Я впевнений, що весь округ сходиться в одному щирому побажанні успіху й плідної роботи... Михайлові Васильовичу на посту заступника голови Реввійськради»⁴².

Отже, перебуваючи на відповідальному посту командуючого Збройними Силами України і Криму М. В. Фрунзе успішно втілював у життя ленінські ідеї про зміцнення обороноздатності першої в світі соціалістичної країни. Він зробив вагомий вклад у розробку основ теорії і практики, був одним із засновників радянської військової науки. У важких умовах розрухи й голоду, завдяки його зусиллям вдалося значно поліпшити матеріальне становище, умови життя та побуту бійців, поліпшити їх бойову й політичну підготовку.

М. В. Фрунзе вніс значний вклад у зміцнення непорушної єдності армії і народу — запоруки могутності й непереможності Радянських Збройних Сил.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 600, арк. 281.

⁴¹ Державний архів Кіровоградської області, ф. р-2, оп. 1, спр. 19, арк. 721.

* Р. П. Ейдеман — заступник командуючого Збройними Силами України і Криму.

⁴² Красная Армия, 1921, 18 берез.

РОЛЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ
В ПІДВИЩЕННІ ОСВІТЬНОГО І ТЕХНІЧНОГО РІВНЯ
РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ (1928—1932 рр.)

Г. П. ЖИХАРЄВ (Донецьк)

Комуністична партія завжди розглядала й розглядає підвищення загальноосвітніх і технічних знань робітничого класу як одну з важливих умов комуністичного будівництва в СРСР. При цьому вона керується вказівкою В. І. Леніна про необхідність «...піднести... і надати практичного напрямку освіті нашої фабрично-заводської молоді»¹. В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», затверджених XXVI з'їздом КПРС, ставиться завдання добитися дальшого зростання культурного і освітнього рівня населення, забезпечити повніше задоволення потреб країни у спеціалістах і кваліфікованих робітниках, підвищувати ефективність всіх ланок і форм освіти та підготовки кадрів². Це стосується насамперед молоді, яка становить більше половини всіх робітників Радянського Союзу, є найважливішим джерелом поповнення робочої сили.

Важливе значення для виконання цих завдань має досвід, набутий партією в попередні історичні періоди, зокрема в роки першої п'ятирічки. Конкретний план підвищення культурно-технічного рівня робітничої молоді в цей час містився в рішеннях XV і XVI з'їздів та XVI конференції ВКП(б). «Необхідною передумовою виконання п'ятирічного плану,— вказувалося, наприклад, у рішеннях XVI з'їзду партії,— є розв'язання проблеми кадрів, що вимагає рішучого і різкого розширення та якісного поліпшення практичної роботи в галузі підготовки і підвищення кваліфікації кадрів промисловості»³.

Надзвичайно складні завдання у цій справі постали в роки першої п'ятирічки перед партійними організаціями Донбасу. Вони зумовлювалися бурхливим розвитком промисловості краю, її технічною реконструкцією, недостатньою кількістю робітників провідних професій та їх низьким загальноосвітнім і технічним рівнем. Так, у 1930 р. на шахтах Донбасу не вистачало 40 тис. робітників⁴. За даними вибіркового обстеження, проведеного в 1929 р., серед шахтарів басейну неписьменні становили 15,2%, а серед металургів — 9,5%. При цьому близько третини неписьменних припадало на молодь до 22 років⁵.

Питання підвищення культурно-технічного рівня робітників Донбасу в роки першої п'ятирічки вже дістали певне висвітлення в науковій літературі. Дослідники розкривають шляхи ліквідації неписьменності, роль комсомолу в культурній революції, показують підготовку робітничих кадрів через школи ФЗУ та інші форми навчання⁶. Партійне

¹ Ленін В. І. Сторінки з щоденника.— Повне збір. творів, т. 45, с. 348.

² Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 209, 216.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. Т. 4, с. 423.

⁴ Годы героического труда: Сб. статей. Сталино, 1961, с. 9.

⁵ Труд в СССР. 1926—1930 гг. М., 1930, с. 13, 97.

⁶ Мілюкова Н. Боротьба Комуністичної партії України за підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу (1928—1932). К., 1960; Епштейн А. І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928—1932 рр.). Харків, 1966; Коновалов М. А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції: Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів (1928—1937 рр.). К., 1973; Лихолобова З. Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток. Донецк, 1973; Лобурець В. Є. Формування кадрів робітничого

ж керівництво цим процесом висвітлено ще недостатньо. Автор ставить своїм завданням показати такі основні напрями діяльності парторганізацій Донбасу у підвищенні загальноосвітніх і технічних знань робітничої молоді, як ліквідація серед неї неписьменності та малописьменності, розвиток і зміцнення шкіл фабрично-заводського учнівства, розгортання підготовки кадрів безпосередньо на виробництві, розширення масової пропаганди технічних знань серед молодих робітників.

Велике значення у справі прилучення молодих робітників до здобутків культури, науки і техніки мала насамперед ліквідація серед них неписьменності та малописьменності. «Ми входимо у цей будівничий період (роки першої п'ятирічки.— Г. Ж.) з половиною неписьменного населення,— говорив у доповіді на XVI конференції ВКП(б) Г. М. Кржижановський.— Для того, щоб нам справитися із завданнями, що стоять перед нами, ми повинні будемо на 50% підвищити контингент учнів у школах. Ми ставимо перед собою завдання добитися повної письменності робітників в активному віці...»⁷. Враховуючи величезну важливість боротьби за загальну письменність населення, XVI з'їзд ВКП(б) вказував, що «проведення загального обов'язкового початкового навчання і ліквідація неписьменності повинні стати головним завданням партії в найближчий період»⁸.

Керуючись цими настановами, парторганізація Донбасу розгорнула широку масово-політичну й організаторську роботу по ліквідації неписьменності та малописьменності серед населення, насамперед серед молодих робітників. 27 серпня 1929 р. бюро Сталінського окружкому партії розглянуло питання «Про стан і перспективи ліквідації неписьменності в окрузі» і затвердило розроблені спеціальною комісією заходи. У грудні того ж року секретаріат окружкому КП(б)У проаналізував хід ліквідації неписьменності й малописьменності серед робітниць округу, а в лютому 1930 р. бюро окружкому знову розглянуло питання «Про ліквідацію неписьменності та малописьменності в окрузі» й зобов'язало партійні, профспілкові і комсомольські організації посилити роботу в цьому напрямі, насамперед серед робітників і молоді промислових підприємств⁹. Постійну увагу цим питанням приділяли також міськкоми і райкоми КП(б)У, парткоми заводів і шахт округу. Під керівництвом партійних організацій проводилися місячники допомоги лікнепам, влаштовувалися книжкові лотереї, випускалися спеціальні плакати й листівки. Значну роботу, спрямовану на ліквідацію неписьменності і малописьменності серед трудящих, проводили також Артемівський, Луганський і Маріупольський окружні комітети КП(б)У.

Велику допомогу у цій важливій справі подавав партійним організаціям комсомол. З його ініціативи проводилися огляди шкіл лікнепу на підприємствах, конкурси на кращий пункт ліквідації неписьменності тощо. Комсомольські організації висунули із своїх лав тисячі ентузіастів культурного фронту. Так, пленум Артемівського окружкому ЛКСМУ в лютому 1929 р. прийняв рішення силами комсомольців навчити грамоти 5 тис. чол., тобто 11% усіх неписьмених в окрузі. Того ж року не менш як 10 тис. чол., насамперед молодих робітників, зобов'язалися навчити читати і писати комсомольці Сталінського окру-

класу України (1921—1932). Харків, 1974; Мальцев Н. И. Рабочий класс Донбасса и социалистическая индустриализация: (Борьба партийных организаций Донбасса за культурно-технический прогресс в 1926—1937 гг.). К., 1976 та ін.

⁷ Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 года: Стенограф. отчет. М., 1962, с. 52—53.

⁸ КПРС в резолюциях..., т. 4, с. 397.

⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 625, арк. 28; спр. 638, арк. 92; спр. 747, арк. 41.

гу. На початку 1930 р. Луганський окружком ЛКСМУ виділив для роботи серед неписьменних 5 тис. комсомольців¹⁰. Під свій безпосередній контроль комсомольські організації взяли підготовку культармійців, ремонт приміщень для шкіл лікнепу, виготовлення наочного приладдя і т. д. Комсомольці Сталінського округу передали у фонд ліквідації неписьменності 24 495 крб., зароблених під час суботника, проведеного у травні 1929 р. Того року комсомольці Донбасу навчили грамоти 30 тис. чол.¹¹

Під керівництвом партійних організацій активну участь у ліквідації неписьменності брали не тільки комуністи і комсомольці, а й безпартійні. Велика увага приділялася методиці навчання грамоти, підвищенню загальноосвітнього рівня культармійців. У школах, клубах, червоних куточках для них влаштовувалися спеціальні консультативні пункти, а при районних відділах народної освіти — проводилися конференції та семінари. Тільки в Артемівському та Луганському округах у 1929 р. на окружних і міжрайонних курсах було підготовлено 12 286 культармійців¹². У 1930 р. Луганська партійна організація направила на боротьбу з неписьменністю 15 555 культармійців¹³.

У роботі по ліквідації неписьменності та малописьменності партійні організації широко використовували соціалістичне змагання. До тексту договорів про соцзмагання включалися такі пункти, як залучення у школи всіх неписьменних і малописьменних, організація нових шкіл, забезпечення їх навчальними посібниками, підготовка культармійців тощо. Так, з ініціативи парткомів колективи Гладковської і Щегловської шахт Сталінського округу уклали договір про змагання за стопроцентну ліквідацію неписьменності серед гірників до квітня 1931 р.¹⁴ Під керівництвом партійних організацій успішно проходило соціалістичне змагання за стопроцентну письменність серед робітників Луганського паровозобудівного заводу. В ньому брали участь усі 69 пунктів ліквідації неписьменності, створених на підприємстві. Серед них проводилися конкурси на кращу організацію навчання, що сприяло досягненню значних успіхів у цій справі¹⁵.

Зусилля партійних організацій, спрямовані на ліквідацію неписьменності, давали добрі результати. Так, у 1930—1931 рр. на промислових підприємствах Донбасу у школах і гуртках лікнепу навчалось 60 тис. неписьменних і підвищували свої знання 68 тис. малописьменних¹⁶. Лише на 16 машинобудівних заводах басейну в 1931 р. опанували грамоту близько 70% неписьменних, а вдосконалювали своє вміння читати і писати 73,7% малописьменних робітників¹⁷. До кінця року багато виробничих колективів добилися стопроцентної письменності серед молодих робітників. У цілому ж за роки першої п'ятирічки школи ліквідації неписьменності в Донбасі закінчили 351 тис. чол., а малописьменності — 445,8 тис. чол.¹⁸

¹⁰ Там же, ф. 1904, оп. 1, спр. 172, арк. 82; Молодой рабочий, 1929, 8 авг.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 252, арк. 81.

¹¹ Донецької ордену Леніна областної комсомольської організації — п'ятдесят. Донецьк, 1970, с. 28.

¹² Донецький обласний державний архів, ф. Р-1169, оп. 1, спр. 38, арк. 50; Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-243, оп. 1, спр. 205, арк. 36.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 252, арк. 81.

¹⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 176, оп. 1, спр. 8, арк. 44.

¹⁵ Луганская правда, 1931, 31 мая.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 741, арк. 253.

¹⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 2129, арк. 71—72.

¹⁸ Мілюкова Н. Назв. праця, с. 44.

Ліквідація неписьменності та малописьменності була тільки першим кроком на шляху до підвищення загальноосвітнього рівня робітничої молоді. Поряд з цим партійні організації приділяли велику увагу поширенню серед неї семирічної та середньої освіти. З цією метою на підприємствах і шахтах Донбасу застосовувалися різноманітні форми навчання, які давали можливість здобувати таку освіту без відриву від виробництва.

Важливий напрям діяльності парторганізацій Донецького басейну в досліджуваній період полягав у розвитку і зміцненні шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), гірничо-промислових училищ та шкіл учнівства масових професій. За час навчання в цих школах, які були основною стаціонарною формою підготовки кваліфікованих робітників, юнаки і дівчата оволодівали знаннями з обраної спеціальності, знайомилися з новою технологією та організацією праці, підвищували свій загальноосвітній і політичний рівень.

Однак робота шкіл ФЗУ на початку першої п'ятирічки характеризувалася рядом істотних недоліків, що негативно впливали на навчання робітничої молоді. До того ж кількість цих шкіл, як і учнів у них, була недостатньою, навчально-методична база — слабкою. Нерідко у школах ФЗУ готували спеціалістів не основних, а допоміжних професій. Так, на XVI Сталінській окружній партійній конференції (травень 1930 р.) зазначалося, що до 1929 р. школи фабрично-заводського учнівства випускали робітничі кадри головним чином для підсобних цехів¹⁹.

XV і XVI з'їзди ВКП(б) вказали на необхідність розширення мережі шкіл ФЗУ, збільшення контингенту учнів у них, перебудови роботи цих закладів відповідно до потреб соціалістичного будівництва і умов реконструкції виробництва. Особлива увага була звернута на підготовку нових кадрів висококваліфікованих робітників, нижчого і середнього технічного персоналу²⁰.

Виконуючи рішення з'їздів партії, а також пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з цього питання, парторганізації Донбасу розгорнули значну роботу, спрямовану на розширення мережі та учнівського контингенту шкіл ФЗУ, зміцнення їх матеріально-технічної бази, поліпшення навчально-методичної та ідейно-виховної роботи, підготовку в них робітників основних професій.

Бюро Сталінського окружного комітету партії, наприклад, 15 жовтня 1929 р. ухвалило рішення «Про підготовку робочої сили і перепідготовку нових кадрів», в якому зверталася увага на необхідність «посилити підготовку технічно грамотних робітників через школи ФЗУ, гірничо-промислові училища, курси, індивідуально-бригадне учнівство»²¹. Партком Луганського паровозобудівного заводу в листопаді 1930 р. проаналізував стан навчально-методичної роботи у школах ФЗУ і намітив конкретні заходи щодо її поліпшення. Особлива увага при цьому була звернута на добір викладачів та інструкторів шкіл, соціальний склад учнів²². З ініціативи парторганізації Сталінського металургійного заводу на початку 1932 р. кадрові робітники підприємства взяли шефство над заводською школою ФЗУ. Зокрема, для її вихованців було створено 17 технічних гуртків, які очолили кращі виробничники, та

¹⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 9, оп. 1, спр. 25, арк. 191—192.

²⁰ Див.: КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 43, 423.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 801, арк. 80.

²² Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 123, арк. 123.

17 бригад громадського буксиру, що проводили роботу з відстаючими. В результаті поліпшилася успішність і дисципліна учнів, а кількість пропусків занять скоротилася з 2,1% до 0,9%²³. Значних успіхів у навчально-методичній і політико-виховній роботі досяг під керівництвом партійної організації колектив Рутченківського гірничопромислового училища, який за підсумками всесоюзного змагання аналогічних закладів у 1932 р. зайняв 2-е місце²⁴.

Завдяки великій роботі, проведеній партійними організаціями, значно зросла кількість учнів у школах ФЗУ. На Сталінському металургійному заводі, наприклад, воча збільшилася за роки першої п'ятирічки з 500 до 2800 чол.²⁵ Тільки на п'яти хімічних заводах Донбасу чисельність вихованців шкіл фабрично-заводського учнівства зросла за цей час у 10 разів і досягла на кінець п'ятирічки 4 тис. чол.²⁶. Значно розширився контингент слухачів гірничопромислових училищ. Якщо в 1930 р. тут навчалася 4950 учнів, то в 1932 р. — 21 200 чол.²⁷

Центр уваги в роботі шкіл ФЗУ та гірничопромислових училищ був перенесений на підготовку кваліфікованих кадрів насамперед для механізованих і реконструйованих підприємств. Так, з 8 тис. учнів, що закінчили у 1932 р. гірничопромислові школи, машиністи врубових машин становили 20%, шахтні слюсарі та електрики — 48%, інші спеціалісти механізованого видобутку вугілля — 9%²⁸.

Розширюючи мережу шкіл ФЗУ та зміцнюючи їх матеріально-технічну базу, партійні організації постійно дбали й про те, щоб виховувати кадри, віддані партії, здатні із знанням справи розв'язувати складні завдання соціалістичного будівництва. У зв'язку з цим комуністи приділяли велику увагу масово-політичній роботі серед вихованців шкіл. Так, проаналізувавши у грудні 1931 р. стан цієї роботи у школі ФЗУ Краматорського машинобудівного заводу, партком підприємства вказав на значні недоліки у її проведенні і накреслив заходи, спрямовані на виправлення становища. Зокрема, для учнів стали систематично організовувати лекції про внутрішнє і міжнародне становище країни, політінформації, культпоходи, поліпшилася робота гуртків художньої самодіяльності²⁹.

Постійна увага парторганізацій до питань політико-виховної роботи у школах ФЗУ сприяла тому, що їх випускники становили найбільш активну частину робітничої молоді, виступали ініціаторами багатьох патріотичних починань, нових форм організації і методів праці. Серед тих, хто пройшов школу фабрично-заводського учнівства, були передовий підручний сталевара Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча М. Лещенко, ініціатор руху за якнайповніше використання устаткування сталевар мартену № 4 Макіївського металургійного заводу А. Ритников та ін.

Ще одним важливим напрямом діяльності партійних організацій Донбасу по підвищенню культурно-технічного рівня робітничої молоді стала підготовка кадрів безпосередньо на виробництві. Розвиткові такої форми навчання, як відомо, великого значення надавав В. І. Ленін. Во-

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 717, арк. 166.

²⁴ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 99, арк. 26.

²⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 176, оп. 1, спр. 2, арк. 197; спр. 17, арк. 29; ф. 9, оп. 1, спр. 772, арк. 8.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 625, арк. 54.

²⁷ Из технических достижений Советского Донбасса за 15 лет. Харьков — Киев, 1932, с. 150.

²⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 4, арк. 65.

²⁹ Там же, ф. 900, оп. 1, спр. 8, арк. 26—27.

лодимир Ілліч ставив завдання «...добитися того, щоб кожна фабрика, кожна електрична станція перетворилася в огнище освіти...»³⁰.

Значну роль у розширенні технічного навчання молоді на промислових підприємствах відіграла затверджена в 1931 р. «єдина система додаткової робітничої освіти без відриву від виробництва». Вона складалася з таких основних ланок: вступні курси, виробничо-політехнічні курси, робітнича технічна школа для підготовки робітників середньої і вищої кваліфікації. Головною ланкою цієї системи були виробничо-політехнічні курси, обов'язкові для всіх підприємств і будов. Вони готували кадри масових професій з юнацтва і водночас давали освіту в обсязі початкової школи. Строк навчання на таких курсах встановлювався орієнтовно — від шести місяців до року, залежно від рівня загальноосвітньої підготовки та кваліфікації робітників. Ця форма технічного навчання широко практикувалася на підприємствах металургійної, машинобудівної та вугільної промисловості. Тільки протягом 1931—1932 рр. виробничо-політехнічні курси закінчили 44 тис. гірників, які набули спеціальностей машиністів врубових машин, електрослюсарів, бурильників, кріпильників³¹. Для підприємств чорної металургії на курсах було підготовлено 6 тис. робітників, коксохімічної — більше 2 тис.³²

Важливе значення для підготовки технічно грамотних кадрів з молодих робітників мало в досліджуваній період індивідуальне та бригадне учнівство, яке зародилося ще в перші роки індустріалізації країни. Його суть полягала в тому, що досвідчені робітники і майстри навчали одного — двох чи цілу групу молодих виробничників певної спеціальності, передавали їм свій досвід роботи. Порівняно з іншими видами підготовки робітничих кадрів індивідуально-бригадний метод мав ряд переваг. По-перше, він давав можливість одночасно навчати значну кількість нових робітників, по-друге, — прискорював їх підготовку, оскільки з самого початку навчання було тісно пов'язане з практичною роботою за обраним фахом, виконанням виробничих планів.

Протягом перших двох років п'ятирічки на шахтах Сталінського округу, наприклад, індивідуально-бригадним методом було підготовлено 5 тис. робітників, зайнятих на підземних роботах, а в Артемівському окрузі — 3 тис. чол.³³. Особливо велику роль індивідуально-бригадне учнівство відіграло в навчанні нового поповнення робітників вугільної промисловості Донбасу — 10 тис. комсомольців і молоді, які прибули сюди на заклик комсомолу України в 1930 р. Уже наступного року 10,7% прибулих було охоплено бригадним і 70,7% — індивідуальним учнівством³⁴.

Вищою формою індивідуально-бригадного учнівства було шефство кадрових робітників над молодими та новоприйнятими, ініціаторами якого були комуністи. Так, кадрові робітники шахти № 1 «Проходка» Сталінського району члени ВКП(б) Є. Казаков та С. Інгуров зобов'язалися підготувати з молодого поповнення 10 кваліфікованих гірників. У своїх зобов'язаннях вони писали: «Нині, коли Донбас потребує кваліфікованої робочої сили, наш обов'язок, обов'язок старих гірників, вихувати нові молоді кадри, здатні боротися за вугілля, за виконання

³⁰ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад. 22—29 грудня 1920 р.: Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне зібр. творів, т. 42, с. 154.

³¹ Из технических достижений Советского Донбасса..., с. 151.

³² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 4, арк. 66.

³³ Годы героического труда..., с. 10.

³⁴ Лобурець В. Є. Назв. праця, с. 144.

промфінплану. Ми закликаємо наслідувати наш приклад усіх інших робітників»³⁵. Вибійник шахти № 12 м. Сталіно Я. Грачов підготував 100 нових робітників. Навчені ним молоді шахтарі вже через два тижні після закінчення строку навчання виконували виробничі плани³⁶. Загалом під керівництвом кадрових робітників Донбасу тільки в січні—лютому 1930 р. шахтарські професії опанували близько 3 тис. комсомольців і молоді³⁷. Значного поширення шефство кадрових робітників над новачками набуло в цей час і в металургійній та машинобудівній промисловості краю.

Партійні організації розвивали і впроваджували найрізноманітніші форми цього шефства. Зокрема, широко практикувалося прийняття кадровими робітниками шефських зобов'язань, які вміщувалися в багатотиражних і стінних газетах, а також укладення соціалістичних договорів між кадровими і молодими робітниками, що сприяло підвищенню взаємної відповідальності шефів і підшефних, забезпечувало більшу гласність змагання та контроль громадськості над виконанням взятих соціалістичних зобов'язань. Значний досвід у цій справі був нагромаджений парторганізацією Маріупольського металургійного заводу ім. Ілліча, де 218 кадрових робітників відповідно до соціалістичних договорів здійснювали на початку 1932 р., шефство над 386 молодими виробничниками, а в жовтні того ж року — над 946³⁸.

Поширеною формою удосконалення технічних знань молодих робітників була в роки першої п'ятирічки так звана пересувка. Вона народилася на Маріупольському металургійному заводі ім. Ілліча у червні 1930 р.³⁹. Її суть полягала в тому, що в кожному цеху підприємства розроблявся спеціальний план масового підвищення кваліфікації робітників у точно визначені строки (пересування на більш високий ступінь кваліфікації за тогочасною термінологією). Для виробничників, що виявили бажання підвищити свою кваліфікацію, організовувалося спеціальне навчання у формі практичних і теоретичних занять. З цією метою на заводі було відкрито вступні та виробничо-технічні курси, а також гуртки і семінари, збільшено кількість учнів вечірньої школи. Робітникам, які успішно закінчували навчання, присвоювалася більш висока кваліфікація⁴⁰.

В результаті проведення цього заходу в IV кварталі 1930 р. підвищили свою кваліфікацію 1758 робітників заводу, в тому числі 416 виробничників одержали середню кваліфікацію, а 805 — вищу. В першому кварталі 1931 р. підготовкою кадрів за допомогою пересувки на Маріупольському металургійному заводі було охоплено 3 тис. чол., у тому числі 1678 молодих робітників⁴¹.

Пересування робітників з нижчого на більш високий ступінь кваліфікації дістав значне поширення й на багатьох інших підприємствах металургійної, вугільної та машинобудівної промисловості Донбасу, як і всієї країни. Воно сприяло підвищенню культурно-технічного рівня кадрів, насамперед молодих виробничників, зростанню їх трудової активності.

³⁵ Диктатура труда, 1930, 30 сент.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 545, оп. 16, спр. 273, арк. 44.

³⁷ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 65, арк. 84.

³⁸ Комсомолец України, 1931, 14 груд.; 1932, 14 січ., 18 жовт.

³⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 19, оп. 1, спр. 83, арк. 9.

⁴⁰ Кадри, 1931, № 9—10, с. 38—39.

⁴¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 251, оп. 1, спр. 149, арк. 18.

XVI з'їзд ВКП(б) та XI з'їзд КП(б)У закликали робітничий клас розгорнути похід за технічну грамотність, оволодіння новою технікою⁴². Допомогти йому в цьому була покликана й масова виробничо-технічна пропаганда. Значну роботу щодо її посилення та розвитку руху за ліквідацію технічної неграмотності серед молодих виробничників провели в роки першої п'ятирічки партійні організації Донбасу. Так, розглянувши 9 березня 1931 р. питання «Про практичні заходи щодо оволодіння технічними знаннями», бюро Сталінського міськкому партії запропонувало, зокрема, у найкоротші строки перетворити ударні бригади в центри боротьби за технічну грамотність, організувати протягом березня і квітня 16 технічних станцій, 30 консультаційних пунктів та 17 технічних бібліотек, пропагувати технічні знання в мережі партійної і комсомольської політичної освіти та вечірніх робітничих школах, організувати читання популярних лекцій на технічну тематику по радіо та в масових аудиторіях. Особлива увага при цьому зверталася на пропаганду технічних знань серед робітничої молоді⁴³. Аналогічні заходи були розроблені й іншими міськкомми та райкомми партії, а також первинними парторганізаціями промислових підприємств Донбасу.

Однією з популярних форм масової пропаганди технічних знань серед робітничої молоді, що їх використовували партійні організації, були комсомольсько-молодіжні технічні конференції на підприємствах, у виробничих об'єднаннях тощо. Так, на Горлівському машинобудівному заводі у 1931 р. пройшли 3 такі конференції, присвячені поліпшенню якості роботи врубових машин, що виготовлялися на підприємстві. Це дало можливість глибше з'ясувати причини браку, що мав місце в роботі заводу, розробити організаційно-технічні заходи щодо їх усунення⁴⁴.

В листопаді того ж року Маріупольський міськком ЛКСМУ організував конференцію, на якій розглядалося питання про стан технічного навчання молоді на металургійному заводі ім. Ілліча. Конференція закликала молодих виробничників докласти всіх зусиль до того, щоб підвищити свою технічну грамотність, опанувати сучасну техніку, виростити в своїх лавах кваліфікованих сталеварів, горнових, вальцювальників, машиністів, майстрів та інженерів⁴⁵.

Значну роль у масовій пропаганді технічних знань відігравали технічні станції, роботі яких партійні організації Донбасу приділяли постійну увагу. Тут активно працювали численні гуртки, бібліотеки, досвідні майстерні. Так, у гуртках технічної станції Першотравневого рудоуправління Артемівського району в першому півріччі 1932 р. навчалися 3357 чол., 2865 чол. відвідували лекції на технічні теми. Тисячі робітників закінчили тут курси з техніки безпеки. Станція мала 5 філіалів на шахтах. Її працівники розповсюдили серед шахтарів 25 тис. книг з гірничої справи⁴⁶. Велику роботу проводили також технічні станції Горлівського і Щербинівського рудоуправлень та інші. У 1929—1930 рр. технічні станції Сталінського округу різними формами навчання охоплювали близько 10 тис. молодих робітників⁴⁷. Кількість таких

⁴² КПРС в резолюціях..., т. 4, с. 423; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 677.

⁴³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 1, спр. 81, арк. 7—9.

⁴⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 625, арк. 105, 109; Молодой рабочий, 1931, 11 нояб.

⁴⁵ Приазовский пролетарий, 1931, 11 нояб.

⁴⁶ Соц. Донбасс, 1932, 5 авг.

⁴⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 176, оп. 1, спр. 17, арк. 22.

станцій швидко зростала. На кінець п'ятирічки лише на підприємствах вугільної промисловості Донбасу їх налічувалося 44⁴⁸. Всі вони сприяли озброєнню молоді загальнотехнічними знаннями, глибшому оволодінню обраною спеціальністю.

Для підвищення рівня технічних знань робітничої молоді партійні організації широко використовували різні форми усної пропаганди, кіно, пресу. Значною популярністю серед молодих робітників користувалися, зокрема, вечори технічної пропаганди, технічні консультації, місячники технавчання тощо.

Таким чином, діяльність парторганізацій Донбасу у справі підвищення загальноосвітнього і технічного рівня робітничої молоді здійснювалася в роки першої п'ятирічки по таких основних напрямках: ліквідація неписьменності та малописьменності, розвиток і зміцнення мережі шкіл фабрично-заводського учнівства, підготовка кадрів безпосередньо на виробництві, масова пропаганда технічних знань серед робітників. Усі ці напрями були ланками єдиної стрункої, підпорядкованої одній меті системи.

Завдяки піклуванню партійних організацій технічне навчання молоді на кінець п'ятирічки набрало загального характеру. Тільки на підприємствах вугільної промисловості Донбасу провідними професіями оволодівали 88 445 молодих робітників, що становило 66% усіх шахтарів, які систематично відвідували технічні гуртки і школи⁴⁹. У Сталінському районі технічним навчанням у цей час було охоплено 75% робітничої молоді⁵⁰. Значно зріс і загальноосвітній рівень молодих виробничників.

Деякі форми підвищення загальноосвітнього і технічного рівня молодого покоління робітничого класу, що застосовувалися в 1928—1932 рр., зберегли своє значення до наших днів. Таким, зокрема, є індивідуально-бригадне учнівство, яке, розвиваючись на якісно новій основі, і нині відіграє значну роль у підготовці кваліфікованих кадрів. Шефство кадрових робітників над новачками, набувши форми наставництва, є у наш час важливою складовою частиною багатогранного життя виробничих колективів країни.

⁴⁸ Мілюкова Н. Назв. праця, с. 95.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 626, арк. 179.

⁵⁰ Диктатура труда, 1932, 12 февр.

РОСІЙСЬКІ, УКРАЇНСЬКІ І ПОЛЬСЬКІ ДЕМОКРАТИ В БОРОТБІ ЗА РЕВОЛЮЦІОНІЗУВАННЯ СОЛДАТСЬКИХ МАС (КІНЕЦЬ 50-х — ПОЧАТОК 60-х років XIX ст.)

П. Г. УСЕНКО (Київ)

Наприкінці 50-х років XIX ст. Росія вийшла на рубіж двох історичних епох. Її дальший економічний розвиток по шляху до нової, капіталістичної формації вимагав ліквідації феодальних суспільних відносин. У той час в країні вишикла революційна ситуація. Починався новий етап визвольного руху, активними учасниками якого стали революційні демократи — виразники прагнень кріпосного селянства, найбільш зацікавленого з усіх класів тодішнього суспільства в доко-

рінному зламі старого ладу. Табір революційної демократії був багатонаціональним. Тісні зв'язки в боротьбі за розкріпачення народних мас встановилися, наприклад, між російськими, українськими і польськими революціонерами, зокрема М. Г. Чернишевським, Т. Г. Шевченком, Зигмунтом (Сигізмундом) Сераковським та їхніми соратниками, об'єднаними палкою ворожістю «...до кріпосного права і до всіх його породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері»¹.

Завдяки ряду ґрунтовних досліджень² розширилося уявлення про масштаби міжнародного співробітництва у боротьбі з самодержавно-кріпосницьким ладом. Зроблені висновки й узагальнення дають можливість уточнити коло найважливіших питань цієї теми. Одним з них є діяльність в армії, тобто у тій сфері, яку революційні демократи розглядали як ключову в розроблених ними планах військової підтримки масових селянських виступів. Порівняно із стратегією дворянських революціонерів ідея військово-селянської революції являла собою новий крок у визвольному русі. Її суть полягала в єднанні армії з народом, що давало можливість, з одного боку, створити боєздатне ядро, навколо якого формувалося б революційне військо, а з другого — ослабити збройну опору самодержавства.

Корінні інтереси кріпосних селян були близькі солдатам, які, перебуваючи у відпустці або виїшовши з відставки, часто очолювали антипоміщицькі виступи³. До того ж так само, як і селянство, вони стихійно виявляли свій протест проти власного тяжкого становища⁴. Хоч військова служба юридично звільняла селянина від кріпосної залежності, але, позбувшись пана-поміщика, він знову ставав кріпаком — тепер уже військовим. Армія була опорою уряду, силою, спрямованою на придушення визвольного руху. В той же час солдатська маса сама терпіла від знущань, жорстокості, нелюдських умов існування. Не дивно, що віддання в солдати було одним з різновидів покарання. «Селянина віддавали в солдати, — писав В. І. Ленін, — як у довголітню каторгу, де його чекали нелюдські муки «зеленої вулиці» (тілесні покарання. — П. У.) і т. п.»⁵.

Як повинність, страшнішу за панщину, сприймали кріпаки рекрутчину. Про це яскраво свідчать, зокрема, численні народні пісні, ряд творів Т. Г. Шевченка, який 10 років провів серед рядових Оренбурзьких лінійних батальйонів⁶. За підрахунками революціонерів-демократів, з початку ХІХ ст. до кінця 50-х років «...кількість рекрутів,

¹ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось? — Повне збір. творів, т. 2, с. 496.

² Смирнов А. Ф. Революционные связи народов России и Польши. М., 1962; Дьяков В. А., Миллер И. С. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 г. М., 1964; Дьяков В. А. Революционное движение в русской армии и его взаимосвязи с польским освободительным движением 1856—1865 гг.: Автореф. дис. на соиск. уч. степ. д-ра ист. наук, М., 1966; Очерки революционных связей народов России и Польши. 1815—1917. М., СССР и Польша: Интернациональные связи — история и современность. М., 1977; Історія Української РСР. К., 1978. Т. 3.

³ Линков Я. И. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг. М., 1952, с. 188—190, 263, 271; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. К., 1959, с. 109, 360.

⁴ Вержбицкий В. Г. Революционное движение в русской армии (с 1826 по 1859 гг.). М., 1964; Дьяков В. А. Солдатское движение в 1856—1865 гг.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1970, с. 71—89.

⁵ Ленін В. І. Віддання в солдати 183-х студентів. — Повне збір. творів, т. 4, с. 375.

⁶ Шевченко Ф. П. Т. Г. Шевченко про становище і боротьбу селянства України в першій половині ХІХ ст. — Історичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964, с. 162.

забраних з кожного покоління податних станів, становила близько 4-ї частини кількості людей чоловічої статі, що досягли повноліття»⁷.

Особливо посилилася увага революціонерів-демократів до армії з часів Кримської війни, коли нестача робочої сили й витрати на утримання величезного війська нестерпним тягарем лягли на плечі народних мас. Военну поразку, яку, незважаючи на героїзм солдатів, зазнала тоді кріпосна Росія, М. Г. Чернышевський тісно пов'язував з соціально-економічною відсталістю країни. «Военні невдачі, — писав він, — виявили для всіх верств суспільства неспроможність того устрою, за якого воно жило до війни...»⁸.

Спробу пропаганди революційно-демократичних поглядів у середовищі військових М. Г. Чернышевський здійснив у 1858 р., редагуючи журнал «Военный сборник». Критичний, викривальний характер друкованих у ньому матеріалів сприяв зростанню і зміцненню опозиційних настроїв в армії. Однак після ряду цензурних доносів у військове міністерство і суворой догани від самого царя М. Г. Чернышевський та його однодумці змушені були вийти з редакції «Военного сборника». З їх участю видано було всього 8 номерів цього журналу.

Роздуми про долю солдата царської армії займають помітне місце в «Щоденнику» («Журналі») Т. Г. Шевченка. В цьому визначному творі революційно-демократичної публіцистики військова муштра була викрита як «засіб убивати разом тисячу собі подібних»⁹. Виступаючи проти розбещеності й жорстокості офіцерів, український поет-революціонер водночас з глибоким співчуттям писав про простого солдата: «У нього забрано все, чим тільки життя красне: родину, батьківщину, волю, одним словом, усе»¹⁰.

Піднесенню свідомості солдатів, пропаганді спільності їхніх і селянських інтересів було підпорядковане видання журналів «Солдатская беседа» (з 1858 р.) і «Народная беседа» (з 1862 р.), здійснюване майбутнім членом «Землі і волі» О. Х. Погоським. У своїх публіцистичних і літературних виступах він звертався до солдатів, розвиваючи думку про те, що вони є частиною народу і перебування кожного з них в армії — явище тимчасове, що попереду — повернення додому, переважно на село. Метою такого звернення було підвести солдатські маси до висновку про необхідність захисту селянських, а отже, і власних інтересів. Ідея цієї єдності дістала розвиток і в нелегальній літературі, зокрема у прокламаціях «Панським селянам від їх доброзичливців уклін» та «Російським солдатам від їх доброзичливців уклін», підготовлених революційними демократами в 1861 р. як відповідь на грабінницьку «селянську реформу». Перша з них була написана «для мужиків та для солдатів»¹¹, а друга — спеціально для солдатської маси. Доповнюючи одна одну, вони висвітлювали програму підготовки до всеросійського військово-селянського повстання, пов'язаного з боротьбою за соціальне і національне визволення трудящих.

У тому ж році в Росії, на Україні та в Польщі широко розповсюджувалася прокламація «Що треба робити війську?», написана

⁷ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. М., 1948. Т. 4, с. 609; М., 1950. Т. 7, с. 642.

⁸ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. М., 1951. Т. 10, с. 94.

⁹ Шевченко Т. Г. Повне зібр. творів: В 6-ти т. К., 1964. Т. 5, с. 21.

¹⁰ Там же, с. 16.

¹¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. М., 1953. Т. 16, с. 953. В історіографії відзначено збіг ряду місць цієї прокламації з вміщеною у «Народной беседе» статтею «Про статутні грамоти» (Баренбаум И. Е. Народные журналы. А. Ф. Погосского в годы революционной ситуации. — Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1970, с. 209).

представниками двох російських революційних центрів (лондонського і петербурзького): другом й однодумцем О. І. Герцена — М. П. Огарьовим і колишнім співредактором М. Г. Чернишевського в журналі «Военный сборник» — М. М. Обручевим. У ній ішлося про визвольний рух у країні, дохідливо пояснювалася необхідність міжнародного єднання пригноблених народів у боротьбі з царизмом і підкреслювалося, що відносини між ними мають визначати перспективи майбутнього революційного співробітництва. (У легальній формі ця ідея відбита була на сторінках «Современника» — у статті «Національна безтактність» М. Г. Чернишевського). «А чого хоче поляк? Волі! А чого хоче мужик? Волі, — писали М. П. Огарьов і М. М. Обручев, підсумовуючи: — Отож вони хочуть того ж самого — волі... Коли наш солдат зрозуміє, що його брату, російському мужику потрібна воля, тоді він зрозуміє, що її поляку потрібна воля...»¹².

Уособленням зв'язків між російськими, українськими і польськими революційними демократами стала діяльність в армії З. Сераковського, близького друга М. Г. Чернишевського і Т. Г. Шевченка. Герою роману М. Г. Чернишевського «Пролог» Болеславу Соколовському, чийм прототипом став З. Сераковський, належать слова, які свідчать про його ширі, дружні почуття до російського народу: «Я поляк. Але, правда, я добре розмовляю по-російському. Був час вивчитися. Був час і пізнати російський народ, і полюбити його. Це хороший народ, добрий, справедливий... Я військовий російської служби, і зжився з життям моїх товаришів по службі; і полюбив їх; — за те, що доля дала мені полюбити їх, я дякую долі»¹³.

Народившись у 1826 р. на Україні, З. Сераковський ще в дитинстві став свідком соціального і національного гноблення з боку самодержавства. Його антикріпосницькі погляди сформувалися і зміцніли в Оренбурзькому окремому корпусі, де він перебував на засланні у 1848—1856 рр. О. І. Герцен, розповідаючи про багаторічну солдатську службу З. Сераковського на берегах Сир-Дар'ї, підкреслював: «Там близько вивчив він жахливе становище полкового кріпака, військового раба, якого називають солдатом»¹⁴.

Направлений у 1859 р., після закінчення військової академії, до департаменту генерального штабу, З. Сераковський поставив собі за мету добитися скасування в армії тілесних покарань. Оскільки, спираючись на паличну дисципліну, уряд використовував війська для придушення визвольного руху, то боротьба за знищення жорстокої системи покарань в умовах революційної ситуації набувала особливого значення. Вона, зокрема, сприяла розширенню кола можливих учасників антиурядових виступів.

У червні 1860 р. З. Сераковський виїхав у Лондон на міжнародний статистичний конгрес, потім побував у Парижі, Брюсселі та деяких інших європейських столицях, де збирав відомості про різні армії. Враження від цієї поїздки відбилися в його виступі на засіданні відділення статистики Російського географічного товариства¹⁵ та в чотирьох статтях «Витяги з листів про військово-карні законодавства і військові установи найголовніших європейських держав», надрукованих на початку 1862 р. у журналі «Морской сборник».

Оскільки до кореспонденцій про зарубіжні країни царська цензура дещо менше прискіпувалася, в тогочасній російській пресі дістали

¹² Русско-польские революционные связи. М., 1963. Т. 1, с. 362.

¹³ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. М., 1949. Т. 13, с. 117.

¹⁴ Герцен А. И. Собр. соч.: В 30-ти томах. М., 1959. Т. 17, с. 218.

¹⁵ Записки императорского Русского географического общества, 1862, № 4, с. 49.

поширення «листи з-за кордону», «закордонні вісті» тощо. Це давало можливість обійти цензурні рогатки, говорити, хоч і завуальовано, про стан справ у Росії. Досить пригадати італійські кореспонденції М. О. Добролюбова, статті М. Г. Чернишевського про Францію, Австрію, Сербію тощо. В одному ряді з цими творами революційно-демократичної журналістики значне місце зайняли і згадані «Витяги з листів...» З. Сераковського. Уже в першому з них (про Пруссію) привертає увагу повна аналогія висвітлюваних подій з російськими. Особливо показовими щодо цього були рядки про «страшне й огидне» покарання шпіцрутенами. Звернувшись до документів пруської армії, З. Сераковський доповнив їх власним враженнями від того, що бачив колись в Оренбурзькому корпусі. «Якщо покараний пройшов *один раз* (вірогідно крізь 500 чоловік), — писав він. — шматки скривавленого м'яса вже відривалися від спини»¹⁶.

З вимогою З. Сераковського щодо повного скасування тілесних покарань були солідарні всі революційні демократи Росії. М. Г. Чернишевський називав тілесне покарання, зокрема, в армії «таким, що суперечить здоровому глузду»¹⁷.

Зовсім відмінною була точка зору на цю проблему ліберального журналу «Русский вестник», який з захопленням вітав систему покарань, запроваджену в 1859 р. в Англії. За цією системою солдатів поділяли на два класи, в одному з яких тілесні покарання скасовувалися, а в другому — зберігалися. Практично ж кожний англійський солдат навіть першого класу міг бути покараний, як і раніше. За одно порушення його переводили до другого класу, а за наступне — знову ж таки карали тілесно.

З. Сераковський таврував ганьбою цю «нову перемогу над стародавніми передсудами», як назвав англійську систему покарань «Русский вестник»¹⁸. Революціонер-демократ підкреслював: «По-перше, вважаю обов'язком звернути увагу на питання, яке бентежить тепер англійських учених і найосвіченіших військових людей англійської армії. У засіданнях статистичного конгресу і у вітальнях його членів, всюди я зустрічався з цим питанням. Це *питання про тілесні покарання*. Англіїці самі не знають, здається, як упоратися з цим питанням. Вони соромляться зізнатися перед іноземцями, що у них існує ще це покарання»¹⁹.

Виступи З. Сераковського, присвячені становищу солдатів у російській армії, набрали в країні широкого громадського розголосу. На противагу їм у кріпосницькому таборі був підготовлений переклад з німецької мови «Кавалерійських нарисів» полковника російської служби, флігель-ад'ютанта, князя Е. Вітгенштейна. Цей «твір», написаний з метою охорони старої системи жорстоких знущань над солдатами, опублікував у лютому 1862 р. на своїх сторінках «Военный сборник» — журнал, колись редагований М. Г. Чернишевським.

Це був виклик передовій Росії. У відповідь на нього в пресі з'явилися відгуки, в яких висловлювалися обурення з приводу такого випадку реакціонерів, а також солідарність з діяльністю революціонерів-демократів. «Ми пам'ятаємо, — писав у петербурзькій газеті «Северная пчела» полковник Окремого гвардійського корпусу М. Лелю-

¹⁶ Морской сборник, 1862, № 1, с. 239. Варто порівняти листи З. Сераковського із спадщиною Т. Г. Шевченка — художника, в якій є картина «Кара шпіцрутенами», також створена під впливом оренбурзьких вражень.

¹⁷ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч. М., 1949. Т. 6, с. 494.

¹⁸ Русский вестник, 1859, № 11, с. 95.

¹⁹ Морской сборник, 1862, № 4, с. 350.

хін, — з яким захопленням наша громада вітала перші номери журналу «Военный сборник», де молоде покоління офіцерів гаряче повстало проти брутального поводження з солдатами». Тут же цитувалися слова З. Сераковського і містився заклик підтримати боротьбу за розкріпачення солдатських мас²⁰.

Велике враження на сучасників зробив спрямований проти прихильників збереження тілесних покарань в армії колективний протест 106-ти офіцерів, який опублікували в Петербурзі «Северная пчела» та «Морской сборник», а згодом у Лондоні герценівський «Колокол». Ця підтримка вимог революційної демократії свідчила про згуртування росіян, українців, поляків та представників інших національностей тогочасної Росії в ім'я досягнення спільної мети²¹.

Уряд вжив термінових заходів, спрямованих на цензурну заборону публікації ряду подібних матеріалів в сатиричному журналі «Искра», «Санкт-Петербургских ведомостях» та інших виданнях. І все ж революціонерам-демократам вдалося ще раз обійти цензуру. Вдало виступив найбільшій друг і соратник З. Сераковського — Ян (Іван) Станевич. Саме йому належить авторство надрукованих в тому ж таки «Военном сборнике» у квітні — жовтні 1862 р. нотаток з приводу статей З. Сераковського²². Я. Станевич скористався з того, що «Военный сборник» як орган військового міністерства був у зазначений період звільнений від урядової цензури. Спираючись на факти, зібрані З. Сераковським, він підводив читачів до висновку про необхідність перебудови всього суспільства. Я. Станевич, підкресливши, що гноблення трудящих викличе революційну протидію, зазначав: «Деякі механічні закони цілком застосовуються у світі моральному. Відомо, що всяке тіло має межу стискання, за яким збуджується вже або реакція, що протидіє силі, або зруйнування тіла»²³. Цензура зняла тривогу лише після того, як нотатки Я. Станевича побачили світ. Її представник Л. Штюрмер вказав тоді на значні порушення «височайших повелень» і доповів про це військовому міністру²⁴.

Пропаганда революціонерів-демократів в армії сприяла виникненню таких багатонаціональних за своїм складом опозиційних організацій, як петербурзькі військово-революційні гуртки Сераковського — Домбровського і артилеристів — «чернишевців» (тобто прихильників М. Г. Чернишевського), гуртки у першому Московському і Київському кадетських корпусах, а також Комітет російських офіцерів у Польщі, очолюваний В. Каплинським, А. Потєбнею і Я. Домбровським, та ряд інших. Вони стали надійною сполучною ланкою між прогресивними силами Росії, України та Польщі.

З точки зору поєднання політичної роботи в солдатському середовищі з підтримкою польського визвольного руху успішною була діяльність гуртка в Чернігівському піхотному полку, що розгорталася під впливом матеріалів, опублікованих у «Военном сборнике» (1858 р.) і журналах О. Х. Погоського.

Несучи варту на київській гауптвахті, де утримувалися заарештовані студенти-поляки, штабс-капітан Чернігівського полку І. Г. Жуків і 30 його товаришів по службі одверто висловили свою симпатію в'язням і встановили з ними дружні відносини. Очевидно, це зумови-

²⁰ Северная пчела, 1862, 27 марта.

²¹ Дьяков В. А., Смирнов А. Ф. Протест 106 офицеров. — Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1960, с. 237.

²² Центральний державний військово-історичний архів СРСР (ЦДВІА СРСР), ф. 38, оп. 3, спр. 368, арк. 99.

²³ Военный сборник, 1862, № 6, с. 371.

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 167, оп. 1, спр. 4, арк. 73—85.

ло пізніше особисте доручення, дане І. Г. Жукову «Землею і волею», щодо налагодження російсько-українсько-польських революційних зв'язків²⁵. Цікавий і такий факт з діяльності демократично настроєних офіцерів-чернігівців. Коли з допомогою солдатів вони поставили на аматорській сцені в Києві спектакль («живу картину») під назвою «Перехід Чернігівського полку через Балкани», то глядачі сприйняли побачене як нагадування про подію не задунайську, а місцеву — про революційний виступ свого полку під проводом декабристів у 1825 р.

Умілим організатором революційної роботи в армії виявив себе славний син українського народу, прапорщик Шліссельбурзького полку Андрій Потєбня. Перебуваючи до червня 1862 р. на військовій службі, а потім перейшовши на нелегальне становище, він згуртував навколо загальноросійського таємного товариства «Земля і воля» кількасот офіцерів різних національностей.

Значним осередком пропагандистської діяльності названого вище Комітету російських офіцерів на початку 60-х років XIX ст. стала розташована у Варшаві фехтувальна команда 2-го корпусу 1-ї армії. Начальник цієї команди підпоручик П. Сливницький (українець за походженням, з харківських дворян) прагнув піднести загальноосвітній і політичний рівень своїх підлеглих, читав їм твори О. С. Пушкіна і О. І. Герцена, роз'яснював антинародну суть урядових реформ. Те, що фехтувальники розподілялися по різних частинах корпусу, створювало умови для поширення революційної пропаганди у військах. З огляду на це П. Сливницький та його друг — поручик 4-го стрілецького батальйону І. Аригольдт відповідну роботу в Олонецькому і Шліссельбурзькому полках доручили унтер-офіцеру Ф. Ростковському і рядовому Л. Щуру. Про авторитет революціонерів та їх вплив на солдатів свідчить те, що, коли над ними нависла загроза арешту, «...60 солдатів із зброєю готові були захищати їх...»²⁶.

16 червня 1862 р. П. Сливницький, І. Аригольдт і Ф. Ростковський були розстріляні. Проте ніякі, навіть найжорстокіші репресії не могли перешкодити розгортанню революційної діяльності в армії. Знаменним є той факт, що на другий день після страти П. Сливницького та його товаришів відомий діяч визвольного руху на Україні, підполковник А. Красовський розповсюдив серед розквартированих у Києві солдатів Житомирського полку відозву, в якій знову висловлювалася думка про необхідність зближення армії з народом. У ній, зокрема, зазначалося: «Нині ж велять вам бути не друзями, не рятівниками, а катами того народу, до якого ви самі належите, між якими є ваші батьки і брати, сестри і матері. Вам накажуть сікти і розстрілювати їх ваші начальники на догоду тим чиновникам і поміщикам, які так грабують і розоряють нещасного мужика, і ви догоджатимете тим людям, яких і самі ви терпіти не можете?!»²⁷.

Хоч революціонерам 60-х років не вдалося здійснити головного стратегічного задуму щодо організації військово-селянського повстання (селяни не піднялися на всеросійську збройну боротьбу, й армія в цілому ще залишилася вірним захисником царизму), але вони внесли свій вклад у те, щоб ширшим стало коло борців, ближчим їх зв'язок з народом²⁸.

²⁵ Жуков І. Г. Из воспоминаний шестидесятника. — Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1962, с. 545—548.

²⁶ Колокол, 1862, 1 сент.

²⁷ Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 г. К., 1963, с. 267.

²⁸ Див.: Лєпін В. І. Пам'яті Герцена. — Повне збір. творів, т. 21, с. 249.

Революційна боротьба кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст. похитнула самодержавно-кріпосницький лад у Росії. Потрапивши у кризу і побоюючись революційного вибуху мас, царський уряд змушений був піти на серйозні поступки натискові з боку демократичних кіл. Скасування кріпосного права відкрило можливість розвитку більш прогресивних суспільних відносин, після чого відступ царизму ознаменувався цілим рядом інших реформ, вирваних революційною ситуацією. Так, указом від 17 квітня 1863 р. було скасовано тілесні покарання в армії. Згодом були скорочені й строки військової служби, а замість рекрутчини запроваджувалася військова повинність, декларована для всіх станів.

Проте самодержавство за своєю кріпосницькою суттю не могло відмовитися від погляду на армію як на засіб фізичної розправи над непокірними, продовжуючи шляхом насильства вкорінювати рабську психологію і в самому війську, і з його допомогою — в селянстві. Переведення солдатів до розряду штрафованих, що мало місце тоді в армії, давало можливість на «законній» підставі піддавати їх десяткам, а то й сотням ударів різок. Після цього тілесного покарання так звані «нижчі чини» уже ні в якому разі не могли стати офіцерами.

Уряд робив усе для того, щоб традиції революційного звернення до армії, боротьби за рєзкріпачення солдатських мас не дістали розвитку. Однак досвід російських, українських і польських революційних демократів був використаний наступними поколіннями борців з царизмом.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ В X — ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIII ст.

М. М. КОРИННИЙ (Київ)

Історико-географічне вивчення утворення й дальшого зростання території одного з центрів Київської Русі — «Руської землі» з містами Києвом, Черніговом і Переяславом, що в XI ст. стали столицями окремих князівств, має важливе науково-практичне значення для розв'язання ряду проблем середньовіччя нашої країни і насамперед однієї з найскладніших, за словами В. І. Леніна, — проблеми держави (в даному випадку Давньоруської), тобто того, як вона виникла і як розвивалась¹. Дослідження окремих територій (цим займається історична географія²) дає можливість сконцентрувати увагу на певному хронологічному відрізку історії конкретного регіону, всебічно вивчити процеси та явища як базисного, так і надбудовного характеру, що відбувалися там, в їх нерозривному зв'язку з географічним середовищем, яке великою мірою визначає умови життя суспільства³. Узагальнюючи наслідки цих досліджень, учені, зокрема, можуть глибоко науково відтворити в часі й просторі динаміку розвитку державної території Давньої Русі на величезних просторах: від Балтійського моря — до Чорного і від Карпат — до Поволжя.

¹ Див.: Ленін В. І. Про державу. — Повне збір. творів, т. 39, с. 60, 63.

² Дробижев В. З., Ковальченко І. Д., Муравьев А. В. Историческая география СССР. М., 1973, с. 3.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 16.

В даному повідомленні робиться спроба розглянути процес формування й розвитку Переяславської землі як складової частини території Давньоруської держави протягом X—першої третини XIII ст.

Історичні джерела свідчать, що початок формування основної (полянської) території Переяславської землі відноситься до часу утворення територіального і політичного ядра Давньоруської держави — «Руської землі», що остаточно сформувалась у VIII—IX ст.⁴ Цю дату підтверджують також дослідження В. Л. Яніна та С. С. Ширінського. Картографічні матеріали першого дослідника⁵ дали можливість другому вченому помітити збіг західного рубежу ареалу розповсюдження куфічного дирхема (арабської срібної монети) 833—900 рр. у Східній Європі із східним рубіжем «Руської землі»⁶. Це пояснюється тим, що виключення протягом майже століття південно-західних земель східного слов'янства, раніше залежних від хазар, із сфери розповсюдження куфічних монет пов'язано з появою на цій території ранньодержавного утворення — Русі, яке протиставило себе Хазарському каганату.

Формування в IX ст. Давньоруської держави «Руська земля» з центром у Києві, що простежується в найдавнішому Київському літописному зводі і в договорах Олега та Ігоря з греками, обґрунтовується також в історико-географічних дослідженнях А. М. Насонова⁷. Крім того, за І. П. Русановою, східний рубіж «Руської землі» та західний рубіж ареалу другого періоду розповсюдження дирхема у Східній Європі збігаються у свою чергу із східним рубіжем Полянської землі X—XII ст.⁸ Це дає можливість зробити висновок про те, що полянське Лівобережжя, а саме його південно-східна частина (вона ж — південно-східна частина «Руської землі»), було ядром Переяславського князівства.

Оскільки Переяслав фактично протягом усієї давньоруської історії перебував у значній залежності від київського великокнязівського стола⁹, динаміку формування території князівства можна простежити лише у зв'язку з політикою Києва щодо інших східнослов'янських етнічних груп, зокрема сіверян.

В X — першій половині XI ст., як відомо, Київська Русь продовжувала зростати, поширюючи свій апарат примусу на територію інших східнослов'янських та неслов'янських етнічних груп. Останні під дією політичних, соціально-економічних та культурних відносин поступово втягувалися в межі Давньоруської держави.

Плацдармом для наступу київських князів, зокрема, на східні та південно-східні землі сіверян стали лівобережні землі полян з таким значним, важливим у стратегічному відношенні центром «Руської землі», як Переяслав.

⁴ Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси (Тезисы). — История СССР, 1981, № 1, с. 56—75; № 2, с. 40—59.

⁵ Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. М., 1956, с. 86, рис. 5; с. 102, рис. 17.

⁶ Ширинский С. С. Объективные закономерности и субъективный фактор в становлении Древнерусского государства. — В сб.: Ленинские идеи в изучении первобытного общества, рабовладения и феодализма. М., 1970, с. 203—206.

⁷ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства (далі — «Русская земля...»). М., 1951, с. 25, 41—43 та ін.

⁸ Русанова И. П. Курганы полян X—XII вв. — Археология СССР: Свод археологических источников (далі — САИ). М., 1966. Вып. ЕІ-24, с. 27, табл. 18.

⁹ Толочко П. П. Переяславское княжество. — История Украинської РСР. К., 1977. Т. 1, с. 361; Кучера М. П. Переяславское княжество. — В сб.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 121—127.

Згодом, після того, як Олег оволодів Києвом (882 р.), починається вперта боротьба Русі за сіверські території, що тривала майже 150 років. Під 884 р. літописець відмічає: «Иде Олег на Севяры, и победы Северы, и взложи на них дань легьку и не дасть им Козаром дани даяти...»¹⁰. Однак «дипломатія» з легкою данною, очевидно, не допомогла Олегу повернути на свій бік одразу всіх сіверян. На значній їх території залишалися міцніми позиції Хазарського каганату. Про це красномовно свідчать клади куфічних монет.

Наступний період боротьби за сіверські землі пов'язаний з князем Святославом Ігоревичем (945—972 рр.) — визначним давньоруським полководцем. Походи Святослава на схід та здобуті ним у 965 р. перемоги над хазарами ослабили сили останніх. Це дало можливість князю Володимирі в кінці X ст. остаточно розгромити Хазарський каганат¹¹ та приступити в умовах нової серйозної небезпеки для «Руської землі» з боку печенігів до зміцнення «несіверської» частини Переяславського Лівобережжя. Під 988 р. у літопису зафіксовано будівництво оборонних ліній по Десні, Остру, Трубежу і Сулі¹². Укріплена Переяславська земля перетворилася в надійний південно-східний форпост Русі.

Як і його попередники, Володимир Святославич намагався поширити свою владу на найвіддаленіші східні та південно-східні землі сіверян. Проте, судячи з літописних джерел, йому не вдалося підкорити їх державному апаратові примусу. Більше того, скориставшись із суперечностей, що загрожували вилитись у військовий конфлікт між великим князем і його сином Ярославом, у 1015 р. населення сіверських міст, підтримане печенігами, повстало. Напевно, як і у випадку з Ігорем в Древланській землі, поштовхом до цього була діяльність князівських посадників і збирачів данини, що дедалі більше відтісняли місцеву сіверську знать від управління землею, розподілу прибутків тощо. «Блажсний же Борис... умирив грады вся»¹³, — сказано в «Житії» цього улюбленого сина Володимира Святославича, проте не надовго. Під час боротьби за Київ, що розгорнулася після смерті Володимира між його спадкоємцями, сіверська знать, використавши зручний момент, намагалася добитися незалежності від Києва. З цією метою вона вступила у військовий союз з політичним суперником Ярослава Володимировича — тмутараканським князем Мстиславом. У битві біля Ліственя, де «бе сеча силна и страшна»¹⁴, численна сіверська рать спільно з дружиною Мстислава завдала відчутної поразки війську Ярослава та його варязьким найманцям.

12 років князювання Мстислава в Чернігові були періодом дальшого посилення позицій сіверської знаті на Лівобережжі. Тому не можна цілком погодитися з думкою В. В. Мавродіна про злиття племінної сіверської верхівки, що феодалізувалася, з дружинною київського князя, яке нібито мало місце ще за Володимира Святославича¹⁵. Це злиття відбулося набагато пізніше, очевидно, лише після Любецького з'їзду, на якому сіверяни добилися створення у своїй землі окремого князівського стола. Що ж до часткового злиття, то воно, звичайно, мало місце скоріше від усього в 1036—1054 рр. —

¹⁰ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). СПб., 1908. Т. II, стб. 17; Ср.: Повесть временных лет (далі — ПВЛ). М.—Л., 1950. Ч. I, с. 20.

¹¹ Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962, с. 426, 429. Плетнева С. А. Хазары. М., 1976, с. 70—71.

¹² ПВЛ, ч. I, с. 83.

¹³ Памятники древнерусской литературы. М., 1916. Вып. 2, с. 8.

¹⁴ ПВЛ, ч. I, с. 100, 300.

¹⁵ Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины. Л., 1940, с. 121.

у роки правління Ярослава Мудрого, який проводив гнучку й обережну політику загравання з сіверською знаттю. Свідченням цього була відсутність будь-яких виступів чи заворушень на Лівобережжі в 30-х—50-х роках XI ст.

До того ж, великому київському князю ще за життя пощастило розчленувати сіверські землі на дві половини по лінії Переяслав — Курськ (Посулля — Посейм'я), внаслідок чого їх окраїнні частини по Пслу, Ворсклі, Сіверському Дінцю, які мали тісні контакти з кочівниками, були відрізані від основної території, що лежала на північ від Сейму й середньої течії Десни. Факт переведення боярської сім'ї з київського міста Василева в Курськ, зафіксований у «Житії» Феодосія Печерського¹⁶, свідчить на користь того, що управління Посейм'ям (східною сіверською територією) здійснювалося чи контролювалося з 1036 по 1054 р (напевне, через Переяслав) безпосередньо великим князем з Києва. Обнародований в 70-х роках XI ст. літописцем Никоном Печерським «Заповіт Ярослава»¹⁷ розкриває суть політики київських князів щодо сіверян. Перед чернігівським та переяславським князями ставилося завдання тримати в покорі населення роздвоєних сіверських земель та захищати їх від кочівників із степу.

Виходячи з вищевикладеного, можна припустити, що остаточне оформлення Переяславської землі припадає лише на кінець правління Ярослава Мудрого та встановлення нової політичної форми правління в «Руській землі» — тріумвірату Ярославичів. Сини Ярослава, високоосвічені, добре обізнані з тогочасним руським правом, напевне, розмежували сфери впливу кожного князівського стола і визначили розміри волостей та їх межі. На жаль, ні автори «Заповіту Ярослава»¹⁸, ні пізніші місцеві літописці Переяслава-Руського* не розповідають докладно про межі Переяславського князівства, а також його численних волостей. Їх приблизні рубежі встановлюються головним чином за даними XI—XII ст., коли князі сперечалися за право наслідувати ту чи іншу волость, застосовували аргумент вотчинності, проголошений на Любецькому з'їзді: «кождо держить очьчину свою»¹⁹.

Спочатку територіальні володіння першого переяславського князя Всеволода Ярославича (1054—1073 рр.) включали в себе стародавні землі трьох етнічних масивів: поляни (Переяславщину, Посулля, придніпровський степовий район межиріччя Сули — Орелі); сіверян (Посейм'я, окраїнні землі межиріччя Сули — Осколу); кривичів (Ростово-Суздальську волость, район Білоозера і Поволжя). Останній з них включав також частково землі в'ятичів, новгородських словен, мері, весі й муроми.

В умовах незгод і суперечностей, що дедалі поглиблювалися між Києвом та Переяславом, з одного боку, і Черніговом — з другого, Володимир Мономах згодом визнав за необхідне створити для безпеки своїх володінь укріплені Остерську і, мабуть, Вирську волості. Перша захищала північні рубежі Переяславщини, а друга закривала «ворота в руські землі» постійним союзником Ольговичів — донським половцям.

¹⁶ Патерик Киевского Печерского монастыря. СПб., 1911, с. 16—20.

¹⁷ Насонов А. Н. История русского летописания XI — начало XVIII века (далі — История русского летописания...). М., 1969, с. 48.

¹⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ). М.—Л., 1950, с. 160, 181—182; Ср.: ПВЛ, ч. I, с. 108—109.

* Ця назва виникла, коли заснували Переяслав-Заліський (друга половина XII ст.).— Див.: ПСРЛ, т. I, стб. 415, 416 та ін.

¹⁹ ПВЛ, ч. I, с. 170.

Якими ж були в ті часи складові частини Переяславської землі, їх територіальні межі?

Західний рубіж основної (полянської) частини землі проходив від Десни на південь, вздовж вкритих лісами лівобережних київських болодінь, які неширокою смугою (до 25 км) простягнулися до устя Трубежу. Природною межею її на значній відстані були, напевне, верхів'я р. Альти і р. Корань (обидві вони — праві притоки Трубежу).

Порубіжне положення Альти засвідчили події 1068 р., коли на її берегах Ізяслав, Святослав і Всеволод (київський, чернігівський і переяславський князі) зустріли й завдали поразки половцям²⁰. Крім того, у верхів'ях ріки було розташовано відоме тоді містечко Лто (нині — Бориспіль), де любив проводити вільний час київський князь Володимир Мономах²¹. Порубіжне значення мала також р. Корань, що видно з бурхливих подій 1139 р., зафіксованих у Лаврентіївському літопису. Коли київський князь Всеволод Ольгович, прагнучи посадити свого брата, курського князя Святослава, на переяславський стіл, розв'язав війну, переяславський князь Андрій Володимирович завдав коаліції Ольговичів біля стін свого міста нищівної поразки і «гониша по них,— пише літописець,— до Коране, а дале не пусти... дружини своєю і заутра мир створиша»²². Нижче Переяслава західний рубіж повертав на південний схід і йшов уздовж природної межі — лівого берега Дніпра — до Сули.

На півночі Переяславська земля межувала з Чернігівською. Стародавнім природно-географічним рубежем між двома князівствами на північному заході була на всьому протязі р. Смолинка (ліва притока Десни), береги якої в багатьох місцях являли собою вкриті лісом важкопрохідні болота. На схід від Нежатина (Ніжина) рубіж проходив по р. Остер. Ключем до північного рубежу став Остерський городець, збудований у 1098 р. Володимиром Мономахом. Розташований на перетині стратегічно важливих шляхів киево-чернігово-переяславського порубіжжя, він відігравав важливу роль у подіях, що мали місце в трьох провідних центрах «Руської землі». Володіння Городцем давало певні переваги претендентам на великокнязівський стіл. Саме тому невдовзі через нього розпочинаються серйозні міжкнязівські чвари, і місто з навколишніми землями виділяється в окрему волость. Як вважав М. М. Карамзін, уже з 1136 р. Остерська волость відокремилася від переяславських володінь і дісталася суздальському князю Юрію Долгорукому²³.

Фрагментарність літописних повідомлень про м. Остер, недостатня археологічна вивченість регіону значно ускладнюють можливість реконструкції території Остерської волості. Можна припустити, що до її меж входив літописний Носів (нині — м. Носівка), в напрямку якого відступав син Долгорукого Гліб Юрійович, переслідуваний Мстиславом Ізяславичем після невдалої спроби в 1147 р. оволодіти переяславським столом²⁴. Від Носова Гліб відійшов далі, в Остерський городець. До речі, вірогідні дані свідчать про те, що в литовський період історії Лівобережжя Носів залишався у складі Остерського повіту²⁵.

²⁰ Там же, с. 112.

²¹ ПСРЛ, т. I, стб. 295.

²² Там же, стб. 307—308.

²³ Карамзин Н. М. История государства Российского. СПб., 1892. Т. II, гл. IX, с. 119; примітки до т. II, с. 103, 124.

²⁴ ПСРЛ, т. II, стб. 360.

²⁵ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Одесса 1912. Т. I, Литовский период, с. 285, 286.

На лівому березі Остра, в кілометрах десяти на схід від Городця, знаходилося давньоруське городище Кошани²⁶ — населений пункт цієї волості. Якщо припустити, що межі Остерського повіту литовських часів, окреслені П. Г. Клепатським²⁷, збігаються з рубежами волості домонгольських часів, то до її складу можна віднести літописний Нежатин (Ніжин), а також невідомий городок на місці сучасного села Світільне, де виявлено давньоруське городище.

На північному сході рубіж Переяславської землі повертав на південь і йшов уздовж течії притоки Сули — Ромна. Про це можна судити з подій 1147 р., коли київський князь Ізяслав та смоленський князь Ростислав Мстиславич, борючись проти князів Ізяслава Давидовича, Святослава Ольговича і Святослава Всеволодовича, захопили Всеволож. Дізнавшись про його взяття, жителі Уненіжа, Бохмача та Білої Вежі «побегоша к Чернигову»²⁸. Як відомо, Біла Вежа, а також міста межиріччя Ромна — Терна (Глібль, Попаш) знаходилися на крайніх рубежах південно-східної частини Чернігівської землі. Від гирла Ромна рубіж основної території Переяславської землі проходив уздовж правого береза Сули до Дніпра.

Окреслена територія (без Остерської волості) відповідно до природно-географічних умов місцевості поділялася в свою чергу на три територіальні зони. Перша з них — власне Переяславщина, місцевість від р. Супою, на захід до київських володінь, куди входив стольний град князівства (звідси найменування жителів цієї місцевості — «переяславці»²⁹). Друга територія лежала між Супоем та Удаєм (притокою Сули) і являла собою степове плато, куди часто проникали з-за Сули половецькі загони. Вона відділяла Переяславщину від третьої зони — правобережжя Сули, відомого з літописів під збірною назвою «Посулля» (звідси — «посульці») ³⁰.

Особливе місце у складі переяславських володінь другої половини XI — першої половини XII ст. займало Курське Посейм'я. Його межі, за літописними даними, окреслювалися так: на заході — від верхів'їв Сули рубіж ішов у напрямку м. Заритого на Десні й далі — між вододілами басейнів Десни і Сейму, поступово повертаючи на схід, до правої притоки Дону — Сосни, а потім до верхів'їв Осколу і Сейму. Південний рубіж Посейм'я проходив по верхів'ях Сули, Псла і Ворскли.

За «Заповітом Ярослава», Курське Посейм'я входило до системи оборони Київського й Переяславського князівств. Будучи залежними від київського великокнязівського стола, Курське й Переяславське князівства протидіяли контактам чернігівських та новгород-сіверських князів з половцями. Жорстока боротьба за Курське Посейм'я тривала до середини XII ст., свідченням чого є той факт, що близько 70 років після смерті Ярослава Мудрого Курськом володіло Переяславське князівство, а понад 30 років він перебував під контролем чернігівського князя*. В кінці 50-х років Курськ остаточно відходить до Чернігівської землі.

²⁶ Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА). — М.—Л., 1961, № 104, с. 330, 337.

²⁷ Клепатский П. Г. Указ. соч., с. 286, карта.

²⁸ ПСРЛ, т. II, стб. 355—358.

²⁹ Там же, стб. 653 («...плакашася по нем вси Переяславци...»).

³⁰ ПСРЛ, т. I, стб. 305 («...бысть пагуба Посулцем...»).

* За підрахунками О. К. Зайцева, Курськ належав Переяславу близько 60 років (Зайцев А. К. Черниговское княжество. — В сб.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 94).

Аналіз літописних джерел свідчить, що з початку XII ст. на півдні Курського Посейм'я з'являється ще одна укріплена волость — Вирська, названа Б. О. Рыбаковим «воротами в русские земли»³¹⁻³². Її виділення, напевне, пов'язане з діяльністю Володимира Мономаха, який перейшов з чернігівського стола на переяславський і добре знав вразливі місця на стику східних рубежів двох князівств. Посідаючи пізніше великий київський стіл, він неодноразово виступав до Виру відбивати напади половців³³.

Займаючи важливе місце в системі оборони руських земель від нападів з південного сходу, ця волость, ймовірно, включала в себе ряд міст-фортець у верхів'ях Псла, а також м. Заритий на Сеймі, що знаходилося на північліху з Виру в Путивль (вище гирла р. Вир). Як свідчить Лаврентіївський літопис, цей район перебував у залежності від переяславського князя Ярополка. Так, у 1127 р. його посадники, яких він розмістив «по всей Семн»³⁴, не пропустили біля Виру до чернігівського князя Всеволода Ольговича 6 тис. половців на чолі з ханами Селуком і Ташем. Направлені ж останніми в обхід Виру посли були затримані на р. Локні (нині — ліва притока р. Виру) і приведені до князя Ярополка в Переяслав³⁵. У наступний період міста волості тяжіли до Київського й Переяславського князівств. В 1147 р. жителі Виру відмовлялися підкоритися Глібу Юрійовичу, який захопив Курськ, заявивши йому: «князь у нас Изяслав»³⁶. З другої половини XII ст. Вир, як і Путивль, більше тяжіє до Новгород-Сіверського. Проте, позбувшись підтримки великокнязівського Києва, Вир втратив своє значення й швидко занепав. На початку 60-х років XII ст. серед князів не стало бажаючих займати його стіл («голодом мерети у Выри»³⁷), й землі волості відійшли до Путивльського князівства.

На схід від основної території Переяславського князівства знаходилися сіверські окраїнні землі у басейнах Псла, Ворскли, Сіверського Дінця, а також на правому березі Осколу. Розташовані на кордоні між лісостепом і степом, в безпосередній близькості від кочівників, ці буферні землі, очевидно, як і пізніше під владою Литви та Польщі, користувалися певними пільгами з боку переяславського князя для приваблювання населення з більш північних районів Русі й були не дуже залежні від князівської влади. На цій величезній території літописні джерела не зафіксували жодного князівського стола. Державне управління там, напевне, здійснювалося через посадників і «кращих мужів», які несли військову сторожову службу.

Рубежі сіверських окраїнних земель визначити надзвичайно складно. Хоч їх дослідження і почалося ще в перші роки минулого століття³⁸, але й сьогодні у працях істориків, які вивчають Переяславську землю, є розходження щодо південно-східних меж краю. Головна причина полягає в недостатній археологічній дослідженості цієї території, особливо межиріччя Ворскли й Орелі з притокою Берестовою, а також Сіверського Дінця й Осколу.

На основі аналізу літописних джерел, а також місцезнаходження виявлених в останні роки археологами давньоруських городищ,

³¹⁻³² Рыбаков Б. А. Политическое и военное значение южной «Русской земли» в эпоху «Слова о полку Игореве». — Вопросы географии. М., 1970. Сб. 83, с. 77.

³³ ПВЛ, ч. I, с. 160—162.

³⁴ ПСРЛ, т. I, стб. 296.

³⁵ Там же, стб. 296—297.

³⁶ ПСРЛ, т. II, стб. 356.

³⁷ Там же, стб. 517.

³⁸ Пассек В. Очерки России. М., 1840. Кн. II, с. 195—202.

що свідчить про осілість населення в цьому краю, в даному повідомленні зроблено спробу окреслити кордони досліджуваної території. Велика роль у визначенні її меж належить історико-географічному дослідженню Половецької землі, зробленому С. О. Плетнєвою³⁹. На її думку, в середині XII ст. закінчується процес заселення половцями південно-руських степів, встановлюються кордони Половецької землі. Їх чітко відбиває карта розповсюдження половецьких кам'яних скульптур — «статуй розвинутих типів». Це значною мірою полегшує можливість встановити південні рубежі заселеного слов'янами лівобережжя Середнього Подніпров'я.

Найімовірніше, що рубіж крайніх південно-східних територій Переяславської землі другої половини XI — першої половини XII ст. на заході проходив уздовж Посулля. Південно-західним рубежем від Сули до Орелі служив лівий берег Дніпра. Біля місця, «нарицаемого Ерель, его же Русь зовет Угол»*, він повертав на схід уздовж правого берега Орелі та її притоки Берестової в напрямку вигину Сіверського Дінця, де поблизу с. Гайдари, недалеко від нинішнього Готвальда, виявлено поки що крайнє на південному сході давньоруське городище⁴⁰.

Ріка Угол (Оріль) у літописних джерелах часто виступає як крайній південний рубіж переяславських володінь. Усі відомі походи дружин переяславського та інших князів проти кочівників відбувалися на Оріль чи за Оріль⁴¹. Яскравим свідченням порубіжного положення цієї ріки є факт посилки проти половців на Угол і Самару⁴² в розпал міжусобної боротьби 1152 р. Ізяславом свого сина Мстислава (переяславського князя). Навіть саме існування подвійного русько-половецького найменування ріки (Угол — Оріль) підтверджує місцезнаходження її якраз на межі боротьби Русі з половцями. Ще одним вагомим доказом порубіжного значення р. Орелі та її притоки Берестової є картографічні матеріали розповсюдження кам'яних половецьких статуй, підготовлені й опубліковані С. О. Плетнєвою. Ареал їх обмежений з півночі межиріччям Сули й Орелі⁴³.

Про належність територій на північ від р. Берестової до давньоруських володінь свідчать і такі літописні факти: в 1174 р. Ігор Святославич «еха в поле за Ворскол і стрете половецьк иже ту ловять языка» (тобто ловлять «язика» в межах руських володінь, які охороняв сіверський князь). У 1184 р. він ще далі на південь, «за Мерлом (ліва притока Ворскли.— М. К.) ...сретеса с Половци» на чолі з Обовли Костуковичем, що приїхав з чотирма сотнями «воевать к Роуси»⁴⁴.

³⁹ Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южно-русских степях. — МИА, 1958, № 62; еє же. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР (далі — КСИА). К., 1964. Вып. 99, с. 24—33; еє же. Половецкие каменные изваяния. — САИ, М., Е4-2, 1974; еє же. Половецкая земля.— В сб.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 260—300.

* Літописне «Ерель (Угол)» — давньоруське поселення поблизу старого гирла річки Орелі, де після походів проти половців зупинилося на відпочинок військо руських князів (ПСРЛ, т. II, стб. 631—632, 1183 г.). Угол містився на території нинішнього Кобеляцького району Полтавської області, на місці села Старий Орлик, відомого з XVII ст. (Кудряшов К. В. Половецкая степь: Очерки исторической географии. М., 1948, с. 96—99). Нині це село залите водами Дніпродзержинського водосховища.

⁴⁰ Плетнева С. А. Половецкая земля, с. 270.

⁴¹ ПСРЛ, т. II, стб. 252—253, 460, 540, 631—632 (1103, 1152, 1170, 1183 гг.).

⁴² ПСРЛ, т. I, стб. 339; т. II, стб. 459—460.

⁴³ Плетнева С. А. Половецкая земля, с. 275.

⁴⁴ ПСРЛ, т. II, стб. 568, 633.

Східним природно-географічним рубежем цих окраїнних земель були густі змішані ліси у верхів'ях Сіверського Дінця, Ворскли і Псла, що пролягли аж до Осколу. Саме ця ріка найчастіше виступає крайнім східним рубежем давньоруських володінь. Так, за літописними свідченнями, у 1170 р. руські князі, розгромивши поблизу Чорного лісу половців, «инии мнози гониша... за Вьскол (Оскол.— М. К.) бьуче». В 1185 р. Ігор Святославич на Осколі «жда два дні брата свого Всеволода»⁴⁵, перше ніж заглибитися в межі Половещької землі. У 1191 р. організують похід на Оскол Ольговичі. Про належність цього східного регіону до давньоруських володінь свідчить наявність у верхів'ях Псла і Сіверського Дінця городищ біля сучасних сіл Гочево, Хорошево, Гайдари, а також згадуваного в літописі під 1185 р. м. Дінця⁴⁶.

Крайніми давньоруськими поселеннями на сході слід вважати городища біля с. Кропивного Шебекинського району Білгородської області, на р. Корінь, та с. Холок Новооскольського району тієї ж області, на р. Оскол⁴⁷. Наявність навколо них могутніх укріплень⁴⁸ свідчить про те, що вони були розташовані в прикордонній зоні й часто зазнавали нападів. Обидва городки відігравали роль порубіжних фортець спочатку Переяславського, а пізніше Курського князівств.

На півночі окреслена територія переяславських окраїнних земель межувала з Посейм'ям.

Фрагментарність літописних повідомлень про крайні рубежі південно-східної частини Переяславської землі у другій половині XI—першій половині XII ст. підтверджує її недостатню освоєність князівською владою. Наступність володіння сіверською окраїною можна уявити собі так: до 60-х років XII ст., як і більша частина Посейм'я, вона входила до складу Переяславської землі. Ослаблення політичного значення Києва у другій половині XII ст. позначилося і на Переяславському князівстві. Всі сіверські землі на схід від лінії Хорол—Полтава відійшли до Чернігівської землі, зокрема її сіверських уділів. Це засвідчує енергійна діяльність новгород-сіверського князя Ігоря Святославича—васала чернігівського князя—по охороні вказаних територій в 70-і та 80-і роки⁴⁹.

За Переяславським князівством у другій половині XII—на початку XIII ст. залишилося, очевидно, лише степове межиріччя Сули—Орелі, що прилягало до Дніпра. Тут відомі такі населені пункти, як Хорол, Голтав (Говтва), Лтава (Полтава), Угол, а також два невеликих укріплених городища на переправах у пониззі Ворскли, біля теперішніх сіл Решетники та Кишеньки. Вздовж широкої дніпровської заплави проходили військово-торгові шляхи на південь. Нею проникали і половці в глибинні райони Переяславської землі. Цим шляхом найчастіше відправлялися в походи також дружини руських князів, очолювані великим київським князем⁵⁰.

Найбільша волость, що дісталася у володіння переяславському князю Всеволоду в 1054 р.,—це Ростово-Суздальська земля з Біло-

⁴⁵ Там же, стб. 540, 638, 673.

⁴⁶ Там же, стб. 651. Локалізується м. Донець на місці сучасного м. Харкова.

⁴⁷ Плетнева С. А. О юго-восточной окраине русских земель в домонгольское время, с. 25—29.

⁴⁸ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА. М.—Л., 1956, № 52, с. 20—55.

⁴⁹ ПСРЛ, т. II, стб. 568, 633.

⁵⁰ См.: Карта путей в степи в XI—XIV ст. — Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время. СПб., 1907, с. 124—125; Кудряшов К. В. Указ. соч., с. 103—111.

озером та Поволжям⁵¹. У зв'язку з наявністю солідного історико-географічного дослідження даної території В. А. Кучкіна⁵² чемає потреби детально спинятися на вказаному регіоні.

Як відомо, політичне панування південноруських князів над Північним Сходом Русі встановилося з об'єднанням східнослов'янських земель навколо Києва (882 р.). Його суть полягала у праві київських князів на одержання данини і піддання суду населення Ростово-Суздальської волості, наступному церковному підпорядкуванню краю київській митрополії, а також у військовій повинності на користь великого князя. Уже Володимир Святославич остаточно закріпив за Києвом і Переяславом північно-східні землі, звідки регулярно поставлялися «кращі мужи» для військових гарнізонів південних та південно-східних порубіжних оборонних ліній. Йі надалі ці традиції і взаємозв'язки Півдня і Північного Сходу Русі підтримувалися Ярославом Мудрим аж до розподілу «Руської землі» між його синами в 1054 р.

З 1054 до 1073 р. північно-східні землі неподільно належали переяславському князю Всеволоду. Після того, як Святослав Ярославич здобув київський стіл, він виміняв за Чернігів і Турів у Всеволода північні землі Ростовської волості — Білоозеро та Поволжя, що склали єдине ціле з його новгородськими володіннями⁵³. Проте вже після смерті Святослава, Білоозеро й Поволжя, напевне, опинилися в руках сина Всеволода, чернігівського князя Володимира Мономаха, який, крім того, значною мірою опікав Переяславське князівство свого молодшого брата Ростислава. З переходом Володимира на переяславський стіл Ростов, Суздаль і Білоозеро залишилися в його володінні. Відтоді там сиділи сини Мономаха, «хлеб едучи дедень»⁵⁴. З 1093 до 1097 р. у Ростові правив старший син Мономаха Мстислав⁵⁵, а потім його наступник — Вячеслав. Ростовський стіл він займав до 1113 р., коли з початком князювання у Києві Володимира Мономаха відбувся перерозподіл волостей⁵⁶. Вячеслав, здобувши смоленський стіл, залишив Ростов, а його місце зайняв Юрій Долгорукий⁵⁷. Останній переносить свою резиденцію в Суздаль⁵⁸ (у зв'язку з цим волость змінила свою назву на Суздальську). Перші десятиріччя князювання Юрія в Ростово-Суздальській землі не внесли якихось змін у її політичний статус. Вона продовжувала бути залежною від Києва і Переяслава. Думка В. А. Кучкіна про те, що із смертю Володимира Мономаха (1125 р.) ця залежність одразу припинилась і що Юрій Володимирович став суверенним князем⁵⁹, не має достатніх аргументів. Цілком імовірно, що крок на розрив з Півднем Юрій зробив лише після того, як втратив останню надію на «причастье в земли Русстей»^{*}, тобто в другій половині 30-х років XII ст.^{**}

⁵¹ НПЛ, с. 160, 180—181.

⁵² Кучкин В. А. Ростово-Суздальская земля в X—первой трети XIII веков (центры и границы). — История СССР, 1969, № 1, с. 62—94; его же. Формирование государственной территории северо-восточной Руси IX—XIV в.: Автореф. дис. на соиск. уч. степ. д-ра ист. наук. М., 1979.

⁵³ Кучкин В. А. Ростово-Суздальская земля..., с. 70.

⁵⁴ ПСРЛ, т. I, стб. 237, 254; т. II, стб. 226—227.

⁵⁵ НПЛ, с. 161.

⁵⁶ Кучкин В. А. Указ. соч., с. 73; ПСРЛ, т. II, стб. 276.

⁵⁷ Патерик Киевского Печерского монастыря, с. 189.

⁵⁸ Насонов А. Н. «Русская земля...», с. 176—177; Кучкин В. А. Указ. соч., с. 75—76.

⁵⁹ Кучкин В. А. Указ. соч., с. 76.

* Пдеться про те, що Юрій Володимирович, як старший серед Мономаховичів, мав право на один із князівських столів у Південній Русі.

** Як відомо, в 1133—1136 рр. Юрій Долгорукий намагався закріпитися в Пе-

Повернувшись у 1136 р. з Переяслава-Руського, князь під тиском місцевої феодалної знаті політично протиставив Ростово-Суздальську землю сусіднім князівствам, припинив виплату данини Півдню і почав тривалі війни з торговими конкурентами князівства — Волзькою Болгарією та Новгородом. Наприкінці 30-х — у 40-і роки XII ст. формувалися державні рубежі Ростово-Суздальської землі. До того часу в умовах залежності її від Південної Русі встановити чіткі межі території землі дуже важко⁶⁰.

Підсумовуючи історико-географічні дослідження територіальних володінь переяславських князів у X — першій третині XIII ст., можна зробити такі висновки. Територіальне ядро Переяславської землі складалося на лівобережжі Середнього Дніпра в межах південно-східної частини «Руської землі», укріпленої в X — першій половині XI ст. у зв'язку з нападами кочівників. Після виділення землі в самостійне князівство (1054 р.) вона набуває складної адміністративно-територіальної структури (аналогічної Київському та Чернігівському князівствам), тобто поділяється на волості — власне переяславські (Остер), сіверські (Курськ, Вир), північно-східні (Ростов, Суздаль). З кінця 30-х років XII ст., коли від Переяславської землі відійшли Ростово-Суздальські землі, почався поступовий занепад військової могутності князівства. В 60-і роки воно втратило свої східні, сіверські уділи. У другій половині XII — першій третині XIII ст. територіальні володіння переяславських князів скоротилися до меж стародавнього полянського Лівобережжя.

Переяславі-Руському шляхом обміну на останній частини своєї Ростово-Суздальської волості: «Испроси у брата своего Ярополка Переяславль, а Ярополку дасть Суждаль и Ростовъ и прочюю волость свою но не всю...» (ПСРЛ, т. II, стб. 295—297). Після того, коли Ярополк відібрав у Юрія Переяслав (1136 р.) для свого брата Андрія, Долгорукий отримав назад свою волость (ПСРЛ, т. II, стб. 297).

⁶⁰ Детально см.: Кучкин В. А. Указ. соч., с. 76—84; его же. Формирование государственной территории, с. 9—17.

ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТНІХ ПАРТІЙ КРАЇН — ЧЛЕНІВ РЕВ ПО ПОГЛИБЛЕННЮ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

За більш як 30-річний період існування Ради Економічної Взаємодопомоги об'єднані в ній соціалістичні країни добилися величезних успіхів у своєму соціально-економічному розвитку. Це переконливо свідчить про незаперечні переваги соціалізму над капіталізмом. Говорячи на XXVI з'їзді КППРС про досягнення народного господарства країн соціалістичної співдружності за останнє десятиріччя, Генеральний секретар ЦК КППРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що «...темпи економічного зростання членів РЕВ... були вдвоє вищими, ніж у розвинутих країн капіталу. Члени РЕВ лишалися групою країн світу, яка розвивається найбільш динамічно»¹.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КППРС. К., 1981, с. 8.

Взаємовідносини, що склалися за минулі роки між членами Ради Економічної Взаємодопомоги, виходять далеко за межі суго господарських аспектів. Держави — учасниці РЕВ будують свої взаємовідносини на марксистсько-ленінських принципах соціалістичного інтернаціоналізму, поважання державного суверенітету, незалежності та національних інтересів, невтручання у внутрішні справи країн, повної рівноправності, взаємної вигоди і товариської взаємодопомоги. На такого роду принципово новому характері відносин, що склалися в ході всебічного співробітництва соціалістичних країн, наголошувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії: «Відносини між державами, — зазначалося в ній, — здавна називалися міжнародними. Та лише в наш час, у світі соціалізму, вони справді стали відносинами між народами. В них безпосередньо беруть участь мільйони і мільйони людей. Це ... принципове завоювання соціалізму, його велика заслуга перед людством»².

Цементуючою основою соціалістичних міжнародних відносин є не порушній бойовий союз і різностороннє співробітництво марксистсько-ленінських партій, які виступають керівною силою соціалістичного суспільства і завдяки своїй інтернаціоналістській політиці та організаторській діяльності ефективно впливають на усі процеси і напрями соціалістичного співробітництва. При цьому братні комуністичні й робітничі партії надають великого значення всемірному розвитку взаємних торговельних, економічних і науково-технічних зв'язків, активній участі своїх країн у соціалістичній інтеграції. Розвиток зовнішньоекономічних відносин розглядається ними як ключова господарська проблема і завдання величезного політичного значення, що вирішальною мірою сприяє зміцненню матеріальної основи держав соціалістичної співдружності та забезпеченню передумов їх дальшого прогресу³.

Економічне співробітництво соціалістичних країн, розвиваючись на плановій основі, породжує такі якісно нові форми міждержавного спілкування та об'єднання зусиль, які можливі лише в умовах соціалізму. На сучасному етапі такого роду найвищою формою стала соціалістична економічна інтеграція, курс на планомірне здійснення якої комуністичні й робітничі партії братніх країн взяли на рубежі 60-х — 70-х років.

Керівною силою в соціалістичному економічно-інтеграційному процесі, зокрема, у розробці та проведенні в життя прийнятої на XXV сесії Ради Економічної Взаємодопомоги (липень 1971 р.) «Комплексної програми дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва й розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ» є творча колективна діяльність комуністичних і робітничих партій^{3а}. «Наш досвід свідчить, — зазначав у зв'язку з цим член Політбюро, секретар ЦК СЄПН П. Фернер, — що зміцнення союзу братніх партій, їх ідейно-політична єдність..., дедалі повніший збіг їх підходу до використання загальних закономірностей соціалістичного будівництва вирішальною мірою забезпечує розвиток економічної інтеграції. З іншого боку, поглиблення взаємодії в різних сферах надбудови, немислиме без широких, надійних зв'язків у найважливішій галузі людської діяльності — в сфері матеріального виробництва»⁴. Таким чином, соціаліс-

² Там же, с. 6.

³ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 63.

^{3а} Див.: Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1972, с. 7.

⁴ Фернер П. СЕПГ: курс на развитие экономической интеграции. — Проблемы мира и социализма, 1981, № 3, с. 22.

тична економічна інтеграція, будучи насамперед економічним процесом, разом з тим означає новий етап у політичній взаємодії соціалістичних держав, їх правлячих партій⁵.

Із зростанням масштабів спільних економічних заходів дедалі важливішого значення набуває дальше зміцнення дружби між народами країн соціалістичної співдружності, співробітництва і довір'я між комуністичними й робітничими партіями. Про це переконливо свідчить весь процес становлення і розвитку соціалістичної економічної інтеграції. Так, період, що передував прийняттю Комплексної програми, був особливо насичений взаємними консультаціями й дружніми зустрічами керівників братніх партій, у ході яких колективно вироблялися принципові позиції і найбільш важливі рішення з багатьох корінних проблем міжнародних відносин країн соціалістичної співдружності, зокрема щодо співробітництва в майбутньому. Важливим підсумком цієї роботи стала XXIII спеціальна сесія Ради Економічної Взаємодопомоги (квітень 1969 р.), що відбулася в Москві за участю керівників комуністичних і робітничих партій та глав урядів країн — учасниць РЕВ. Саме на ній і було в основному визначено завдання переходу до нового етапу співробітництва братніх країн — міжнародної соціалістичної економічної інтеграції.

Розгортання цього якісно нового процесу збіглося за часом із завершенням побудови в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства і переходом до його будівництва в більшості інших країн — членів РЕВ. Саме досягнутий на початок 70-х років економічний рівень держав соціалістичної співдружності висунув на порядок денний необхідність максимального використання переваг, закладених у міжнародному соціалістичному поділі праці, визначив дедалі зростаючу заінтересованість країн соціалізму в колективному використанні досягнень науково-технічного прогресу. Таким чином, соціалістична економічна інтеграція являє собою найбільш суттєвий зовнішньоекономічний аспект розвинутого соціалізму, одну з важливих закономірностей його будівництва і переходу до побудови комунізму⁶. З такої точки зору, на наш погляд, і слід розглядати інтенсивну роботу комуністичних і робітничих партій та урядів держав — членів РЕВ по розвитку й вдосконаленню економічного співробітництва братніх країн. Перехід до економічної інтеграції є закономірним підсумком постійного піклування КПРС та інших братніх партій про зміцнення господарських і політичних основ країн соціалістичної співдружності. Вони всебічно розробили теоретичні й практичні принципи відносин між соціалістичними державами, глибоко розкрили положення про закономірність зростання ролі марксистсько-ленінських партій у процесі формування і розвитку всього комплексу взаємозв'язків між братніми країнами, творчо збагатили марксистсько-ленінські ідеї про інтернаціоналізацію політичного, економічного й духовного життя за соціалізму, обґрунтували таку важливу закономірність у розвитку соціалістичної співдружності, як процес зближення держав, що дедалі поглиблюється.

Разом з марксистсько-ленінськими партіями країн — учасниць РЕВ Комуністична партія Радянського Союзу внесла вагомий вклад у дальшу теоретичну розробку проблем соціалістичної інтеграції, висунувши,

⁵ Богомолов О. Т. Страны социализма в международном разделении труда. М., 1980, с. 47.

⁶ Див., наприклад: Ширяев Ю. С. Социалистическая интеграция и международное разделение труда. М., 1978, с. 7; Кандалов Ю. И. Международные отношения и идеологическое сотрудничество братских социалистических стран. М., 1981, с. 29.

зокрема, ряд принципів положень щодо вдосконалення форм і методів спільної планової діяльності, економічного механізму співробітництва, його організаційних і правових основ. У документах КПРС та інших братніх партій на основі історичного досвіду розвитку світової системи соціалізму й відповідно до марксистсько-ленінського вчення соціалістична економічна інтеграція характеризується як об'єктивна необхідність суспільного розвитку, що впливає з певного рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, а також умов політичного, економічного й науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ. Так, у резолюції на Звітну доповідь ЦК КПРС ХХІV з'їзду партії підкреслюється: «Курс держав Ради Економічної Взаємодопомоги на міждержавну спеціалізацію і кооперування виробництва, на тісне пов'язування народногосподарських планів, на економічну інтеграцію є виявом об'єктивних потреб розвитку світового соціалізму»⁷. Висока оцінка переходу до соціалістичної економічної інтеграції, значення Комплексної програми дається у документах комуністичних і робітничих партій усіх інших країн — членів РЕВ, у виступах і промовах їх партійних і державних керівників. Зокрема, у новій (1976 р.) Програмі СЄПН зазначається: «Соціалістична економічна інтеграція країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги є міцною основою для постійного вдосконалення співробітництва і для систематичного зближення соціалістичних націй в усіх сферах суспільного життя»⁸.

Братні партії розробили не лише основні принципи, цілі, шляхи і засоби дальшого поглиблення співробітництва держав — учасниць РЕВ, а й основні тенденції розвитку соціалістичної економічної інтеграції, що мають стійкий довготривалий характер. Саме такий перспективний підхід до інтеграційного процесу дає можливість значно підвищити ефективність господарської взаємодії суверенних соціалістичних держав. Важливим є і те, що з'їзди й пленуми ЦК комуністичних і робітничих партій країн РЕВ визначили соціалістичну економічну інтеграцію також як конкретну директиву для всіх державних і господарських органів, що беруть участь у розвитку економічних взаємозв'язків. «У себе ми не раз обговорювали ці питання на Пленумах ЦК, у Політбюро, — зазначав у своєму виступі на ХХV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев. — ...Йдеться про зміцнення матеріальної основи нашої співдружності. Саме так підходить до цього питання Політбюро ЦК. Ми вважаємо, що строге і точне виконання заходів, колективно намічених братніми країнами, наших зобов'язань перед ними — це святий обов'язок Держплану, міністерств, відомств, об'єднань і підприємств, усіх, хто зв'язаний з цією ділянкою роботи»⁹.

Реалізація прийнятої 10 років тому Комплексної програми соціалістичної інтеграції визначає на сучасному етапі весь хід розвитку взаємного співробітництва країн — членів РЕВ як на найближчі роки, так і на майбутнє. «Соціалістична економічна інтеграція, — говорить у привітанні Л. І. Брежнева учасникам ХХХІІІ сесії Ради Економічної Взаємодопомоги з нагоди 30-річчя РЕВ, — перетворилась у невід'ємну рису життя нашої співдружності, в могутній і стабільний фактор всебічного прогресу братніх країн»¹⁰. Їх комуністичні й робітничі партії, приділяючи неослабну увагу її розвитку і поглибленню, розглядають Комплексну програму як найважливіший засіб концентрації спільних зусиль соціалістичних держав у прискоренні соціально-економічного

⁷ Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 215.

⁸ ІХ съезд Социалистической единой партии Германии. М., 1977, с. 225.

⁹ Матеріали ХХV з'їзду КПРС, с. 10.

¹⁰ Радянська Україна, 1979, 27 черв.

розвитку як окремих країн, так й усієї соціалістичної співдружності; вишукування найбільш раціональних шляхів і способів вирішення політичних, економічних та науково-технічних проблем, пов'язаних з формуванням світового соціалістичного господарства; зміцнення єдності, дружби й поступового зближення країн соціалізму та їх народів на основі марксистсько-ленінської ідеології, на базі соціалістичної власності на засоби виробництва.

Завдяки зусиллям марксистсько-ленінських партій і трудящих соціалістичних держав у ході реалізації Комплексної програми на практиці послідовно реалізуються великі переваги соціалізму над капіталізмом, зокрема, у сфері матеріального виробництва. За 1971—1979 рр., наприклад, сумарний національний дохід країн — членів РЕВ зріс на 62%, а обсяг промислового виробництва — на 80%. Ці показники вдвоє вищі, ніж у розвинутих країнах капіталізму. Взаємний зовнішньо-торговельний оборот зріс більш ніж утричі — з 33 млрд. крб. у 1970 р. до 112 млрд. крб. у 1979 р.¹¹ При цьому як СРСР, так й інші держави соціалізму прагнуть до того, щоб економічні зв'язки між ними були взаємовигідними. На цей важливий момент вказувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії: «Радянський Союз одержує з братніх країн багато видів машин і устаткування, транспортні засоби, товари народного споживання, окремі види сировини. У свою чергу СРСР поставляє на соціалістичний ринок нафту, газ, руду, бавовну, ліс, і, звичайно, різноманітну індустріальну продукцію. За минуле п'ятиріччя ми одержали з країн РЕВ товарів на суму 90 мільярдів карбованців, а наші поставки досягли 98 мільярдів»¹².

Розвиваючи зовнішньоекономічні зв'язки в рамках РЕВ, братні партії неухильно проводять у життя принцип гнучкого поєднання національних інтересів окремих держав соціалізму та інтернаціональних інтересів усієї соціалістичної співдружності. Про це переконливо свідчать, зокрема, матеріали двосторонніх і багатосторонніх зустрічей керівників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, у тому числі й Кримських, яких лише за минуле п'ятиріччя відбулося 37¹³.

Спрямовуючи діяльність РЕВ, невтомно втілюючи у життя Комплексну програму соціалістичної економічної інтеграції, марксистсько-ленінські партії тим самим вирішують і важливе завдання поступового зближення й вирівнювання рівнів економічного розвитку країн соціалістичної співдружності. Такий підхід до проблем їх розвитку є однією з визначальних умов під час здійснення співробітництва між братніми країнами на всіх напрямках: в ході розробки двосторонніх координаційних планів розвитку народного господарства (започаткованих після 1970 р.), і під час підписання угод про товарообіг і платежі між країнами РЕВ, і в період підготовки проектів спільного будівництва важливих народногосподарських об'єктів тощо.

Координація планів народного господарства, розвиток спеціалізації і кооперування дедалі більше концентрується на вузлових питаннях розвитку економіки братніх країн, насамперед основних галузей промисловості і, зокрема, машинобудування. Так, серед укладених між країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги на початок 1981 р. близько 120 багатосторонніх угод про спеціалізацію і кооперування виробництва¹⁴, понад 80 стосувалися різних галузей машинобудування. Спільними зусиллями в рамках РЕВ було створено, зокрема,

¹¹ Правда, 1981, 26 янв.

¹² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 9.

¹³ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 5—6.

¹⁴ Там же, с. 8.

близько 1700 нових видів конструкцій машин, механізмів, приладів, розроблено або вдосконалено понад 1300 технологічних процесів та ін¹⁵. Не випадково обсяг експорту спеціалізованої продукції машинобудування у взаємних поставках країн — учасниць РЕВ зростає приблизно в два рази швидше, ніж загальний експорт машин і устаткування¹⁶.

В ході реалізації інтеграційних заходів, передбачених Комплексною програмою, вже нині досягнуто значних результатів у вирівнюванні економічних рівнів країн — членів РЕВ при невинному розвитку кожної з них. Так, за попередніми підрахунками, розрив між максимальним і мінімальним показниками національного доходу на душу населення в цих державах за період з 1950 р. по 1977 р. скоротився з 3,2 до 1,2 рази, у випуску промислових товарів — з 5 до 1,5, а у виробництві сільськогосподарської продукції — з 2 до 1,6 рази¹⁷. І цей процес триває.

За останні роки відповідно до Комплексної програми й рішень з'їздів комуністичних і робітничих партій країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги на порядок денний поставлено питання про розробку і виконання довгострокових цільових програм співробітництва (ДЦПС). Вітаючи учасників ХХХІІІ сесії РЕВ у Москві (червень 1979 р.), товариш Л. І. Брежнев зазначив, що «головне завдання тепер, очевидно, полягає в тому, щоб розгорнути довгострокові програми в систему конкретних угод, перетворити наступні дві п'ятирічки в період інтенсивної виробничої і науково-технічної кооперації»¹⁸. Такі програми нині визначають погоджену стратегію співробітництва держав — учасниць РЕВ на тривалу перспективу у відповідних галузях матеріального виробництва і являють собою зразок конкретизації і дальшого розвитку Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції.

На чергових сесіях РЕВ у 1978 р. і 1979 р. було прийнято 5 ДЦПС у найважливіших галузях економіки на період до 1990 р. Нині вони успішно реалізуються. Розглянемо, зокрема, здійснення довгострокових цільових програм співробітництва в галузі палива, енергії та сировини. У 1979 р. почав діяти споруджений спільно європейськими країнами — членами Ради Економічної Взаємодопомоги гігантський газопровід «Союз», який забезпечує їх оренбурзьким газом.

Нині країни — члени РЕВ з європейського континенту і Куба приступили до реалізації іншого важливого завдання — спільного будівництва атомних електростанцій. При цьому братні держави налагоджують великомасштабну кооперацію у виробництві обладнання, створюють нові спеціалізовані потужності, забезпечуючи тим самим успіх у здійсненні такого роду довгострокових цільових програм співробітництва.

Цей шлях, обраний державами — учасницями РЕВ, у напрямі розвитку й поглиблення економічного і науково-технічного співробітництва між ними відкриває нові можливості для піднесення ефективності виробництва й поліпшення якості продукції в інтересах зростання як добробуту трудящих, так і могутності країн соціалістичної співдружності. Говорячи на ХХVІ з'їзді КПРС про перспективи соціалістичної економічної інтеграції на майбутнє десятиріччя, товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Саме життя ставить завдання — доповнити координа-

¹⁵ Международное рабочее движение. Справочник. М., 1980, с. 76—77.

¹⁶ Див.: Правда, 1981, 26 янв.

¹⁷ Иванов Н. И., Лощаков А. И. Выравнивание уровней экономического развития социалистических стран. — Рабочий класс и современный мир, 1979, № 3, с. 14—27.

¹⁸ Радянська Україна, 1979, 27 черв.

цію планів погодженням економічної політики в цілому. На порядок денний ставляться і такі питання, як зближення структур господарських механізмів, дальший розвиток прямих зв'язків між міністерствами, об'єднаннями і підприємствами, які беруть участь у кооперації, створення спільних фірм, можливі й інші форми з'єднання наших зусиль і ресурсів»¹⁹.

Соціалістична економічна інтеграція — порівняно новий і досить складний процес. Притаманні їй потенції економічного зростання реалізуються повно лише в тому випадку, коли загальні закономірності соціалістичного будівництва й специфічні особливості кожної з країн співдружності, їх інтернаціональні та національні інтереси враховуються як взаємозумовлені, як такі, що потребують гармонійного поєднання. Необхідно також зазначити, що інтереси, які мають бути реалізовані в довготривалій перспективі, не завжди збігаються з поточними інтересами. «Уявлення про те, — зазначав член Політбюро, секретар ЦК КПРС М. А. Суслов, — щоби суперечності в умовах соціалізму зникають або є лише «хворобою», «недугою», «недоліком», розходяться з основними положеннями марксистсько-ленінської теорії, з реальною практикою соціалістичного будівництва. Марксизм-ленінізм вчить, що не можна закривати очі на реальні суперечності суспільного розвитку, які є в житті. Розвиток через виникнення і розв'язання суперечностей — загальний закон діалектичного розвитку природи й суспільства. Характерною особливістю соціалізму є не відсутність суперечностей взагалі, а відсутність антагоністичних суперечностей»²⁰. Основною суперечністю розвитку світової системи соціалізму в цілому й соціалістичної економічної інтеграції, зокрема, є об'єктивна суперечність між дедалі зростаючою інтернаціоналізацією продуктивних сил і національними вимогами й національними інтересами, між об'єктивною потребою в інтернаціоналізації економічних та інших форм суспільного життя і національними рамками, в яких розвивається світовий соціалізм. Комуністичні й робітничі партії держав соціалізму шукають і знаходять вирішення виникаючих суперечностей шляхом гармонійного поєднання національних інтересів кожної країни та інтернаціональних інтересів соціалістичної співдружності в цілому. Це повною мірою стоїть перед нами й проблем розвитку взаємозв'язків у рамках РЕВ.

Завдання розвитку теорії й практики соціалістичної економічної інтеграції вимагають ретельного аналізу умов діяння економічних законів соціалізму на міжнародній арені та врахування їх при розробці систем управління, планування й економічного стимулювання в братніх країнах. «...Поглиблення взаємозв'язків між соціалістичними країнами, — говорив товариш Л. І. Брежнев під час зустрічі з керівниками академій наук країн соціалізму, — порушує чимало нових питань, ставить перед нами нові проблеми, для розв'язання яких попросту немає прецедента»²¹.

Виходячи з єдності поглядів щодо розуміння інтеграційного процесу, братні партії й уряди країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги вирішують проблеми й суперечності, що виникають у дусі соціалістичного інтернаціоналізму. Важливим щодо цього є також принцип розв'язання усіх питань співробітництва на основі добровільної згоди заінтересованих сторін. Його послідовне додержання усіма учасниками

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 8.

²⁰ Суслов М. А. Марксизм-ленінізм — інтернаціональне учение рабочего класса. М., 1973, с. 106.

²¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978. Т. 6., с. 297.

РЕВ виключає будь-яке нав'язування волі одних країн іншим^{21а}. Зокрема, на це вказувалося в Заяві ХХХІІІ сесії РЕВ про тридцятиріччя Ради Економічної Взаємодопомоги. В ній також дається висока оцінка досвіду, нагромадженого комуністичними і робітничими партіями по творчому застосуванню в конкретних умовах кожної з братніх країн загальних закономірностей будівництва соціалізму й по формуванню між ними міжнародних відносин нового типу²².

В ході розвитку соціалістичної економічної інтеграції завдяки цілеспрямованим зусиллям марксистсько-ленінських партій і самовідданих праці трудящих братніх країн відбувається інтенсивний процес інтернаціоналізації будівництва розвинутого соціалізму, нагромаджується величезний історичний досвід спільного творення суспільства майбутнього. Останнім часом дедалі більшого значення набуває така форма інтеграційного співробітництва, як всебічний обмін передовим досвідом господарювання й виробництва. Це визначається настійною необхідністю переходу країн — членів РЕВ на рейки інтенсивного розвитку та максимального використання всіх видів виробничих ресурсів. Вирішити таке завдання легше, звичайно, спільно, освоюючи найбільш ефективні форми і методи господарювання, що висунуті практикою соціалістичного будівництва у різних країнах. Як зазначав товариш Л. І. Брежнев, «національне дедалі більше оплодотворюється досягненнями інших братніх народів»²³. В основі цього процесу лежить послідовна практична діяльність трудящих мас, керованих марксистсько-ленінськими партіями, і насамперед робітничого класу — провідної сили соціалістичного будівництва. Разом з тим було б помилковим вважати, що інтернаціоналізація досвіду будівництва нового суспільства відбувається автоматично разом з утворенням світової системи соціалізму. В дійсності, вона є цілеспрямованим процесом, яким керують комуністичні і робітничі партії. Дальше вивчення і узагальнення інтернаціонального досвіду, поширення усього цінного, нового, народженого творчою ініціативою трудящих братніх країн — важливе завдання марксистсько-ленінських партій у боротьбі за побудову нового суспільства.

Не менш важливою ділянкою інтернаціоналістської діяльності комуністичних і робітничих партій є повсякденна ідейно-політична, організаційна й виховна робота, що проводиться ними з метою формування у широких народних мас усвідомлення своєї безпосередньої причетності до справ усієї соціалістичної співдружності, а також дедалі ширшого залучення трудящих в братерські відносини з народами країн соціалізму.

Під час здійснення інтеграційних заходів відбувається неухильне розширення соціальної бази співробітництва в рамках РЕВ. До нього залучаються не лише центральні планові й господарські органи, різноманітні відомства, найбільш великі промислові та будівельні організації, а й мільйони трудящих, тисячі виробничих колективів, які є основним гарантом виконання Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. Нині, наприклад, понад 1300 виробничих колективів СРСР підтримують постійні зв'язки і розвивають ділове співробітництво з близько 1500 підприємствами інших країн соціалістичної співдружності²⁴. В рамках цих контактів відбувається плідотворний обмін передовим досвідом, розвивається інтернаціональне соціалістичне змагання.

^{21а} Див.: Бауман Л., Гребенников Б. Курс на углубление сотрудничества стран СЭВ. — Международная жизнь, 1981, № 5, с. 27—28.

²² Правда, 1979, 30 июня

²³ Брежнев Л. И. Ленинским курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 57.

²⁴ Правда, 1981, 26 янв.

Братні партії всіляко підтримують і розвивають творчу ініціативу трудящих, їх інтернаціональні почини, розглядаючи прямі зв'язки виробничих колективів як важливий фактор зміцнення дружби й зближення народів соціалістичних країн. Про це ще раз переконливо свідчать матеріали і рішення XXVI з'їзду КПРС, з'їздів комуністичних і робітничих партій інших країн соціалізму, у яких накреслено завдання вдосконалювати прямі зв'язки між галузевими міністерствами, виробничими об'єднаннями, підприємствами й організаціями країн соціалістичної співдружності, підвищувати їх роль і відповідальність за виконання зовнішньоекономічних зобов'язань, ширше впровадження прогресивних форм і методів підвищення ефективності суспільного виробництва.

Соціалістична економічна інтеграція органічно ввійшла у життя держав соціалізму, неухильно зростає її роль у соціально-економічному розвитку кожної братньої країни, в справі зміцнення могутності усієї співдружності. Комуністичні й робітничі партії держав — учасниць РЕВ, виступаючи колективним керівником багатогранного процесу поступового зближення братніх країн і народів, постійно піклуються про дальший розвиток господарського й науково-технічного співробітництва на принципах і напрямках, визначених Комплексною програмою соціалістичної економічної інтеграції, в інтересах будівництва нового суспільства, в ім'я трудящих.

ЗАМІТКИ

Б. П. ХАРЧУК (Львів)

**ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ
СПЕЦІАЛІСТІВ ЗАПАСУ
У ВУЗАХ УКРАЇНИ
(1938—1941 рр.)**

Складовою і невід'ємною частиною комуністичного виховання трудящих Союзу РСР є військово-патріотичне. Комуністична партія у своїй діяльності завжди надає йому великого значення. Займаючи важливе місце в загальній системі

заходів по зміцненню обороноздатності країни, воно спрямоване на формування у радянських людей, насамперед молоді, ідейно-політичних, моральних і бойових якостей, необхідних для виконання священного обов'язку щодо захисту Вітчизни.

У передвоєнні роки партія та уряд, керуючись ленінськими вказівками про захист соціалістичної держави, робили все необхідне для зміцнення економічної й оборонної могутності нашої країни. Зокрема, було вжито ряд заходів з метою створення і вдосконалення цілісної й стрункої системи військово-патріотичного виховання радянської молоді. Однією з головних ланок цієї системи були вузи, партійні організації яких постійно піклувалися про військово-патріотичне виховання студентів. За допомогою різноманітних засобів ідеологічного впливу вищі учбові заклади країни, в тому числі й УРСР, послідовно і наполегливо озброювали своїх вихованців марксистсько-ленінським вченням, виробляли у них наукове розуміння проблем війни та миру, агресивної спрямованості й розбійницької сутності імперіалізму, виховували беззавітно віддану соціалістичній Батьківщині та Комуністичній партії нову людину, яка глибоко розуміла свій громадянський обов'язок.

У 1936/37 навчальному році у багатьох вузах країни було запроваджено вищу військово підготовку. Зокрема, в УРСР вона здійснювалася у 41-му вузі (із 102-х)¹. Заняття проводилися на основі програми і директив, затверджених Головним управлінням вищих учбових закладів Червоної Армії (РСЧА). З урахуванням профілю того чи іншого вузу для потреб оборони Союзу РСР готувалися кадри запасу армії та флоту з різних спеціальностей.

Велику допомогу студентам у вивченні програми вищої військової підготовки подавали тсоавіахімівські організації вузів, які мали певний досвід у справі проведення оборонно-масової роботи. Поряд з вивченням теорії значна увага приділялася й практичному засвоєнню студентською молоддю спеціальних прийомів та дій.

Справа навчання за програмою вищої військової підготовки постійно перебувала в полі зору партійних організацій УРСР, як і всієї країни. Так, 28 вересня 1938 р. партком Харківського державного університету в зв'язку із зростанням воєнної небезпеки, яка загрожувала нашій Батьківщині, від імені всього колективу ухвалив рішення включитися в республіканське змагання за кращу організацію роботи по військово-патріотичному вихованню трудящих². Заходи,

¹ Підраховано автором за даними: ЦДАРА, фонди: 25119, 31852, 31866, 32408, 32434, 32522, 33891, 35479, 35578, 35602, 35593, 37476.

² За більшовицькі кадри, 1938, 2 жовт.

вжиті партійною організацією, сприяли активізації діяльності в університеті військових гуртків і організацій Тсоавіахіму, в яких готували парашутистів, пілотів, снайперів, автомобілістів, мотоциклістів, кулеметників. На одному тільки філологічному факультеті в стрілецькому гуртку регулярно навчалися 60 чол.³ Великих успіхів у вдосконаленні військової освіти студентів добилася більшість республіканських вищих учбових закладів, зокрема Київський і Харківський державні університети, київські індустріальний, медичний та політехнічний інститути, харківські всеукраїнський інститут фізичної культури та сільськогосподарський і т. д. Наприклад, у Харківському сільськогосподарському інституті ім. В. В. Докучаєва з понад 800 фахівців по сільському господарству, підготовлених з 1936 р. по червень 1941 р., більш як 300 чол. поповнили кадри запасу бронетанкових військ РСЧА⁴.

Розуміючи, що імперіалізм дедалі більше загострює міжнародне становище, радянські люди, насамперед молоде покоління, виявляли високу свідомість і наполегливість у справі підготовки до захисту рідної Батьківщини. З почуттям відповідальності за долю Вітчизни активно вивчала військову справу й студентська молодь, яка стала ініціатором багатьох патріотичних починань. Так, у вересні 1939 р. студентки історичного факультету Київського державного університету звернулися до студенток усіх вищих та середніх учбових закладів України з таким закликком: «Ми... вирішили всі вступити на річні курси медичних сестер запасу. Ми будемо не лише істориками, але придбаємо й важливу оборонну спеціальність. У всякий час, на перший заклик Комуністичної партії, ми разом із своїми батьками, братами, чоловіками станемо на захист священних кордонів нашої Батьківщини»⁵. Радянська молодь виступала застрільником багатьох заходів, що проводилися з метою вдосконалення протиповітряної і хімічної оборони країни (ППХО), якій партія й уряд надавали великого значення. Наприклад, під час проведення днів і декад ППХО юнаки і дівчата, в тому числі й студенти, брали участь у навчаннях за спеціальними нормативами, були учасниками бойових тренувальних тривог, багатокілометрових переходів у протигазах тощо⁶.

В зв'язку з початком другої світової війни та дедалі відчутнішою загрозою нападу фашистської Німеччини на нашу країну Комуністична партія і уряд Союзу РСР вжили ряд необхідних заходів для зміцнення обороноздатності соціалістичної держави, зокрема було збільшено чисельність особового складу армії й військово-морського флоту, сформовано нові частини і з'єднання, які оснащувалися найновішою технікою, тощо. Серед тих, хто поповнив лави Червоної Армії, були й випускники цивільних вузів, які пройшли програму вищої військової підготовки. Зокрема, у жовтні 1939 р. 204-х випускників Київського індустріального інституту призвали на дійсну військову службу⁷. Вони, як і багато інших, хто належав до цієї категорії призовників, висувалися на посади командного складу РСЧА і РСВМФ.

Велике значення для дальшого зміцнення обороноздатності країни і збільшення кадрів запасу мало введення (згідно з новим зако-

³ За більшовицькі кадри, 1938, 15 жовт.

⁴ Архів Харківського сільськогосподарського інституту. Звіти про роботу інституту за 1936—1941 навчальні роки. (Підрахунки автора).

⁵ Історія Київського держуніверситету. К., 1959, с. 367.

⁶ Див., наприклад: Архів Харківського держуніверситету, 1938, оп. 1, спр. 8, арк. 40; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 284, арк. 116, 119.

⁷ Київський міський державний архів, ф. 1431, сп. 1, спр. 38, арк. 15—21.

ном Радянського уряду від 1 вересня 1939 р.) допризовної підготовки для студентів усіх вузів країни, які не вивчали військову справу за вищезгаданою програмою⁸.

З метою поліпшення військового навчання у вузах було проведено ряд організаційних заходів. Керівництво допризовної підготовкою у вищих учбових закладах покладалося на Наркомат оборони СРСР. У Народному комісаріаті освіти Української РСР було створено військовий відділ, а в об'єднано — військові сектори, які не тільки здійснювали контроль за цією підготовкою, а й надавали допомогу в її проведенні на місцях.

З 1939 р. випускники вузів, які були придатні до військової служби, призивалися на дво- і тримісячні курси, що готували кадри запасу РСЧА різних профілів: командні, політичні, інженерно-технічні, господарські. Тим, хто їх закінчував, присвоювалися військові звання командного складу Червоної Армії і Військово-Морського Флоту. Наприклад, понад 800 випускників Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького до червня 1941 р. закінчили такі курси⁹.

З метою збільшення кадрів запасу на Україні у 1939 р. були створені спеціальні курси при одинадцяти військових училищах¹⁰, а також 12 окремих курсів¹¹. На них навчалися випускники вузів, які не проходили військового навчання у вищих учбових закладах у 1936—1938 рр.

В умовах дедалі зростаючої загрози нападу фашистської Німеччини на нашу країну підготовка кваліфікованих кадрів запасу для Червоної Армії у цивільних вузах мала надзвичайно важливе значення. Вивчення й узагальнення досвіду роботи партійних, комсомольських, громадських та оборонних організацій з 1936 р. по червень 1941 р. свідчить, що більшість учбових закладів республіки добилася високих показників у військовому навчанні студентів. Це стало можливим завдяки постійному й оперативному керівництву патріотичним вихованням з боку вузівських партійних організацій, добре поставленій справі військової підготовки. У таких вищих учбових закладах України, як харківські автомобільно-шляховий, юридичний, педагогічний інститути, а також інженерів залізничного транспорту, київські інститут народного господарства та педагогічний, миколаївський суднобудівельний, та деяких інших, було добре налагоджено навчально-виховний процес. Це дало змогу, наприклад, Харківському інституті інженерів залізничного транспорту ім. С. М. Кірова чітко організувати роботу 11 спеціальних шкіл і курсів, які лише за 1939—червень 1941 рр. підготували 849 чол. з різних військових спеціальностей¹². А, скажімо, в Харківському автомобільно-шляховому інституті за той же час було, відповідно, підготовлено понад 1300 чол.¹³

⁸ Відомості Верховної Ради СРСР, 1939, № 32.

⁹ Архів Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Звіти про роботу інституту за 1936—1941 навчальні роки. (Підрахунки автора).

¹⁰ Підраховано автором за даними: ЦДАРА, фонди: 35500, 34401, 35538, 35532, 25267, 35530, 35985, 35590, 35507, 35508, 35613.

¹¹ Підраховано автором за даними: ЦДАРА, фонди: 31851, 25119, 32434, 33891, 31866, 32522, 32403, 35479, 35578, 35602, 37476.

¹² Архів Харківського інституту інженерів залізничного транспорту ім. С. М. Кірова, оп. 1, спр. 17, арк. 23; спр. 30, арк. 11. (Підрахунки автора).

¹³ Архів Харківського автомобільно-шляхового інституту. Звіти про роботу інституту за 1939—1940 навчальні роки та за 1-й семестр 1940/1941 навчального року. (Підрахунки автора).

Під час навчання студентів військовій справі партійні й комсомольські організації, викладачі широко використовували найрізноманітніші форми і методи у своїй роботі. Вони організували лекції, бесіди, семінари, військово-історичні конференції, радіопередачі, радіопереклички, перегляд кінофільмів, вечори-зустрічі, різноманітну наочну агітацію тощо. Велике значення для цієї справи мали також періодична преса і масова спеціальна література, які публікували актуальні матеріали щодо поліпшення й вдосконалення навчального процесу. В пропаганді військових знань значну роль відіграли також будинки оборони, стрілецькі, бронетанкові, військово-морські, кавалерійські клуби, клуби ГІПХО, санітарної оборони та ін.

Великою популярністю серед студентської молоді користувалися, зокрема, військово-морські клуби Херсона, Миколаєва, Одеси та інших міст УРСР. За 1940 р. клуб в Одесі підготував 113 громадських інструкторів військово-морської справи¹⁴, більшість з яких були студентами і випускниками вузів міста. При клубі відкрили також музей військових суден, який став своєрідним центром вивчення морської справи у місті. В Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську¹⁵ та в інших містах республіки працювали стрілецькі клуби. Вони проводили велику роботу по пропаганді стрілецької справи, готували снайперів, кулеметників з лав студентської молоді, кадри запасу Червоної Армії. В середовищі студентів вузів України народжувалося багато патріотичних і трудових починів, які знаходили широку підтримку серед молоді. Наприклад, на початку 1939 р. студентки харківської сільськогосподарської академії Паша Ангеліна, Паша Кавардак та інші виступили з ініціативою про підготовку без відриву від виробництва 100 тис. дівчат-трактористок, які могли б у разі потреби замінити чоловіків, якщо почнеться війна. На цей заклик відгукнулася тисячі бригад механізаторів. Уже в червні 1939 р. газета «Червоний кордон», наприклад, зазначала, що в Кам'янець-Подільській області понад 1500 дівчат без відриву від виробництва навчилися водити трактори¹⁶. Всього у республіці в 1939 р. було підготовлено 13645 трактористок, а в 1940 р. тракторну справу вивчали ще 4500 дівчат¹⁷.

Організуючи військове навчання вузівської молоді, Комуністична партія і Радянський уряд прагнули до того, щоб воно стало для всіх студентів найважливішим суспільним і громадянським обов'язком, справжньою школою патріотичного виховання майбутніх військових спеціалістів, полум'яних захисників своєї Вітчизни. Студентська молодь, яка оволоділа програмою вищої військової підготовки і поповнила командні кадри Червоної Армії і Військово-Морського Флоту, в роки Великої Вітчизняної війни внесла свій вагомий вклад у перемогу радянського народу над фашизмом. За мужність і відвагу, виявлені у боях за Батьківщину, 200 тис. колишніх студентів були нагороджені орденами і медалями¹⁸, серед яких значну кількість становили випускники вузів України.

В сучасних умовах, коли агресивна сутність імперіалізму дедалі більше виявляється у різних регіонах світу, коли в провідних капіталістичних країнах незмірно продовжують зростати витрати на озброєння, значно підвищилися вимоги щодо якості підготовки молодого покоління до збройного захисту завоювань соціалізму, а, відповідно,

¹⁴ Комуніст, 1941, 19 квіт.

¹⁵ Ведомости ЦК ВЛКСМ, 1937, № 4, с. 10.

¹⁶ Червоний кордон, 1939, 12 черв.

¹⁷ Комсомолец України, 1940, 3 жовт.

¹⁸ Комсомольская правда, 1945, 2 дек.

й до поліпшення військового навчання й патріотичного виховання студентської молоді. «...Завдання і в цій галузі стали складнішими, відповідальнішими, піднялись на новий рівень,— зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв.— Але комсомольська хватка, ентузіазм, дерзання молодості, мужність і відвага потрібні сьогодні так само, як і за часів громадянської війни та перших п'ятирічок, як у вогняні роки Великої Вітчизняної»¹⁹.

Використовуючи досвід військово-патріотичного виховання студентської молоді передвоєнних років, постійно виявляючи творчу ініціативу, партійні, комсомольські, громадські, дтсаафівські, спортивні та інші організації покликані вирішувати ці питання з урахуванням розвитку сучасної воєнної науки і техніки, складного міжнародного становища. Ефективному розв'язанню цих відповідальних завдань значною мірою сприятиме всебічне вивчення, глибоко наукове узагальнення й творче використання історичного досвіду КПРС у справі дальшого вдосконалення форм і методів військово-патріотичного виховання радянської молоді, зокрема студентської.

¹⁹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 260—261.

Ю. О. БАГЛАЄВ (Сімферополь)
РОЛЬ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ
В ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНІЙ
РОБОТІ СЕРЕД
СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ
В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Революційно-перетворююча діяльність Червоної Армії в роки громадянської війни в УСРР, як і в цілому по країні, тривалий час не була предметом дослідження радянських істориків. Перші відомості про її творчі функції були наведені в працях, написаних безпосередніми учасниками громадянської війни¹. Окремі факти про участь РСЧА у роботі серед селянства України наводяться в історичних нарисах, виданих політвідділами ряду дивізій².

До активного вивчення діяльності Червоної Армії серед населення радянської історики звернулися лише в середині 50-х років. З'явилися наукові праці, в яких автори прагнули висвітлити деякі аспекти цієї проблеми на документальній основі. «Раніше ці питання майже не ставилися,— констатував один з відомих історіографів громадянської війни Д. К. Шелестов,— між іншим вони мають надзвичайно важливе значення для розуміння характеру боротьби, яку вела Червона Армія в 1918—1920 рр.»³.

¹ Орлинский А. Роль Красной Армии в советском строительстве.— Революционный фронт. Орган РВС Юго-Западного фронта и Укрсовтударма. 1920, № 8; Софиева П. Революционизирующая роль Красной Армии в деревне.— Путь политработника. Двухнедельный орган Политуправления всех Вооруженных Сил на Украине и в Крыму, 1921, № 3; Черневский В. Партийная работа в деревне.— Там же, 1921, № 4.

² Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии. 1918—1920. К., 1923; О сорок пятой. Материалы из истории 45-й стрелковой Волынской Краснознаменной дивизии. К., 1928; 7-я Черниговская Краснознаменная стрелковая дивизия. Чернигов, 1928 та ін.

³ Шелестов Д. К. Об изучении истории гражданской войны и военной интервенции.— В кн.: Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. М., 1962, с. 387.

Окремі сторони її діяльності знайшли відображення в дослідженнях про армійські партійно-політичні органи, про радянське будівництво і політичну роботу Комуністичної партії в роки громадянської війни⁴.

Історіографічний огляд дає підставу зробити висновок про те, що більшість дослідників, вивчаючи різні проблеми громадянської війни, побіжно торкалися окремих сторін діяльності Червоної Армії серед населення України і не розглядали цю проблему спеціально. В цьому напрямі зроблені лише перші кроки.

Спираючись на досягнення попередніх дослідників й архівні матеріали, виявлені вперше, автор даної замітки поставив за мету показати створення апарату Червоної Армії для проведення організаційно-політичної роботи серед селянства України в роки громадянської війни.

РСЧА — військова організація нового типу, яка має істотні переваги перед арміями буржуазних держав. Одна з них полягає в тому, що наша армія не лише захищає завоювання соціалізму, а й бере активну участь у будівництві нового суспільства. В. І. Ленін зазначав, що Ради породили нову збройну силу, яка «не відірвана від народу, як сила старої постійної армії, а як найтісніше з ним зв'язана»⁵.

Творча, будівнича функція РСЧА яскраво виявилася уже в роки громадянської війни завдяки керівній і спрямовуючій ролі Комуністичної партії. Масові мобілізації комуністів дали змогу зосередити в Червоній Армії найкращі сили і створити там міцний партійно-політичний апарат. Завдяки цьому вона внесла величезний вклад в організаційну і виховну роботу партії серед трудящих, в тому числі й на селі, особливо на визволених територіях. В умовах громадянської війни партійні організації цих районів найчастіше були обезкровлені і не завжди мали достатньо сил для того, щоб охопити селянство дійовим впливом. За таких обставин армійські партійно-політичні органи ставали справжніми помічниками місцевих комуністів у проведенні невідкладних революційних перетворень на селі.

Та обставина, що Червона Армія на $\frac{8}{10}$ складалася із селян, полегшувала їй встановлення міцних контактів із селянством і проведення активної діяльності по зміцненню його зв'язків з робітничим класом, Радянською владою, Комуністичною партією. Та і сама вона була наочним втіленням непорушного союзу робітників і селян.

Участь Червоної Армії в організаційно-політичній роботі на Україні починається ще в період визволення республіки від німецьких окупантів. За вказівкою ЦК РКП(б) Реввійськрада Українського фронту у грудні 1918 р. затвердила «Інструкцію політичним комісарам військових частин Радянської Армії України», яка зобов'язувала їх сприяти «організації селянської бідноти та брати активну участь у встановленні Радянської влади у місцевостях, очищених від ворога»⁶. А згодом цю функцію було покладено на всі політоргани військ Українського

⁴ Петров Ю. П. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920). М., 1961; Доброхотов В. Я., Шавелев В. С. Большевицкая организация и пропаганда в годы гражданской войны (1918—1920). — В кн.: Вопросы историографии идеологической работы КПСС. 1917—1920. Вып. 1. Горький, 1974; Колесник Н. К. Восстановление и укрепление Советской власти на Украине (ноябрь 1919 — май 1920 гг.). Харьков, 1958; Щусь О. И. Политическая работа в войсках Украинского фронта (февраль — апрель 1919 г.). — УІЖ, 1961, № 1.

⁵ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 304.

⁶ Гражданская война на Украине. К., 1967. Т. 1, кн. 1, с. 535.

фронту, а також на Політичне управління Народного комісаріату військових справ України⁷.

В посиленні роботи армійських партійно-політичних органів серед селянства велику роль відіграли з'їзди комосередків і політпрацівників Червоної Армії України, які прийняли ряд відповідних документів. У них чітко було сформульовано положення про необхідність участі РСЧА у роботі серед селянства. Так, «Положення про політвідділ дивізії» містило вказівку про те, що, крім політичного виховання частин дивізії, політвідділ має також займатися організацією і політичним вихованням населення у районі її розташування, організувати Радянську владу. «Інструкція політпрацівникам армії для роботи у прифронтівій смузі» зобов'язувала їх створювати місцеві партійні організації, тимчасові органи влади, допомагати встановлювати зв'язок між ними і центром. Для зміцнення органів влади Рад і проведення агітації серед населення, зазначалося в «Інструкції партосередкам у Червоній Армії України», осередок під час постою повинен допомагати організувати селянські сходи, викривати провокаційні чутки, знайомити селян з найважливішими декретами Радянського уряду, сприяти волосним і сільським осередкам та комбідам в їх роботі⁸.

Керівництво цією діяльністю у військах Українського фронту спочатку було доручено інспекторським підрозділам політвідділів армій⁹, в яких наприкінці літа 1919 р. у 12-й і 14-й арміях були виділені селянські секції, в 13-й армії — цивільна секція, а згодом — Управління ревкомів¹⁰. Аналогічні органи зароджувалися і в деяких дивізіях.

Прикладом у виконанні свого партійного обов'язку щодо організації роботи серед селянства був політвідділ 2-ї Української радянської дивізії, у складі якого в травні 1919 р. було створено селянське відділення¹¹.

У роботу на селі включалися і партійно-політичні органи військових комісаріатів¹². Так, збори партосередку при Харківському окружному військкоматі, обговоривши питання про ставлення до селянства у світлі рішень VIII з'їзду РКП(б), запропонували всім партійним організаціям округу «звернути найсерйознішу увагу на роботу на селі»¹³.

Організаторська і політико-виховна діяльність Червоної Армії на селі ще більше посилилася після утворення військово-політичного союзу радянських республік, який став одним з вирішальних факторів перемоги над об'єднаними силами зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму на ділі. Злиття Українського і Південного фронтів дало змогу узагальнити нагромаджений досвід роботи армійських партійно-політичних органів серед населення і подолати організаційні складності, з якими вони зіткнулися.

Для вироблення загальних принципів роботи Червоної Армії серед населення важливе значення мало підготовлене за рішенням ЦК РКП(б) і прийняте 24 жовтня 1919 р. положення ВЦВК «Про рево-

⁷ ЦДАРА, ф. 9, оп. 1, спр. 131, арк. 34; ф. 25860, оп. 1, спр. 25, арк. 7.

⁸ О политической работе в Красной Армии (положения, инструкции, схемы). К., 1919, с. 127, 128, 137, 145, 148, 150.

⁹ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 25, арк. 8.

¹⁰ Там же, ф. 197, оп. 1, спр. 20, арк. 8; ф. 198, оп. 2, спр. 5, арк. 13; ф. 199, оп. 2, спр. 19, арк. 39.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 142, арк. 3.

¹² ЦДАРА, ф. 25900, оп. 2, спр. 209, арк. 20.

¹³ ПЛ ЦК при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 122, арк. 15.

люційні комітети (ревкоми)»¹⁴. Воно надавало діяльності політорганів РСЧА в галузі радянського будівництва чіткої системи, планомірності й організаційної єдності. Ці принципові установки були покладені пізніше в основу рішень I Всеросійського з'їзду політпрацівників (грудень 1919 р.), який у своїх документах проголосив необхідність дальшого посилення єдності партії, армії і народу, підвищення ролі РСЧА в політичній роботі РКП(б) серед широких верств трудящих¹⁵. З'їзд прийняв резолюцію «Про роботу в прифронтовій полосі», а також рекомендації щодо створення в усіх політвідділах дивізій селянських секцій або радянських відділень — спеціальних органів для керівництва роботою на селі¹⁶.

Рішення з'їзду знайшли підкріплення в ряді найважливіших положень, затверджених наказом Реввійськради Республіки 22 січня 1920 р. Робота серед населення в них проголошувалася одним з важливих завдань партійно-політичних органів Червоної Армії. Особлива відповідальність покладалася на політвідділи дивізій: майже всі їх відділення повинні були брати активну участь у роботі серед селянства — допомагати створювати ревкоми та партосередки, інструктувати і контролювати їх роботу, вести серед селян політичну агітацію та ін.¹⁷

Процес формування чіткої системи спеціальних органів Червоної Армії для роботи на селі починається з осені 1919 р. після прийняття положення ВЦВК від 24 жовтня. Відповідно до нього Реввійськрада Південного фронту 18 листопада утворила інспекцію по організації Гадянської влади¹⁸, яка очолила відбудову її місцевих органів на Україні в перші тижні визволення республіки від денікінців. Після утворення Всеукрревкому Реввійськрада Південного фронту скасувала інспекцію ревкомів, але визнала за необхідне підтримувати контакт з ним для координації зусиль цивільних і військових органів у справі радянського будівництва на Україні¹⁹. Для цього було вирішено, що при Реввійськраді Південного фронту постійно має перебувати член Всеукрревкому. Після перетворення Південного фронту в Південно-Західний у його політвідділі створюється радянське відділення, на яке було покладено загальне керівництво роботою армійських партійно-політичних органів серед населення²⁰.

Практична діяльність по відбудові та зміцненню влади Рад у визволених селах України покладалася на радянські відділення політичних відділів 8-ї, 12-ї, 13-ї армій, а також 1-ї та 2-ї Кінних армій і, крім того, на селянські секції політвідділів дивізій. Окремі штати інструкторів для роботи на селі існували у політичних відділах Управління по формуванню 12-ї армії та запасних частин 14-ї армії, у тилового уповноваженого 1-ї Кінної армії, губполітосвітах військових комісаріатів.

Таким чином, у ході громадянської війни в Червоній Армії було сформовано розгалужений політапарат, спроможний здійснювати на селі ефективну організаційно-політичну роботу. Наприклад, у 12-й ар-

¹⁴ Див.: Отчет ЦК РКП(б) с 15.IX. по 15.X. 1919 г. — Известия ЦК РКП(б), 1919, № 7; Декреты Советской власти. М., 1973. Т. VI, с. 225—228.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 9, оп. 1, спр. 130, арк. 26, 28, 78, 90, 161—171, 257, 269.

¹⁶ Там же, арк. 26, 269.

¹⁷ Див.: Партийно-политическая работа в Красной Армии (март 1919 — 1920 гг.): Документы. М., 1964, с. 62—77.

¹⁸ ЦДАРА, ф. 198, оп. 1, спр. 14, арк. 31.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 24.

²⁰ ЦДАРА, ф. 102, оп. 1, спр. 47, арк. 73, 132; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 658, арк. 53—54.

мії радянське відділення мало у своєму розпорядженні 165 працівників, з яких 105 знаходилися у розпорядженні політвідділів 7-ї, 24-ї, 44-ї та 58-ї дивізій. Решта працювала безпосередньо під керівництвом радянського відділення армії у складі 12 груп, у кожній з яких налічувалося по 4—6 чол. Вони вели роботу в 20 повітах Чернігівської, Київської та Волинської губерній²¹. Радянське відділення 14-ї армії здійснювало свою діяльність в Одеській та Подільській губерніях. До його складу входили 118 інструкторів, яких направляли в повіти групами кількістю по 10—20 чол.²². Політвідділи дивізій також мали по 10 та більше інструкторів, на яких покладалося завдання організувати волосні та сільські ревкоми. З просуванням дивізій по території республіки інструктори передавали результати своєї діяльності армійським органам, які їх змінювали, для продовження розпочатої роботи на селі.

Діяльність радянських відділів і селянських секцій будувалася на основі положень, інструкцій, наказів та інших документів, що розроблялися і ухвалювалися реввійськрадами і політвідділами фронтів, армій, дивізій, військових комісаріатів відповідно до директив центральних партійних і військово-політичних органів. Це такі документи, як «Про структуру та роботу радянських відділів», «Про роботу серед населення», «Про організацію політпросвітньої роботи на селі», «Усім селянським секціям та селянським працівникам політвідділів дивізій», «Права та обов'язки селянського працівника тилу XII армії», «Про посилення політроботи в частинах і серед місцевого населення», «Про роботу в українському селі»²³ та ін.

До роботи серед селянства активно залучалися також армійські партосередки. Політичний відділ Південно-Західного фронту у циркулярному листі від 3 серпня 1920 р. вимагав від політпрацівників і комосередків армій звернути особливу увагу на роботу серед населення, зобов'язати кожного комуніста брати в ній участь. Ці питання постійно були в центрі уваги армійських партійних конференцій, зборів партактивів, нарад партійно-політичних працівників, обговорювалися на сторінках газет. Для керівництва роботою комуністів на селі партійно-політичні органи створювали у полкових осередках селянські комісії й розробляли для них спеціальні інструкції²⁴.

У 12-й армії, наприклад, був нагромаджений позитивний досвід керівництва діяльністю членів партії серед селян. Наприкінці листопада 1919 р. армійська партконференція розглянула питання «Про роботу у прифронтівій полосі». Після її закінчення відбулася нарада представників комосередків, яка розробила і схвалила практичні заходи щодо посилення роботи на селі. Резолюція, прийнята на нараді, зобов'язувала всіх комуністів допомагати місцевим органам у радянському будівництві, сприяти організації у селах партосередків і налагодуванню їх роботи, роз'яснювати селянам політику влади Рад, здійснювати культурно-освітню роботу та ін.²⁵

Політуправління армії розробило та затвердило інструкцію «Про організацію селянських комісій». При її розсилці був виданий наказ,

²¹ Партійно-политическая работа в Красной Армии (март 1919—1920), с. 384.

²² ЦДАРА, ф. 102, оп. 2, спр. 35, арк. 21.

²³ Там же, спр. 10, арк. 234; 230; ф. 1410, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 3; ф. 9, оп. 9, спр. 128, арк. 40; ф. 197, оп. 2, спр. 23, арк. 135; ф. 197, оп. 2, спр. 52, арк. 169; Партійно-политическая работа в Красной Армии (март 1919—1920 гг.), с. 409—410.

²⁴ ЦДАРА, ф. 9, оп. 9, спр. 7, арк. 55; ф. 199, оп. 2, спр. 234, арк. 50; ф. 1402, оп. 1, спр. 9, арк. 10.

²⁵ Листок красноармейца-коммуниста. Приложение к газете «Красная Армия», 1919, 11 декабря.

за яким пропонувалося негайно створити такі комісії в усіх польових осередках у кількості 3 чол. «У порядку партійної дисципліни,— зазначалося в наказі, — всі члени осередку повинні залучатися до роботи в комісіях»²⁶. На допомогу їм Політуправління видало брошуру, до якої було включено, крім «Інструкції», виступи В. І. Леніна: «Доповідь про роботу на селі 23 березня», «Промова на I Всеросійській нараді по партійній роботі на селі 18 листопада 1919 року», а також резолюція VIII з'їзду РКП(б) «Про ставлення до селянства».

Участь Червоної Армії у роботі на селі набрала широкого розмаху в період визволення України від німецьких загарбників та петлюрівців. Про велику роль РСЧА у радянському будівництві на визволеній території України газета «Известия» писала, що після того, як по повітах пройшла переможна радянська Червона Армія, у десятках сіл та волостей за закликом політичних комісарів армії були організовані тимчасові комітети бідноти, до яких перейшла влада²⁷.

РСЧА подавала значну допомогу і партійному будівництву. Так, партком штабу 2-ї Української радянської армії через армійську газету звернувся до трудящих села із зверненням «Що таке Комуністична партія». В ньому зазначалося, що у згуртуванні бідноти, зміцненні Радянської влади на селі, в успішній боротьбі з куркульством вирішальну роль відіграють сільські парторганізації. «Кожний бідняк села,— підкреслювалося у зверненні,— повинен це запам'ятати і всі сили докласти до того, щоб створити у своєму селі партійну комуністичну організацію»²⁸.

Більш масового характеру робота армійських політорганів на селі набуває в період розгрому денікінщини і на завершальному етапі громадянської війни. Вони не тільки допомагали місцевим комуністам в організації роботи, а й тимчасово відряджали для цього своїх досвідчених працівників²⁹.

Така тенденція не могла не турбувати ЦК КП(б)У. Його зусилля були спрямовані на те, щоб гнучким маневруванням наявних партійних сил забезпечити виконання Червоною Армією своїх бойових завдань. З цією метою 3 січня 1920 р. ЦК КП(б)У надіслав до місцевих парторганізацій циркуляр, за яким політпрацівники, які були необхідні на місцях, одержували відрядження лише за вимогою ЦК³⁰.

Політичні органи Червоної Армії надавали велику допомогу партійному і радянському будівництву. Наприклад, 1088 політпрацівників були направлені на Україну з Червоної Армії за вказівкою ЦК РКП(б)³¹. Значну підтримку було надано, зокрема, Кримській парторганізації під час визволення півострова від врангелівців. За наказом Феввійськради Південного фронту лише з 4-ї армії в її розпорядження було відряджено 517 комуністів³².

За активною участю Червоної Армії на Україні в той час було здійснено значний обсяг роботи по відновленню, будівництву та зміцненню партійних і радянських організацій на селі, а також по розгортанню політичної роботи серед селянства. Досвідчені партійні працівники, повідомляв політвідділ штабу тилу 12-ї армії, вступили у

²⁶ ЦДАРА, ф. 197, оп. 2, спр. 324, арк. 18.

²⁷ Известия (орган Временного рабоче-крестьянского правительства и Харьковского Совета рабочих депутатов), 1919, 17 января.

²⁸ Красное знамя (орган РВС 2-й Украинской Советской Армии), 1919, 4 мая.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 139, арк. 98.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 1, арк. 4; ЦДАРА, ф. 102, оп. 2, спр. 63, арк. 10; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 59, арк. 11.

³¹ Петров В. И. Указ. соч., с. 26, 28.

³² ЦДАРА, ф. 182, оп. 2, спр. 7, арк. 44; спр. 15, арк. 15.

контакт з місцевими органами й допомогли їм в організації сільських та волосних комосередків³³. Селянські секції політвідділів дивізій 12-ї армії лише за червень—серпень 1920 р. допомогли створити 527 волосних та 429 сільських ревкомів, 662 комнезами, 361 хату-читальню, провести 17 конференцій та з'їздів, 1490 мітингів-сходок, 84 лекції-концерти та ін.³⁴ Партийно-політичні органи 14-ї армії з серпня по жовтень створили 27 комосередків, 806 ревкомів, 158 комнезамів, 72 хати-читальні, організували 1454 мітинги та сходки, 63 вистави та ін.³⁵

Таким чином, у роки громадянської війни Червона Армія стала надійним помічником партійних і радянських органів у здійсненні політики Комуністичної партії на селі. Найбільшу активність вона виявила під час відбудови й зміцнення влади Рад на місцях, у проведенні політико-виховної роботи на селі, поданні господарської допомоги селянам тощо.

Набутий в роки громадянської війни досвід є переконливим свідченням вмілої організаторської роботи Комуністичної партії, яка з урахуванням конкретних історичних обставин успішно використовувала Червону Армію для вирішення завдань соціалістичного будівництва.

³³ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 369, арк. 2.

³⁴ Партийно-политическая работа в Красной Армии (март 1919—1920 гг.), с. 385.

³⁵ ЦДАРА, ф. 9, оп. 9, спр. 7, арк. 189.

Трибуна молодого автора

І. В. ІВАНЦОВА (Київ)

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА В БОРОТЬБІ ЗА ЛЕНІНСЬКУ ПОЛІТИКУ МИРУ В ПЕРІОД ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

У сучасну епоху питання війни і миру є одними з найактуальніших. Невтомна боротьба КПРС і Радянської держави за збереження миру, зміцнення розрядки міжнародної напруженості забезпечує створення сприятливих умов для розвитку світового революційного процесу. Величезний вклад у розробку ленінського зовнішньополітичного курсу нашої країни, у дальше згуртування всіх передових сил сучасності в боротьбі за оздоровлення міжнародної обстановки вніс XXVI з'їзд КПРС. Весь хід його роботи, всі прийняті ним документи з новою силою продемонстрували, що головною зовнішньополітичною метою Радянського Союзу було і залишається збереження миру. **«Відстояти мир,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев,— немає тепер більш важливого завдання в міжнародному плані для нашої партії, нашого народу, та й для всіх народів планети»**¹. Ця ж думка була основною у виступі товариша Л. І. Брежнева на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР десятого скликання і в одностайно прийнятому її депутатами Зверненні Верховної Ради СРСР «До парламентів і народів світу».

У зв'язку з цим значний інтерес становить втілення в життя Комуністичною партією ленінської миролюбної зовнішньої політики, особливо одразу після перемоги Великого Жовтня. Значну роль в утвердженні такої політики відіграла більшовицька преса. Як відомо, В. І. Ленін, Комуністична партія вважали пресу могутнім засобом ідейного впливу на маси, пропаганди марксистсько-ленінської теорії, мобілізації трудящих на боротьбу за перемогу пролетарської революції і побудову нового суспільства. Ці питання вже висвітлені в працях радянських істориків^{1-а}. Водночас значно менше уваги вони приділяли місцевій партійній пресі, зокрема ролі більшовицьких газет України в боротьбі за втілення в життя ленінської зовнішньої політики.

Велика Жовтнева соціалістична революція перемогла під прапором миру. В ході її підготовки більшовики зуміли показати народним масам нерозривний зв'язок між пануванням капіталу і розв'язаними ним загарбницькими війнами, завдяки чому боротьбу пролетаріату проти буржуазії підтримали учасники широкого антивоєнного демократичного руху, які виступали за укладення справедливого миру. Жовтнева революція блискуче підтвердила ленінську концепцію завоювання миру: щоб добитися припинення війни, необхідно скинути

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 36.

^{1а} Будников В. П. Большевицкая печать — важнейшее идеологическое оружие партии. М., 1978; Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины в 1917—1918 гг. Историко-библиографический обзор. К., 1979; Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. як історичне джерело. К., 1967; Карнаух Г. П. По пути газеты «Правда». Львов, 1963 та ін.

владу капіталу. Таким чином, питання про мир було безпосередньо зв'язане з питанням про владу.

У той час інтереси революції, молодій Радянській республіці вимагали якнайшвидшого припинення війни, оскільки участь у ній поставила країну на край катастрофи.

З великим хвилюванням делегати II Всеросійського з'їзду Рад заслухали доповідь В. І. Леніна про мир і прийняли один з перших історичних документів Радянської влади — Декрет про мир, в якому всебічно обгрунтовувалися мета і характер її зовнішньополітичної програми. Радянський уряд запропонував урядам усіх країн, що брали тоді участь у воєнних діях, укласти справедливий, «...негайний мир без анексії (тобто без загарбання чужих земель, без насильственого приєднання чужих народностей) і без контрибуцій»². Цим самим уточнювався зміст поняття «демократичний мир», яке всіляко фальсифікували імперіалістична буржуазія і соціал-шовіністи з метою нав'язати народам світу грабіжницьку мирну угоду, що неминуче призвела б до виникнення нових війн.

На Україні в той час владу захопила Центральна рада, яка об'єднувала всі контрреволюційні сили, що намагалися будь-якою ціною задусити соціалістичну революцію в центрі Росії і не дати їй поширитися на окраїні. Позиція верховодів Центральної ради з усіх корінних питань, у тому числі про укладення миру, не відповідала інтересам широких народних мас. Тому ленінська політика миру відіграла важливу роль у боротьбі трудящих України проти Центральної ради, за встановлення диктатури пролетаріату.

Велике значення у пропаганді перших декретів Радянської влади відіграла більшовицька преса України, зокрема газети більшовицьких комітетів і організацій: «Звезда» (Катеринослав), «Донецкий пролетарий» (Харків), «Голос пролетария» (Одеса), «Красное знамя» (з № 12 — орган комітету РСДРП 8-ї армії Румунського фронту), «Пролетарское знамя» (Миколаїв), «Молот» (Полтава) та ін.

Ленінські ідеї боротьби за якнайшвидше укладення демократичного миру широко популяризувала на своїх сторінках також преса військових організацій, що існували при більшовицьких комітетах РСДРП(б), і військових підрозділів: «Известия военно-революционного комитета XI армии» (Старокостянтинів), «Известия военно-революционного комитета VII армии» (Проскурів), «Известия военно-революционного комитета Юго-Западного фронта» (Бердичів), «Бюллетень Особой армии» (Луцьк), «Известия исполнительного комитета 8-й армии» (Могилів-Подільський), «Солдатская мысль» (Одеса) тощо.

Значний внесок у цю справу зробили більшовицькі за своїм політичним спрямуванням органи Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів: «Пролетарская мысль» (Київ), «Вестник Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов г. Староконстантинова», «Вестник областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов», «Вестник Украинской Народной Республики», «Вісник Української Народної Республіки». У процесі боротьби за розвиток і поглиблення революції на більшовицькі позиції поступово перейшов ще ряд видань Рад: «Известия Лозово-Павловского Совета рабочих и крестьянских депутатов», «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», «Солдат и рабочий» (Херсон), «Дело революции» (Кременчук) та ін.

² Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада).— Повне збір. творів, т. 35, с. 13.

У профспілкових періодичних виданнях «Екатеринославский революционный печатник», «Харьковский революционный печатник» та інших неодноразово публікувалися статті, присвячені ленінській зовнішній політиці Радянської держави.

В центрі уваги більшовицької преси України була, зокрема, пропаганда Декрету про мир. Його повний текст було надруковано в «Звезде» (31 жовтня), «Донецком пролетарии» (Харків) (2 листопада), «Вестнике областного и Киевского Советов рабочих и солдатских депутатов» (1 листопада), «Известиях Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота» (1 листопада), «Солдате и рабочем» (Херсон) (8 листопада), «Молоте» (1 листопада), «Голосе пролетария» (1 листопада), «Солдатской мысли» (2 листопада), «Красном знамени» (4 листопада), «Пролетарской мысли» (8 листопада), тобто у 10 газетах, а виклад — майже у всіх більшовицьких виданнях України.

Роз'яснюючи основні положення цього історичного документа, автор статті «Революція перемагає!», вміщеній 4 листопада 1917 р. у катеринославській «Звезде», зазначав: «Вона (Радянська влада.— *І. І.*) дасть їм (селянам.— *І. І.*) землю, наблизить до справедливого миру, завдасть останнього удару по капіталістичному ладу». В іншому матеріалі, опублікованому в цій же газеті, — «Зовнішня політика революційного уряду» викривалася антинародна суть зовнішньополітичних акцій Тимчасового уряду, який практично нічого не зробив для припинення братовбивчої війни. Натомість мирні ініціативи робітничо-селянського уряду відображали прагнення всіх трудящих мас Росії. «...Змучений російський народ хоче укладення чесного демократичного миру і прямо, відкрито звертається до всіх народів із закликом зійтися за одним столом, щоб виробити прийнятні для всіх умови миру», — писав автор статті. Вона закінчувалася закликом до міжнародного пролетаріату підтримати мирні пропозиції, висунуті Радянським урядом³.

У статті «Боротьба за мир», надрукованій у «Голосе пролетария» 1 грудня 1917 р., роз'яснювалося, що уряд, створений на II Всеросійському з'їзді Рад — Рада Народних Комісарів, відображаючи волю всього трудового населення Росії, вирішив припинити світову війну. «Російська революція, — зазначалося в ній, — устами петроградського пролетаріату голосно підняла свій голос за припинення світової бойні... Питання про мир поставлено ребром. Ми з першого ж кроку вирішили припинити бойню між усіма воюючими».

Прийняття Декрету про мир палко вітали трудящі України, оскільки цим самим збувалася їх давня мрія. На сторінках більшовицьких газет було вміщено велику кількість листів, резолюцій, прийнятих учасниками масових зборів і мітингів, в яких висловлювалася підтримка миролюбних кроків Радянського уряду. Зокрема, в революції, ухваленій 14 листопада 1917 р. працівниками Одеського відділу Всеросійської спілки моряків і річковиків, містилася вимога «негайного втілення в життя Декрету про мир, оголошеного на з'їзді Рад 26 жовтня...»⁴.

У проекті наказу Одеської Ради робітничих депутатів і представників армії і флоту депутатам Установчих зборів говорилося про «безумовне визнання всіх декретів Ради Народних Комісарів» і необхід-

³ Звезда, № 140, 1917, 17 нояб.

⁴ Голос пролетария, № 36, 1917, 16 (29) нояб.

ність «усіма силами сприяти втіленню їх у життя»⁵. З цих декретів найважливішим і таким, що потребує негайного здійснення, вважався «Декрет про мир без загарбань і контрибуцій на основі самовизначення народів...»⁶

У Декреті про мир урочисто проголошувалося: «Таємну дипломатію уряд скасовує, з свого боку висловлюючи твердий намір вести всі переговори цілком відкрито перед усім народом, приступаючи негайно до повного опублікування таємних договорів... Весь зміст цих таємних договорів, оскільки він спрямований, як це здебільшого було, до надання вигід і привілеїв російським поміщикам і капіталістам, до вдержання або збільшення анексії великоросів, уряд оголошує безумовно і негайно скасованим»⁷.

Роз'яснюючи пункт декрету про скасування таємних договорів, підписаних до жовтня 1917 р., В. І. Ленін зазначав, що маються на увазі лише ті статті в них, які передбачали здійснення грабежів і насильств, вигідних імперіалістичним колам. Однак економічні угоди і пункти про добросусідські відносини з різними державами незалежно від їх соціального ладу залишалися в силі. Так уже в той період втілювався в життя ленінський принцип мирного співіснування держав з різним соціально-економічним ладом.

На сторінках більшовицьких газет України друкувалися деякі матеріали з таємного дипломатичного листування, які свідчили про антинародний, імперіалістичний курс урядів Англії, Франції та Росії. Зокрема, в «Голосе пролетарія» було вміщено текст ноти міністра закордонних справ Франції урядові Росії від 1 квітня 1916 р., в якій висловлювалося бажання французького уряду після розгрому Німеччини розширити свою територію за рахунок Ельзасу та Лотарингії.

Про антинародну політику уряду Керенського, його намагання брати участь у братовбивчій війні до переможного кінця свідчила телеграма Тимчасового уряду своїм представникам у Парижі і Римі від 26 вересня (9 жовтня) 1917 р., опублікована «Голосом пролетарія» 16(29) листопада 1917 р. В ній говорилося: «Щоб дати союзним урядам можливість заспокоїти громадську думку і внушити їй знову довір'я до російського уряду, необхідно на ділі довести свою рішучість застосувати всі засоби з метою відновлення дисципліни та істинно воїнського духу в армії, а також забезпечити повне функціонування урядового апарату як на фронті, так і в тилу. Союзні уряди висловлюють надію, що російський уряд виконає це завдання і забезпечить собі таким шляхом підтримку союзників».

На відміну від Тимчасового уряду новий, робітничо-селянський уряд проголосив зовсім інший принцип своєї зовнішньої політики, що ґрунтувався на демократичних, інтернаціоналістських основах. «Приступаючи до опублікування таємних документів з галузі зовнішньої політики царизму і буржуазних урядів, — вказувала «Звезда», — ми виконуємо те зобов'язання, яке взяли на себе, коли наша партія перебувала в опозиції. Таємна дипломатія є необхідною зброєю в руках заможної меншості, яка змушена обдурювати більшість, щоб підкорити її своїм інтересам»⁸.

⁵ Голос пролетарія, № 53, 1917, 6 (9) дек.

⁶ Там же.

⁷ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Декрет про мир. — Повне збір. творів, т. 35, с. 14—15.

⁸ Звезда, № 138, 1917, 15 нояб.

Ленінський Декрет про мир був адресований не тільки урядам воюючих країн, але й їх народам. Завдання Радянської влади полягало в тому, підкреслював В. І. Ленін, щоб допомогти народним масам активніше взяти участь у розв'язанні питань про війну і мир. У Декреті про мир висловлювалася впевненість, що робітники країн, втягнених у воєнні дії, «...всебічною, рішучою і беззавітно енергійною діяльністю своєю допоможуть нам успішно довести до кінця справу миру...»⁹ Ленінська партія не без підстав розраховувала, що міжнародний робітничий рух активно підтримає боротьбу Країни Рад за розв'язання міжнародних конфліктів мирним шляхом.

У статті «Зовнішня політика революційного уряду», надрукованій у катеринославській «Звезде», повідомлялося про укладення справедливого миру: «Ми чекаємо представників усіх народів. Ми знаємо, що союзні уряди з доброї волі не приймуть нашої пропозиції... Від відповіді робітничого класу Європи залежить сьогодні доля миру, доля робітничої і селянської революції в Росії, доля міжнародної демократії. На чаші терезів історії — доля миру. І звертаючись до робітників світу, Радянський уряд закликає: «Дійте! Не гайте жодної години! Геть зимову кампанію, геть війну!»¹⁰.

Радянські пропозиції про укладення мирної угоди не мали ультимативного характеру. Тому уряди західних держав не могли відмовитися від ведення таких переговорів під надуманим приводом про нібито непримиренність позиції нашої країни. «Ми не сміємо,— зазначав щодо цього В. І. Ленін, — не повинні давати можливість урядам сховатися за нашу непоступливість і приховати від народів, за що їх посилають на бойню»¹¹⁻¹². Разом з тим він підкреслював, що готовність Радянської влади розглянути й інші умови укладення миру не повинна бути розцінена як ознака її безсилля, оскільки держава сильна не тим, коли народ введений в оману, коли маси сліпо йдуть на війну, а тоді, коли вони все знають, про все можуть судити самі. У статті «Боротьба за маси», надрукованій «Голосом пролетарія» 1 грудня 1917 р., вказувалося: «Прагнучи до миру загального, але в той же час рахуючись із саботажем Англії та Франції, ми не зупинимось і перед сепаратним миром».

Загалом на сторінках більшовицької преси України в перші місяці існування Радянської влади було надруковано велику кількість матеріалів, присвячених роз'ясненню окремих статей Декрету про мир і першим зовнішньополітичним крокам нової держави. За нашими підрахунками, протягом листопада — грудня 1917 р. лише одеський «Голос пролетарія» вмістив їх більше 25, катеринославська «Звезда» — понад 60, «Пролетарская мысль» — більше 100, «Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов» — понад 30. «Голос пролетарія» також регулярно публікував кореспонденції про хід мирних переговорів між радянськими представниками і представниками німецького командування, зокрема «До мирних переговорів», «Питання про мир», «Чесний демократичний мир», «Про мирні переговори», «Союзники і Радянська влада», «Через голову уряду з народом», «Мирні переговори» та ін. Всього у грудні 1917 р. в газеті було надруковано 12 матеріалів з цих питань.

⁹ Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про мир 26 жовтня (8 листопада). Декрет про мир. — Повне збір. творів, т. 35, с. 16.

¹⁰ Звезда, № 140, 1917, 17 нояб.

¹¹⁻¹² Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Заключне слово по доповіді про мир 26 жовтня (8 листопада). — Повне збір. творів, т. 35, с. 19.

Орган катеринославських більшовиків — «Звезда» опублікувала 10 листопада текст телеграми, одержаної губернським революційним комітетом від Ради Народних Комісарів, в якій повідомлялося про те, що уряд вважає за необхідне негайно запропонувати укласти перемир'я з усіма воюючими країнами. У телеграмі, зокрема, вказувалося: «На виконання рішення Всеросійського з'їзду робітничих і солдатських депутатів одразу після одержання цього повідомлення звернутися до військових властей ворожих армій з пропозицією негайно припинити військові дії з метою відкриття мирних переговорів, покладаючи на Вас ведення цих попередніх переговорів. РНК наказує всім: 1) негайно доповісти Раді по прямому проводу про всі переговори; 2) підписати акт про перемир'я тільки за попередньою згодою Ради Народних Комісарів».

Напередодні, 9 листопада 1917 р., РНК направила таку ж телеграму верховному головнокомандуючому генералу Духоніну. Однак він відмовився її виконувати, намагаючись виграти час для встановлення контактів з урядами країн Антанти. У зв'язку з цим 11 листопада його було зміщено з посади і замінено М. В. Криленком. 12 листопада «Звезда» опублікувала повідомлення про ці події.

Ставка, тісно зв'язана з Антантою, готувала контрреволюційну змову. Духонін розіслав в усі армійські частини ноту представників союзних держав, в якій говорилося про порушення умов договору, підписаного царським урядом з союзниками 23 серпня 1914 р., і висловлювався протест проти сепаратного перемир'я Росії з Німеччиною, яке нібито викличе тяжкі наслідки.

Однак у заяві Радянського уряду знову роз'яснювалося, що він вважає недійсними договори, укладені за спиною народу на користь буржуазних класів Росії та союзних держав, а щодо сепаратного договору з Німеччиною вказувалося: «...Республіканська влада в особі Ради Народних Комісарів пропонує не сепаратне, а загальне перемир'я і на цій пропозиції вона відчуває себе виразником справжніх інтересів і прагнень народу»¹³. У відповідь на погрози реакційних кіл РНК висловлювала впевненість, що «народ Європи не дасть можливості імперіалістичним партіям обрушитися на російський народ, винний у тому, що він хоче миру і братерства народів»¹⁴.

У результаті активних дій революційно настроєних солдатів змова царського генерала Духоніна була ліквідована. В радіотелеграмі, передрукованій «Звездой», повідомлялося: «Цього числа (12 листопада.— *І. І.*) я (Криленко) вступив у Могильов на чолі революційних солдатів. Оточена з усіх боків ставка здалася без бою. Остання перешкода до справи миру впала... З падінням ставки боротьба за мир набуває нової сили. В ім'я революції і свободи я закликаю Вас (солдатів.— *І. І.*) до революційної згуртованості. Хай живе влада Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів»¹⁵.

Важливою запорукою успішної боротьби за мир було братання солдатів на фронті. «Рада Народних Комісарів дала право кожному полку самостійно почати справу переговорів, і генерали повинні були підкорятися...», — писали 3 грудня 1917 р. «Известия военно-революционного комитета Юго-Западного фронта».

У зв'язку з посиленням діяльності контрреволюції в країні (зокрема банд Каледіна на Дону і Дутова на Уралі) більшовицька преса України приділяла велику увагу залученню трудового козацтва на бік

¹³ Звезда, № 137, 1917, 4 нояб.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Звезда, № 144, 1917, 23 нояб.

революції. Так, «Известия исполнительного комитета 8-й армии» опублікували відозву Ради Народних Комісарів до козаків, в якій, зокрема, говорилося: «Вибирайте, козаки, за кого Вам стати: за корнілових і каледіних, за генералів і багатіїв чи за Раду селянських, солдатських і робітничих депутатів». Роз'яснюючи основні положення Декрету про мир, автори відозви констатували, що «трудоному козацтву війна принесла лише розорення і загибель. З козацького господарства війна висмоктала всі соки. Єдиний порятунок для всієї нашої країни і для трудового козацтва зокрема — це швидкий і чесний мир»¹⁶.

Слова більшовицької партії про справедливий мир, земля були близькі і зрозумілі кожній простій людині. Недаремно 29 листопада 1917 р. військово-революційний комітет при ставці прийняв резолюцію, в якій запевнив уряд, що «зі зброєю в руках армія повинна боротися за владу народу в особі Ради Народних Комісарів, за мир, за свободу, за остаточну перемогу соціалістичної революції»¹⁷.

Трудящі маси України з натхненням і радістю зустріли повідомлення про початок мирних переговорів з представниками німецького командування. Наприклад, учасники зборів солдатів 228-го піхотного запасного полку вітали «рішучу боротьбу Радянського уряду за мир... Загальні збори закликають у цей великий момент усіх товаришів солдатів до міцної братерської дисципліни. Лише організовані, могутні, дружні одиниці солдатів зможуть протистояти контрреволюції, яка мобілізує всі сили для зриву миру і революції»¹⁸.

Катеринославська Рада робітничих і солдатських депутатів опублікувала звернення «До всіх робітників, до всіх солдатів і до всіх трудящих», в якому зазначала: «Катеринославські робітники і солдати повинні голосно сказати, що віднині вони не допустять війни, що вони разом ідуть з Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів в їх героїчній боротьбі за якнайшвидший мир...»¹⁹.

У багатьох матеріалах, вміщених у більшовицьких газетах України, викривалася антинародна суть Центральної ради, зокрема в питанні про підписання мирної угоди. Коли ж її політика зазнала остаточного краху, українські буржуазні націоналісти вирішили для маскуванню своєї справжньої позиції послати представників на мирні переговори з Німеччиною. Більшовицька преса одразу показала віроломство верховодів Центральної ради, контрреволюційну спрямованість їх намірів.

У статті «Як зривають мир» газета «Пролетарская мысль» писала, що в резолюції ради від 21 листопада 1917 р. підкреслювалося, нібито «пітерський уряд — це уряд однієї Великої Росії і що до мирних переговорів рада приступає як самостійна держава, невідомо тільки дружня чи ворожа Росії. Отже, все, що буде досягнуте урядом Народних Комісарів, для України не обов'язкове. Ну чим же це відрізняється від тактики к.-д., які з усіх сил намагаються применшити значення уряду робітників і селян, ослабити його і тим самим вставити палиці в колеса справи укладення миру. А після цього українські соціалісти запевняють, що вони — вороги буржуазії. Хто їм повірить?»²⁰. У зв'язку з складною обстановкою, що створилася внаслідок контрреволюційних маневрів Центральної ради, виконавчий комітет 8-ї армії вирішив через свій орган широко інформувати солдатів

¹⁶ Известия исполнительного комитета 8-й армии, № 3, 1917, 6 дек.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Звезда, № 142, 1917, 19 нояб.

¹⁹ Звезда, № 147, 1917, 26 нояб.

²⁰ Пролетарская мысль, № 16, 1917, 25 нояб.

ські маси про «шкідливий і згубний вплив Центральної ради на хід мирних переговорів»²¹. «Доти, поки в Центральній раді сидять контрреволюціонери, які ведуть боротьбу проти Рад, ми іншої форми ставлення до цієї ради як тільки зі зброєю в руках не бачимо», — писали 5 грудня 1917 р. «Известия военно-революционного комитета VII армии».

Наприкінці листопада 1917 р. відбулися значні зміни в розстановці політичних сил на Україні. Трудящі поступово починали розуміти справжню суть Центральної ради і об'єднувалися в боротьбі проти неї навколо більшовицьких організацій. На порядок денний все активніше ставилося питання про створення державного і політичного центру, який керував би боротьбою з контрреволюцією на Україні і переходом до соціалістичного будівництва. Першим кроком на цьому шляху мало стати скликання з'їзду Рад України, який передав би владу в руки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Українські буржуазні націоналісти робили все можливе, щоб перешкодити скликанню з'їзду, однак їх спроби виявилися марними.

І Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 11—12 (24—25) грудня 1917 р., знаменував корінний поворот у багатовіковій історії українського народу. Він проголосив Україну республікою Рад, обрав верховний орган державної влади — Центральний Виконавчий Комітет, який 17 (30) грудня 1917 р. повідомив про сформування першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату. «Новий український уряд,— зазначала газета «Донецкий пролетарий»,— справжній захисник усіх трудящих, усіх знедолених, усіх експлуатованих, пригноблених, поневолених сіл і міст... Робітники, солдати і селяни, всі, кому дорогі і близькі їх інтереси, їх ідеали, повинні всіма силами і засобами підтримати нову українську владу. Всі, хто за мир, за землю селянам, за робітничий контроль, за свободу від капіталу..., — всі за ЦВК України, за всі його заходи»²².

Центральний Виконавчий Комітет Рад України одразу розгорнув роботу, спрямовану на якнайшвидше укладення миру. Наприкінці грудня 1917 р. були призначені його повноважні представники для участі в мирних переговорах у брест-Литовську.

Боротьбу за вихід країни з імперіалістичної війни довелося вести в складних умовах громадянської війни, розв'язаної скинутими експлуататорськими класами — буржуазією і поміщиками разом з їх есеро-меншовицькими пособниками. З перших днів існування молодої Радянської республіки виступи контрреволюції активно підтримували іноземні імперіалісти, які марно мріяли про повернення втрачених капіталів і ринків збуту і панічно боялися поширення революційних ідей у своїх країнах.

Погодившись вести мирні переговори з Радянською Росією, імперіалістичні кола Німеччини та її союзників розраховували добитися здійснення своїх загарбницьких планів. Вони висунули надзвичайно тяжкі умови миру — поневолення захоплених ними територій, сплата величезної контрибуції. На основі аналізу реального співвідношення сил В. І. Ленін дійшов висновку, що для збереження і зміцнення першої в світі соціалістичної держави необхідно погодитися на ці умови і негайно підписати мир. Однак проти цієї єдино правильної політики виступили троцькісти і «ліві» комуністи. Троцький, який очолював ра-

²¹ Известия исполнительного комитета 8-й армии, № 5, 1917, 8 дек.

²² Донецкий пролетарий (Харьков), № 41, 1918, 3 янв.

дянську делегацію на переговорах, не виконав директиви ЦК і не підписав мирного договору.

Скориставшись цим, 18 лютого 1918 р. війська кайзерівської Німеччини та її союзників перейшли у наступ по всьому фронту. Почалася відкрита інтервенція проти Країни Рад. У той час В. І. Ленін писав: «Виконуючи доручення капіталістів усіх країн, німецький мілітаризм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії»²³.

Організатором захисту завоювань Великого Жовтня виступила Комуністична партія. На її заклик тисячі робітників і селян вливалися у створювані загопи Червоної Армії. Незабаром частини молодого Червоної Армії в запеклих боях під Псковом розгромили війська кайзера і затримали їх просування до Петрограда. Це змусило німецьке командування відновити мирні переговори. Нові умови миру, поставлені імперіалістами, були значно тяжчі від попередніх. Однак В. І. Ленін наполягав на підписанні цих умов, бо іншого виходу не було. 3 березня 1918 р. в Брест-Литовську було підписано мирний договір з Німеччиною. Наступні події показали правильність ленінської політики миру, що врятувала завоювання Жовтневої революції.

Отже, в процесі боротьби за встановлення влади Рад на Україні одним з важливих напрямків діяльності місцевих організацій РСДРП(б) була пропаганда ленінської миролюбної політики. Велику роль у цьому відіграла більшовицька преса. Вона першою донесла до широких мас ленінський Декрет про мир і включилася в активну боротьбу за його втілення в життя. На сторінках більшовицьких видань систематично передруковувалися ленінські праці, зовнішньополітичні документи молоді Радянської влади. В численних статтях висвітлювалася боротьба ЦК РСДРП(б), РНК за демократичний мир, роз'яснювалася необхідність широкої підтримки народом зовнішньополітичних ініціатив Радянської влади, викривалися підступні плани міжнародного імперіалізму і злочинні наміри його прислужників — українських буржуазних націоналістів.

²³ Ленін В. І. Соціалістична Вітчизна в небезпеці! — Повне збір. творів, т. 35, с. 343.

Л. І. ІЛЮШИНА (Одеса), А. І. КОРМИЧ (Одеса)

УЧАСТЬ ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ СЛУЖБОВЦІВ У РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

Першим кроком на шляху революційного перетворення суспільства стала революція 1905—1907 рр., яку В. І. Ленін охарактеризував як «генеральну репетицію» Великого Жовтня. Це була перша народна революція епохи імперіалізму, яка підняла на боротьбу всі верстви трудячого населення. Хоча її рушійними силами були робітничий клас і селянство, в союзі з ними активно виступили і непролетарські елементи, зацікавлені в демократичних перетвореннях, — різні категорії і професійні групи інтелігенції, службовців, студентство, ремісники, кустарі та інші дрібні власники міста і села.

Силою, спроможною згуртувати і повести на боротьбу з самодержавством усі ці неоднорідні елементи, була більшовицька партія. Успішне розв'язання цього завдання забезпечувалося здійсненням лєнінської тактики «лівого блоку» у демократичній революції.

Багатогранна ідейно-політична і організаторська робота більшовиків у масах сприяла їх політичному пробудженню, зростанню їх класової свідомості. Величезний революціонізуючий вплив на всі верстви мала боротьба пролетаріату.

Яскравим прикладом цього є всеросійський листопадовий поштово-телеграфний страйк, що став, за визначенням легальної більшовицької газети «Новая жизнь», однією із славних сторінок в історії російської революції¹.

Своєрідність соціального становища поштово-телеграфних працівників зумовлювала особливості боротьби цієї категорії непролетарських елементів і специфіку роботи з ними.

З одного боку, службовці, в тому числі й поштово-телеграфні працівники, були представниками найманої праці, що зближувало їх з пролетаріатом, з іншого — вони були зайняті нефізичною працею і жили за рахунок перерозподілу прибутків. Наприкінці XIX ст. кількість поштово-телеграфних працівників у Росії становила близько 40 тис. чол.², а на Україні — понад 5 тис. чол.³ Основна маса цієї численної категорії службовців перебувала у тяжкому економічному і цілком безправному політичному становищі. Найвищі розряди з оплатою від 750 до 1200 крб. на рік були доступні дуже обмеженій кількості службовців. За 15—18 років служби можна було досягти, як правило, платні у 600 крб. на рік. Основну масу поштово-телеграфних службовців становили чиновники VI—V розрядів, які одержували 300—450 крб. на рік, та нижчі службовці — листоноші, розсильні — з оплатою від 10 до 33 крб. у місяць⁴. Поштово-телеграфні службовці працювали 12—20 годин на добу, не маючи навіть недільного відпочинку і відпусток. В. І. Ленін, відзначаючи величезну напруженість роботи дрібних поштово-телеграфних службовців, називав їх «чиновницьким пролетаріатом»⁵. Навіть за офіційними даними, оплата праці 75% з них була нижчою, ніж у службовців інших цивільних установ і навіть у робітників ряду професій. До цього слід додати відсутність в Росії законів охорони праці, соціального страхування, прав створення професійних і політичних організацій.

Таке становище визначило політичні позиції маси поштово-телеграфних службовців у період революції 1905—1907 рр. і стало об'єктивною причиною залучення їх до боротьби на боці пролетаріату. Важливим суб'єктивним фактором були революціонізуючий вплив виступів робітничого класу і діяльність більшовиків у масах.

Разом з тим ряд особливостей у становищі і характері праці поштово-телеграфних службовців зумовив їх деяку політичну інертність у перші місяці революції. Тут відіграло роль насамперед те, що вони були зайняті на державних підприємствах, отже, їх протест відразу був

¹ Новая жизнь, 1905, 29 нояб.

² См.: Лебедев В. Н. Участие работников связи в революционном движении в России. М., 1976, с. 9; Оннани В. Большевистская партия и интеллигенция в первой русской революции. Тбилиси, 1970, с. 18.

³ Підраховано за матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року.

⁴ Базилевич К. В. Очерки по истории профессионального движения работников связи. М., 1925, с. 22.

⁵ Ленін В. І. З економічного життя Росії, 15 лютого 1902 р. — Повне збір. творів, т. 6, с. 271.

спрямований тільки проти порядків, зведених у силу державного закону. Подолати цей бар'єр при буржуазному і дрібнобуржуазному складі поштово-телеграфних службовців було важко. Проте вже восени 1905 р. ті, кого уряд вважав своїми вірними рабами, виступили проти царизму.

Для успішного ведення боротьби треба було організуватися. Процес створення Всеросійської поштово-телеграфної спілки відбувався швидко і масово. Наприкінці жовтня вже активно діяло центральне бюро союзу, було розроблено проект статуту, організовано місцеві відділення спілки в багатьох містах Росії, активно проводилася підготовка до I Всеросійського з'їзду поштово-телеграфних службовців (ВПТС)⁶. Силкування царизму заборонити діяльність спілки і не допустити скликання з'їзду не тільки не зупинило цей рух, а й, навпаки, було поштовхом до розвитку подій.

Показником дедалі зростаючої політичної активності поштово-телеграфних службовців стало визнання ними необхідності використання такого специфічного методу боротьби, як страйк. Питання про страйк порушувалося вже у проекті статуту спілки, а згодом було включено одним з перших до порядку денного з'їзду поштово-телеграфних службовців, який відкрився 15 листопада у Москві. У роботі з'їзду взяли участь більшовики. Їх вплив позначився на заяві делегатів про готовність боротися в рядах пролетаріату всієї Росії, а також на рішенні з'їзду розпочати страйк.

Здійсненню цього рішення значною мірою сприяли загальне революційне піднесення у країні, приклад всеросійського політичного страйку, організованість службовців, що зросла у ході створення їх спілки, специфіка їх праці, яка давала можливість підтримувати постійні контакти між собою, та ряд інших факторів.

Проголошений 15 листопада страйк, що розпочався одночасно у Москві і Петербурзі, охопив більшість міст і одразу став всеросійським. Яскравим прикладом високого ступеня організованості боротьби поштово-телеграфних службовців може бути його хід на Україні.

Восени 1905 р. відділення спілки існували вже у Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі, Луганську, Полтаві, Вінниці, Маріуполі та інших містах. 14 делегатів від України брали участь у I з'їзді⁷. Рішення з'їзду про страйк було прийняте і схвалене основною масою службовців. У Києві страйк розпочався 15 листопада припиненням роботи 160—200 службовців телеграфної станції. Наступного дня до них приєдналися працівники поштової контори, а 17 листопада — управління округу⁸. Найбільшу активність у ході страйку виявили чиновники нижчих розрядів і телеграфісти, що наочно продемонструвало суттєву різницю у соціально-економічному становищі і політичній орієнтації окремих груп поштово-телеграфних службовців. До 20 листопада у місті страйкували 600 працівників поштово-телеграфних установ, і тільки військові телеграфісти частково підтримували зв'язок⁹.

Про прагнення службовців йти за пролетаріатом у революції свідчило те, що вони намагалися встановити контакт з Київською Радою

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 69, арк. 22; спр. 172, арк. 1; спр. 213, арк. 122; Киевская газета, 1905, 31 окт.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 69, арк. 22; спр. 104, арк. 1; спр. 111, арк. 2; спр. 143, арк. 19; Базилевич К. Очерки по истории профессионального движения работников связи. М., 1925, с. 184—185.

⁸ Высший подъем революции. М., 1955. Т. 3, кн. 1, с. 194.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 152, арк. 9; 47; спр. 143, арк. 1, 3, 9; спр. 204, арк. 4, 6; Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 221, спр. 247, арк. 12, 12 зв.

робітничих депутатів. Однак внаслідок недостатньої свідомості частини службовців, а також опортуністичної позиції меншовиків у Раді тисний зв'язок встановлено не було, і робітники лише окремих підприємств міста виявили солідарність із страйкарями і подали їм посильну матеріальну допомогу¹⁰. Ізолюваність від робітничого руху ослабила революційний виступ службовців і стала однією з головних причин їх поразки. Локальний характер виступу поштово-телеграфних працівників polegшив царському уряду застосування репресивних заходів: 27 листопада було заарештовано Київський комітет поштово-телеграфної спілки і звільнено 16 організаторів і агітаторів страйку¹¹. Це призвело до фактичного припинення страйку.

У перший же день, 15 листопада, застрайкували поштово-телеграфні службовці Харкова. Керівництво здійснював спеціально обраний комітет. Організований і дійовий характер страйку був зумовлений зв'язком службовців з робітниками міста та більшовиками¹².

За ініціативою більшовиків, зокрема Ф. А. Сергєєва (Артема), який входив до складу створеної 14 листопада Федеративної Ради Харківських комітетів РСДРП, робітники подали допомогу страйкарям¹³. Ця підтримка надихнула службовців. Вони гаряче схвалили рішення з'їзду ВПТС про розширення страйку для спільної боротьби разом з пролетаріатом і взяли активну участь у грудневому повстанні робітників Харкова¹⁴. Придушення цього виступу ознаменувало спад революційного руху в місті. За рішенням виконкому ВПТС 19 грудня страйк було припинено.

У цілому виступ поштово-телеграфних службовців Харкова мав яскраво виражений політичний характер і був справді масовим. У місті страйкувало близько 62% чиновників і 69% нижчих службовців поштово-телеграфних установ. Їх головною вимогою було скликання установчих зборів на основі загального, рівного, прямого голосування.

Страйк мав значний революціонізуючий вплив на всі демократичні верстви. На знак солідарності з поштово-телеграфними службовцями страйкували залізничники, працівники готелів і ряду установ, навіть міська дума під тиском мас була змушена асигнувати грошову допомогу страйкарям¹⁵. Хід страйку в Харкові ще раз переконливо показав, що боротьба службовців може бути успішною лише за умов координації з робітниками і під лозунгами пролетарської партії.

Широка агітація за страйк, за необхідність не тільки економічної, а й політичної боротьби проводилася з початку листопада серед поштово-телеграфних службовців Одеси. На численних мітингах вони протестували проти заборони царським урядом професійної організації поштово-телеграфних службовців, висували вимогу скликання установчих зборів і здійснення політичних свобод у країні¹⁶. Все це сприяло тому, що ідею страйку підтримала вся маса службовців. Коли ж поштово-телеграфні працівники Одеси одержали повідомлення про початок страйку в Москві, вони відразу ж приєдналися до нього. У страй-

¹⁰ Київський обласний державний архів, ф. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 74 зв.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 104, арк. 5, 11.

¹² Там же, спр. 69, арк. 4; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 111, арк. 2; Высший подъем революции, т. 3, кн. 1, с. 328, 342.

¹³ Ерман Л. К. Участие демократической интеллигенции в стачечном и профсоюзном движении 1905—1907 гг. М., 1955, с. 45—46.

¹⁴ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 11, арк. 5.

¹⁵ Высший подъем революции, т. 3, кн. 1, с. 56, 340—341.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 88, арк. 1 зв.; спр. 110, арк. 195; спр. 213, арк. 127; Одеський обласний державний архів, ф. 308, оп. 6, спр. 19, арк. 4.

ку взяли участь близько 85% чиновників і майже 69% нижчих службовців, що становило 250 чиновників і 328 нижчих службовців в самій Одесі, а у цілому в Одеському поштово-телеграфному округу — відповідно 700 і 503¹⁷.

Успішному розвитку страйку сприяв зв'язок службовців з робітничим рухом у місті. Створений для керівництва страйком комітет поштово-телеграфних службовців вступив у контакт з Радою робітничих депутатів, до якої були направлені постійні представники службовців. Вони були присутніми на ряді засідань Ради як уповноважені¹⁸. Одеська Рада за ініціативою більшовиків і під тиском робітників приділила значну увагу поштово-телеграфному страйку. Питання про допомогу службовцям у боротьбі з штрейкбрехерами, про солідарність із страйкарями обговорювалися зборами виборних 24 листопада, у цехах і районах і на засіданні Ради 5 грудня, а 30 листопада виконком Ради звернувся до залізничників і всіх чесних громадян із закликом підтримати страйк¹⁹. У відповідь залізничники заявили про проведення страйку солідарності, а спілка службовців міського громадського самоуправління — про відрахування 3% заробітної плати на користь страйкарів²⁰.

Підтримка робітників і представників демократичних верств населення додавала страйкарям стійкості і мужності. Сила їх натиску змусила місцеві власті викликати до Одеси помічника Головного управління пошти і телеграфів Кормильова для здійснення ефективних заходів боротьби із страйком. Його переговори з членами бюро ПТС тривали з 4 по 10 грудня, і тільки 14 грудня відновилася робота поштово-телеграфних установ²¹.

Завдяки зв'язкам з робітничим рухом і контактам з більшовиками активно і організовано проходив страйк поштово-телеграфних службовців Катеринослава. На його хід значний вплив мала Рада робітничих депутатів, діяльність якої спрямовувалася більшовиками. Цей страйк тривав до 17 грудня, і лише звістка про припинення боротьби в інших містах змусила службовців відновити роботу²².

Свідомість і організованість виявляли поштово-телеграфні працівники і в інших містах. Так, у відомостях Головного управління пошти і телеграфів серед вузлових пунктів страйку значилися Миколаїв, Херсон, Полтава²³. Листопадовий поштово-телеграфний страйк набрав такого розмаху, що цар змушений був 29 листопада видати спеціальний наказ про створення надзвичайної охорони для боротьби із страйками на залізницях, пошті і телеграфі²⁴.

Всеросійський листопадовий поштово-телеграфний страйк переконливо показав, що до революції активно залучалися проміжні верстви населення, які йшли за пролетаріатом у боротьбі за демократію. Це був успіх лєнінської тактики «лівого блоку», яка забезпечувала широкий розмах революційного руху і надавала йому дійсно народно-го характеру.

¹⁷ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 4409, арк. 5; Матеріали по історії зв'язи в Росії. М., 1966, с. 311; Базилевич К. Очерки історії профдвиження, с. 399—401.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 11, арк. 37.

¹⁹ Базилевич К. Основные моменты профдвижения работников связи в 1905—1906 годах. М., 1926, с. 39.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 6871, оп. 1, спр. 110, арк. 37.

²¹ Там же, арк. 47; Матеріали по історії зв'язи в Росії, с. 311.

²² Высший подъем революции, ч. 1, с. 60; ч. 3, кн. 1, с. 41, 44.

²³ Там же, ч. 1, с. 145; ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 3, спр. 92, арк. 150, 153.

²⁴ Высший подъем революции, ч. 1, с. 145.

Страйк продемонстрував зростання свідомості і організованості службовців; на першому плані були політичні вимоги — боротьба за демократичні перетворення.

Неоднорідність соціального складу поштово-телеграфних службовців забезпечувала їм співчуття з боку різних класів і верств населення, але справжню солідарність з ними виявив тільки робітничий клас. Контакти з Радами були свідченням визнання службовцями керівної ролі пролетаріату. Ради робітничих депутатів, а також залізничні організації за ініціативою більшовиків виступали організаторами всемірної допомоги страйкарям. Більшовицькі газети «Новая жизнь», «Вперед» постійно висвітлювали хід страйку, а місцеві більшовицькі організації проводили активну пропагандистсько-агітаційну і організаторську роботу серед службовців для координації їх виступів з робітничим рухом.

Листопадовий страйк був закономірним результатом усього попереднього розвитку руху поштово-телеграфних службовців, подолання ними дрібнобуржуазних ілюзій, він ознаменував початок союзу демократичних верств з робітничим класом, свідчив про сприйняття ними лозунгів більшовицької партії.

Революційний виступ поштово-телеграфних службовців у листопаді 1905 р. є переконливим підтвердженням неспроможності буржуазних фальсифікаторів першої російської революції, які намагаються показати боротьбу непролетарських верств у відриві від робітничого руху, заперечити вплив більшовицької партії на ці верстви і т. д.²⁵

Досвід нашої партії по залученню демократичних верств населення до революційного руху на боці робітничого класу і нині є взірцем для комуністичних і робітничих партій країн, які прагнуть розв'язати завдання створення широкого антиімперіалістичного фронту.

²⁵ Fischer G. Russian Liberalism. From Gentry to Intelligentsia. Cambridge, 1958, p. 48—49, 120—125, 159; Hargrave S. First Blood: The Russian Revolution of 1905. New York, 1964, p. 26, 29.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

З ДОСВІДУ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ВУЗІ

Дійовою формою виховання радянської молоді, формування в юнаків і дівчат марксистсько-ленінського світогляду є краєзнавство. Саме тому останнім часом дедалі більше уваги приділяється викладанню історичного краєзнавства у вищих навчальних закладах та використанню такого роду матеріалів на уроках і в позакласній роботі в школі.

Значна робота в цьому напрямі проводиться на історичному факультеті Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. Курс історичного краєзнавства тут було запроваджено десять років тому. Його основне завдання — дати майбутньому вчителю необхідну підготовку для ведення краєзнавчої роботи в школі. У вступній лекції викладач пояснює першокурсникам, якого великого значення надавав В. І. Ленін вивченню історії рідного краю, як він використовував цей матеріал у своїх працях, називає окремі з них, зокрема, «Розвиток капіталізму в Росії», «До сільської бідноти», «Напередодні» та інші, в яких наводиться багато статистичних даних по Лохвицькому, Костянтиноградському, Прилуцькому, Роменському та інших повітах Полтавської губернії. Це відіграє велику роль у піднесенні ідейного рівня молоді, викликає у неї постійний інтерес до вивчення ленінських праць, до знайомства з історією рідних місць.

Далі викладач характеризує основну літературу, присвячену історії Полтавщини, аналізує таке видання як «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (К., 1967), розповідає про збірники документів «Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине» (Харків, 1957), «Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.» (Харків, 1961), «Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920 гг.)» (Полтава, 1957), «Полтаві — 800 років. 1174—1974» (К., 1974), «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945» (К., 1977) та ін. Тут також називаються найважливіші статистичні довідники про Полтавщину в дореволюційний період та згадуються успіхи, досягнуті в господарському і культурному житті краю за роки Радянської влади.

Під час лекцій з історичного краєзнавства студенти набувають необхідних теоретичних і практичних знань для ведення історико-краєзнавчої роботи в школі, вивчають документи з історії рідного краю, знайомляться з державними, партійними і відомчими архівами, в яких зберігаються документи та матеріали, що можуть бути використані при дослідженні найрізноманітніших проблем краєзнавчого характеру. Вивчаючи тему «Документальні матеріали місцевих архівів», студенти відвідують обласний державний архів, працівники якого знайомлять першокурсників з документацією, фондами, правилами користування архівними матеріалами та з окремими цінними документами.

Вагоме місце в курсі займає вивчення радянського законодавства по охороні пам'яток історії та культури. Розгляд теми «Основні джерела з історії рідного краю та їх значення» тісно пов'язується

з місцевим історичним матеріалом, з археологічними та історичними пам'ятниками, етнографічними джерелами, топонімікою Полтавщини тощо. Студенти, які виявили великий інтерес до краєзнавчої роботи, відвідують вечірній університет по вивченню пам'яток історії та культури краю.

При розгляді теми «Роль музеїв як центрів історичного краєзнавства» практичні заняття проводяться у музеях історії Полтавської битви, Полтавському краєзнавчому, шкільних, а також у музеях при Інженерно-будівельному інституті та при Полтавському тепловозремонтному заводі ім. А. О. Жданова.

З метою закріплення набутих знань студенти готують списки літератури з тієї чи іншої краєзнавчої теми, пишуть реферати з історії рідного краю, повідомлення про створення і діяльність музеїв, складають плани роботи історико-краєзнавчих гуртків тощо.

Однією з важливих форм залучення студентів до краєзнавчих пошуків є написання рефератів. Під час їх підготовки майбутні вчителі знайомляться з літературою, присвяченою історії краю, відвідують музеї, архіви, зустрічаються з ветеранами війни і праці. Ось деякі теми рефератів першокурсників: «Ім'я Леніна житиме у віках» (літопис колгоспу ім. Леніна Кобеляцького району), «Ім'я Леніна на карті Полтавщини», «З історії комсомолу Полтавщини», «З історії — колгоспу ім. Мічуріна Гадяцького району», «Моє село в буднях трудових» та ін.

Особливо великий інтерес у молоді викликають подвиги радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Саме цій темі і присвячена значна частина рефератів: «Партизанський рух на території Шишацького району в період Великої Вітчизняної війни», «Зіньків у роки Великої Вітчизняної війни», «Герої Радянського Союзу Семенівського району» та ін. Серед рефератів про учасників війни є цікаві розповіді про своїх земляків, їх перебування в бойових частинах, а також про трудові успіхи в післявоєнні роки. Для виконання таких тем проводиться анкетування, записи спогадів учасників війни, збираються фотоілюстрації тощо. Така ж робота проводиться і при дослідженні окремих етапів історії заводів і колгоспів, вивченні соціального складу робітників і колгоспників, їх трудових звершень.

Виконаний на першому курсі реферат згодом стає основою для написання курсової чи дипломної роботи або ж знаходить своє продовження у дослідженні обраної теми в науковому гуртку.

При вивченні спецкурсу «Історія Полтавщини» (30 год.), який читається на другому курсі, студенти знайомляться з основними подіями з історії краю, починаючи з найдавніших часів і до наших днів, поповнюють свої знання з історії СРСР та УРСР.

Краєзнавчі матеріали широко використовують викладачі історії КПРС, історії СРСР та УРСР, археології, а також при читанні спецкурсів і проведенні спецсеминарів. Так, на спецкурсі «Історія російського мистецтва XVIII — початку XX ст.» студенти знайомляться з біографіями і творчістю художників В. Л. Боровиковського, Г. Г. Мясоєдова, М. О. Ярошенка, скульптора Л. В. Позена, які народилися на Полтавщині або тривалий час тут проживали і внесли вагомий вклад у розвиток російського та українського образотворчого мистецтва. Події і факти з місцевого життя постійно розглядаються на спецсеминарах «Революція 1905—1907 рр.», «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941—1945 рр.». Тут, зокрема, викладачі основну увагу звертають на робітничий і селянський рух, революційні виступи у військах в революції 1905—1907 рр. на території краю, діяльність Полтавської Ради робітничих

і солдатських депутатів у 1917 р., партизанський рух на території області в період тимчасової німецько-фашистської окупації, на діяльність комсомольсько-молодіжної підпільної групи «Нескорена полтавчанка» та інші події.

Чималу роль у підготовці студентів відіграє гурток з історичного краєзнавства, який працює при кафедрі історії СРСР і УРСР. Члени гуртка знайомляться з методикою краєзнавчого пошуку, вивчають досвід роботи кращих вчителів-краєзнавців міста й області, беруть участь у створенні шкільних історичних музеїв.

При написанні курсових і дипломних робіт на краєзнавчу тематику студенти широко використовують першоджерела, які зберігаються в краєзнавчому музеї, літературу, зібрану в науковій бібліотеці педагогічного інституту та в Полтавській обласній бібліотеці ім. І. П. Котляревського, архівні джерела. Тільки в державному архіві Полтавської області протягом десятої п'ятирічки працювали понад 90 студентів інституту.

Останнім часом викладачі кафедр історії СРСР і УРСР та загальної історії приступили до написання історії ряду колгоспів області. В цю наукову роботу активно включилися й студенти. Вони, зокрема, збирають матеріали, ведуть записи спогадів старожилів — ветеранів колгоспного руху, вивчають господарські й культурні досягнення колгоспів, готують фотоілюстрації тощо. Студенти пишуть курсові і дипломні роботи з історії населених пунктів, фабрик і заводів.

Важливе значення у підготовці студентів з питань історичного краєзнавства і безпосередньо з історії Полтавщини мають екскурсії до музеїв, пам'яток і пам'ятних місць на території області, організація зустрічей з ветеранами громадянської та Великої Вітчизняної воєн, Героями Соціалістичної Праці, знатними людьми краю. Наприклад, цікаво пройшли зустрічі студентів з учасниками громадянської війни, колишнім начальником штабу партизанського загону Я. М. Кобеляцьким, одним з організаторів музею Зведеного полку Полтавського тракторного (пізніше танкового) училища, ветераном цього героїчного полку А. М. Ульяновцем та багатьма іншими учасниками Великої Вітчизняної війни. Особливо великий інтерес викликала зустріч з колишнім командиром 16-го гвардійського винищувального авіаційного полку Героєм Радянського Союзу І. І. Бабаком. Іван Ілліч з натхненням розповідав молоді про подвиги друзів-однополчан. Не менше захоплення майбутніх педагогів викликали і його спогади про повернення після війни в школу, роботу по навчанню і вихованню підрастаючого покоління.

Незабутнє враження залишається у студентів від екскурсії в урочище Шумейкове Лохвицького району, до меморіалу, спорудженого на честь воїнів Південно-Західного фронту, які загинули тут у вересні 1941 р.

Таким чином, завдяки різним формам краєзнавчої роботи здійснюється патріотичне й інтернаціональне виховання студентів — майбутніх вчителів, які у педагогічному інституті набувають навичок комплексного підходу до комуністичного виховання учнів.

Говорячи про вивчення історичного краєзнавства у вузі, слід коротко зупинитися на програмі курсу історичного краєзнавства та посібниках з цього предмета. Нізріла потреба переглянути й уточнити існуючі програми. У них багато уваги приділено історії розвитку історичного краєзнавства і недосить чітко визначено форми навчальної роботи в школі з історії краю, а в плані практичних занять відсутні екскурсії до місцевих музеїв та архівів, які доводиться проводити в по-

занавчальний час. Кількість же годин для проведення практичних і семінарських занять, передбачених навчальним планом, явно недостатня. Слід було б, на нашу думку, включити в програму питання практичної підготовки студентів до проведення екскурсій і туристських походів з учнями.

У навчальному посібнику «Историческое краеведение» під редакцією Г. М. Матюшина (М., 1975) порівняно з попередніми виданнями значно розширено розділ, що висвітлює історико-краєзнавчу роботу в школі. Проте окремі питання (усна народна творчість, обласні краєзнавчі музеї, меморіальні музеї) у ньому не висвітлюються. Тому необхідно поліпшити програми та посібники з історичного краєзнавства, особливо в напрямі розширення практичної підготовки студентів.

Варто, на нашу думку, врахувати досвід створення посібника К. Ф. Строева «Краеведение» для студентів природничо-географічних факультетів педагогічних інститутів (2-е вид. М., 1974), в якому досить добре висвітлено форми і методи вивчення і використання краєзнавчого матеріалу в курсах географії, визначено конкретні завдання, які тісно пов'язані з шкільною програмою.

Актуальним є і питання про видання для вчителів і учнів посібників з історії краю, визначення їх структури, способів ілюстрування тощо. Тут історикам республіки слід повчитися у своїх російських колег, які вже мають певний досвід підготовки таких видань. Так, Тульське книжкове видавництво у 1974 та 1977 роках випустило у світ дві частини краєзнавчого посібника з історії для учнів 7—8 та 9—10 класів під назвою «Край наш Тульский», написані В. В. Пеньковим та С. М. Стекуновим. У цих книгах у відповідності з шкільною програмою пропонується місцевий історичний матеріал для використання на уроках історії СРСР, а також для самостійної роботи учнів і позакласних занять з краєзнавства. У названих посібниках вміщено чимало цікавих документів, таблиць, ілюстрацій, карт. Підготовка таких чи подібних посібників з історії рідного краю значно поліпшила б роботу вчителів, посилила б інтерес учнів до вивчення історії своєї Вітчизни.

П. М. ДЕНИСОВЕЦЬ (Полтава),
В. Н. ЖУК (Полтава)

СПОГАДИ

У СУВОРІ ДНІ

Славний життєвий шлях пройшов вірний син лєнінської партії Ф. Ф. Рязанов — член КПРС з 1916 р., Герой Соціалістичної Праці. У жовтневі дні 1917 р. він зі зброєю в руках боровся за встановлення Радянської влади на Придніпров'ї та в Донбасі. Навесні 1918 р. брав участь у підготовці I з'їзду КП(б)У і був його делегатом.

Червоногвардієць, політінспектор, військовий комісар полку, начальник політвідділу дивізії — такий далеко не повний послужний список комуніста Рязанова в роки громадянської війни. Потім — робота в профспілкових і радянських органах у Дніпропетровську, навчання у Москві, в Промисловій академії, яку Федір Федорович закінчував одночасно з металургійним інститутом. З середини 30-х років він на керівній роботі в соціалістичній промисловості.

Велика Вітчизняна війна застала Ф. Ф. Рязанова на посаді директора нового заводу «Криворіжсталь», організацією евакуації якого він і займався. У воєнні роки Ф. Ф. Рязанов керував Новотаргільським заводом на Уралі, а потім спорудженням і роботою першої устаткованого металургійного заводу в Бєговаті.

«Український історичний журнал» публікує спогади Ф. Ф. Рязанова в літературній обробці Т. П. Воронової, присвячені евакуації Криворізького металургійного заводу ім. В. І. Леніна на Схід влітку 1941 р. Велику мужність і робітничу кмітливість, по-справжньому партійне піклування про людей виявив комуніст-керівник у ті грізні серпневі дні. Чвертьвіковий партійний стаж, навички підпільника, бойове загартування часів громадянської війни і, нарешті, здобутий в роки перших п'ятирічок досвід організатора-господарника допомогли йому з честю подолати тяжкі випробування.

Планомірність і продуманість проведення демонтажу й відвантаження устаткування, турбота про те, щоб ворогу не дісталось жодного грама металу, руди, пального, жодного справного механізму, увага до повсякденних потреб членів колективу наочно спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів історії про нібито панічну втечу радянських людей з районів, що перебували під загрозою окупації фашистськими загарбниками, про безлад при проведенні евакуаційних робіт.

* * *

Вказівку готувати підприємство до евакуації на Урал я одержав у третій декаді липня 1941 р. і поінформував про це парторга ЦК ВКП(б) на заводі В. І. Пелишенка. Питання про хід евакуації (демонтаж, відвантажувальні роботи, відправку сімей) обговорювалося на бюро міськкому партії. Засідання проводив перший секретар Дніпропетровського міського комітету партії І. М. Сіренко.

В ніч на 8 серпня нарком чорної металургії І. Ф. Тевосян віддав розпорядження зупинити завод. Три домни на повному ходу було відключено від повітродувки і заковзано. Коли після визволення почалися відбудовні роботи, виявили, що чавунний «козел» однієї з домен, який перешкодив ворогу скористатися піччю, важив понад тисячу тонн.

В останні перед евакуацією дні ми виділили спеціальних людей для зв'язку з міськкомом партії і начальником військового гарнізону. Було протягнуто польовий провід до дороги, що вела з с. Широкого в Кривий Ріг, оскільки звідси можна було чекати появи фашистських десантних груп. На всіх підходах до підприємства виставлялися озброєні пости, що мали з ним телефонний зв'язок. Крім того, було налагоджено зв'язок із зенітною батареєю, розташованою між «Криворіжсталлю» і залізничною станцією Довгинцеве. Ми передали зенітникам 7 вантажних машин для перевезення снарядів. Дізнавшись про те, що в бік фронту проходитиме сформована в Нікополі стрілецька дивізія, ми виділили піхотинцям майже 60 км польового телефонного кабелю. Взагалі зв'язку та взаємній інформації приділяли велику увагу, оскільки вони давали можливість розвіювати всілякі панічні чутки.

Можу сміливо стверджувати, що не спостерігалось жодного випадку протидії демонтажу обладнання. Навпаки, дисципліна була високою, робота виконувалася дружно. Небезпека, що нависла над країною, згуртувала людей. Звичайно, коли стало відомо, що фашистські окупанти просуваються по території Радянської України, коли повз заводську прохідну йшли обози евакуйованих, не всі могли зберегти спокій. Однак накази по демонтажу й відвантаженню обладнання ніколи не порушувалися. Сама атмосфера в колективі виключала можливість виникнення якихось ускладнень у здійсненні плану евакуації.

До Нижнього Тагіла відправлялося насамперед обладнання нового блюмінга, який тільки-но змонтували і ще не встигли пустити в експлуатацію. Для прискорення робіт І. Ф. Тевосян направив до нас монтажників з «Азовсталі» на чолі з О. П. Поборчим. Вони дуже нам допомогли.

І. Ф. Тевосян майже щодня телефонував мені, давав вказівки й перевіряв їх виконання. Якщо ж він був зайнятий якимись іншими справами, з нами зв'язувався його заступник В. С. Бичков. Ось що мені особливо запам'яталося. Ще до початку демонтажних робіт я спитав у І. Ф. Тевосяна, в якому обсязі їх проводити. Він відповів, що треба орієнтуватися на 13—15 місяців. Ми й раніше не сумнівалися, що згодом повернемося до рідного міста. Тоді ж вирішили: вивести завод з ладу приблизно на півтора року, демонтувати все обладнання, яке можна буде використати як на Уралі, так і після повернення до Кривого Рога. Корпусів не руйнувати. На ТЕЦ і в електроцеху обладнання зняти, парові котли розкомплектувати, вивезти всі чотири повітродувки й обидва турбогенератори. Насоси з усіх цехів вивезти в комплексі з електрообладнанням. З мостових кранів зняти й відвантажити механічне електроустаткування. Паровози, вагони, колійні крани відправляти останніми ешелонами. Такий обсяг демонтажу та евакуації мав гарантувати нам швидку відбудову заводу, а для фашистських загарбників неможливість його використання. Так і було. Фашисти не змогли відбудувати «Криворіжсталь». У безсилій люті під час відступу вони підірвали і повністю знищили всі споруди й навіть усі димарі заводу.

Особистий контроль товариша Тевосяна був дуже строгим. Пригадується такий випадок. Тевосян попросив мене особисто побувати на заводах коксохімічного та гірничого устаткування, а також у трестах «Ленінруда» та «Жовтневруда» і з'ясувати на місці, як іде там відправка устаткування на Схід. Я це прохання зрозумів як бажане, але не обов'язкове до термінового виконання. Тому на заводах я побував, переконався, що навантаження йде непогано. Тільки на коксохімічному були утруднення з вагонами, і через наш залізничний цех йому допомогли. А на рудники я не поїхав, оскільки на заводі було багато невідкладних справ. Через кілька днів нарком, перевіряючи, дізнається від мене ж про невиконання його вказівки. Дісталось тоді мені дуже.

Наступного дня вранці з групою 5—6 чоловік, озброєних гвинтізками, на вантажній машині я виїхав у рудоуправління. Становище там було складним. Поширювалися чутки про те, що десантні групи ворога зайняли окремі ділянки залізниці в тилу Кривого Рога на лінії П'ятихатки—Верховцеве. У зв'язку з цим вагони з устаткуванням направлялися в обхід, через Довгинцеве—Апостолове—Нікополь—Запоріжжя. Крім того, на рудниках не виплачували зарплати, бо в Держбанку не було грошей. Вночі про обстановку доповіли І. Ф. Тевосяну. Він обіцяв допомогти. І справді наступного дня гроші були одержані з Дніпропетровська.

Суворі вимогливість і контроль з боку І. Ф. Тевосяна, його невичерпна енергія допомогли колективу нашого заводу успішно перебазувати устаткування в глибокий тил. Про складність цього завдання свідчать такі цифри. Наші доменщики забезпечували середньодобове виробництво 2855 т чавуну. Цех мав три печі, причому третя на той час була досить великою—обсягом 1300 м³. Бессемерівський цех двом конверторами виплавляв за рік 800 тис. т сталі. Силова станція мала два турбогенератори—по 25 тис. кВт. Завод мав також цех металокопункцій та допоміжні цехи—ковальський, ремонтно-механічний, фасонно-ливарний, запасних частин і кисневу станцію. Площа, що її займало підприємство, перевищувала 810 га. На «Криворіжсталі» працювали більш як 5800 чол.

Евакуація проводилася тільки маршрутами. Призначалися начальники кожного ешелону й на допомогу їм виділялося ще 20—30 кваліфікованих робітників. У кожному ешелоні було 5—7 вагонів для сімей. Самовільна посадка в них не допускалася. На дорогу видавалася достатня кількість продовольчих продуктів. Інженерно-технічні працівники та робітники, які ще залишалися після відправки сімей, переводилися на казармене становище. Під житло зайняли їдальню блюмінга, а триразове харчування було організоване в їдальні при заводууправлінні. Приділялася велика увага якості громадського харчування. Старалися забезпечувати людей овочами, молоком, хлібом, консервами. «Криворіжсталь» допомагала сусідньому хлібозаводу паливом, у підвезенні й розвантаженні борошна.

На казарменому становищі перебувало все керівництво «Криворіжсталі», у тому числі директор, головний інженер, парторг ЦК ВКП(б) та начальники цехів. Своєчасна евакуація сімей вселила в людей впевненість і спокій за долю рідних і близьких.

Добре було налагоджено роботу на залізниці й у залізничному цеху заводу. Ми не відчували недостачі вагонів. Це дало можливість відправити залізну руду й сталеві зливки в Донбас, чавун—у Сталіград, матеріали зі складів і все демонтоване обладнання—до Нижнього Тагіла. Показово, що директор підсобного господарства «Криво

ріжсталі» доставив на Урал навіть комбайн та інші сільськогосподарські машини, а також кілька вагонів зерна. Завідуюча заводським готелем Владимирова відправила разом зі своїм персоналом вагон постільної білизни, столові прибори, посуд, скатерті, інвентар кухні-ресторану. На заводських залізничних коліях вантажилися «Рудозбут» та інші організації міста.

В ніч з 13 на 14 серпня завод був уже мертвий. Ми з начальником копрового цеху тов. Жупаненком, підготувавши запас вибухівки, робили останню перевірку. На складі пального відкрили крани бензинових баків. Жупаненко підірвав візок рудного крана. Я допомагав йому, маючи деякий досвід у цій справі з часів громадянської війни. Робота не була складною, але проводилася в темряві. Прив'язували готовий заряд, потім підпалювали шнур і, не гаючись, відходили.

На відкритому складі зливків залишалися два парошляхові крани. Для відвантаження вони не годилися. Однак нам було шкода залишати фашистам і старі крани. Ми вирішили їх знищити. Припасовуючи заряд, почули, що в крановій будці хтось є. Виявилось, що там залишилися переночувати машиністи, які до пізнього вечора вантажили сталеві зливки. Додому йти було далеко, вони й влаштувалися на ніч у будці. Вони допомогли нам завершити розпочату справу.

Остання група металургів виїжджала з міста на автомашинах. Для цього залишили 15 вагозовів і лімузин «форд». До складу групи входило керівництво заводу, члени парткому, начальники окремих цехів, частина охоронників і підривників. За кожною машиною було закріплено по 2—3 водії (для зміни). Крім того, з групою їхав механік гаража тов. Литовка.

Залишали ми завод на світанку 14 серпня. До того часу повернулися наші зв'язкові й передали вказівку міському партії не затримуватися.

Я попрощався із завідуючим складською базою постачання тов. Бандурою і сказав йому: «Чекай нас, Іване Івановичу. Бережи завод. Ми повернемося». Цей вже похилого віку чоловік залишався. На нього можна було покластися, і згодом він на ділі довів, що керівництво заводу і члени парткому не помилилися в цьому.

Переконавшись, що всі навантажені вагони відправлено на станцію Довгинцеве, ми вирушили в дорогу через Зелене містечко — селище за територією заводу. В ньому займала позиції військова частина. Її командир написав записку, яка служила нам перепусткою на шляху до місця призначення: «Група на автомашинах їде зі зброєю й вибуховими речовинами, виконуючи спеціальне завдання народного комісара чорної металургії». На ній був штамп і печать. Тому в дорозі нас ніде не затримували, вибухівку і зброю не забирали.

Дотримуючись необхідної обережності, ми зупинили колону не на основній дорозі Кривий Ріг — Нікополь, а збоку — на польовій, серед кукурудзи. Вирішили перевірити ще й станцію Східно-Сортувальна та залізничне депо. Відправилися туди на лімузині. Переконалися, що на залізничних коліях вагонів не було. В депо також було порожньо, залишався тільки маневровий паровоз з невеликим запасом вугілля. Допомогли паровозній бригаді навантажити вугілля, звеліли машиністу їхати до Довгинцевого, й самі направилися туди ж. Нашу машину зупинили біля в'їзної стрілки в бік заводу. Ми пішки пішли до вокзалу. Назустріч бігли люди, від яких ми дізналися, що станцію з боку Верховцевого вже захопили фашисти. Черговий по станції сказав те ж саме. Ми повернулися до автомашини й приєдналися до

свої автоколони. І знову ж таки польовими дорогами продовжували рухатися вперед. Лише за 8 км до Апостолового, біля радгоспу ім. Ф. Нансена звернули на нікопольську трасу.

Ми мали від наркома наказ перевірити, як іде евакуація на Нікопольському трубному заводі, і далі тримати напрямок на «Запоріжсталь». На трубному справі йшли непогано. Повідомивши про це в Москву, ми вирушили далі.

Автоколону рухалася до Запоріжжя вночі, по ґрунтових дорогах, оскільки фашистські літаки вже проривалися до залізниць і основних автошляхів. Вдень же відпочивали, замаскувавши машини в полезахисних насадженнях. Щоб не заблудитися, брали місцевих провідників. Випадків паніки, незадоволення, нервозності в групі не було. Всі старалися триматися мужньо, бути разом.

В Запоріжжі здивувалися нашому приїзду. Там чомусь думали, що фашисти встигли відрізати нам шлях. Далі ми виїхали в Дніпропетровськ і там дістали вказівки про свої дальші дії від заступника наркома чорної металургії С. І. Резникова. Нашим завданням було подати допомогу в евакуації металургійних заводів Придніпров'я. Адже певний досвід у цій справі ми вже мали.

Потім наш шлях лежав до Новомосковська. І знову-таки не по основній магістралі, а по ґрунтових дорогах, по околицях, які були мені добре знайомі ще з другої половини 20-х років, коли довелося працювати протягом майже трьох років головою виконкому Дніпропетровської міськради. Після Новомосковська кількість машин у нашій автоколоні подвоїлася. Всі вони, а також карета швидкої допомоги та пожежна автомашина благополучно прибули до Харкова. Частину транспорту ми здали тут на базу постачання Наркомату чорної металургії. Звідси я мав вилетіти до Москви, а решта членів групи продовжила свій шлях до Нижнього Тагіла. Одержавши в столиці нашої Батьківщини необхідні вказівки, я виїхав на Новотатільський завод, який і очолив з 17 вересня 1941 р.

Ф. Ф. РЯЗАНОВ (Київ)

НАШ КАЛЕНДАР

ВИДАТНИЙ ПРОПАГАНДИСТ
МАРКСИЗМУ
(125-РІЧЧЯ ДИМИТРА БЛАГОЄВА)

14 червня 1981 року трудящі Болгарії і Радянського Союзу відзначили 125-річчя з дня народження видатного діяча болгарського і міжнародного робітничого і кому-

ністичного руху, засновника Болгарської робітничої соціал-демократичної і комуністичної партій, вождя болгарського робітничого класу і одного з перших прапороносців марксизму в Росії — Димитра Благоєва.

Для радянських людей ім'я Димитра Благоєва особливо дороге тим, що він одним із перших підняв у нашій країні прапор марксизму, був великим лоборником революційної дружби і братерства російського і болгарського народів.

Виходець із пролетарського середовища, він зумів піднятися до рівня видатного пролетарського мислителя, революційного вождя і керівника трудящих Болгарії.

В травні 1978 р., після визволення країни від багатовікового османського іга, молодий Благоєв приїхав до Одеси з палким бажанням здобути освіту. Студентська молодь Росії в ті часи була охоплена революційним рухом, до якого й примкнув Димитр. Після двох років навчання в Одесі, захоплений розповідями свого товариша Павла Вадзінського про життя революційного студентства Петербурга, він вступає до столичного університету. Це значною мірою визначило долю Д. Благоєва. В одному із своїх листів він писав: «Вперше з'явившись в університеті, я застав усіх студентів на сходці. З цього моменту я влився до революційного руху»¹.

Потрапивши в середовище революційного петербурзького студентства, Благоєв весь віддався вивченню різних течій російської і західноєвропейської революційної думки. Однак ні російське народництво, ні західноєвропейське лассальянство, якими він спочатку захоплювався, не задовольняли його. В пошуках відповіді на хвилюючі питання, Благоєв звернувся до «Капіталу» Маркса і став стійким прихильником марксизму.

Взимку 1883—84 рр. Благоєв разом із своїми друзями-однодумцями Харитоновим, Благославовим, Шатько та ін. створює першу соціал-демократичну організацію в Росії, яка увійшла в історію як «Група Благоєва». Її члени розпочали пропаганду ідей марксизму серед робітників і студентів, випустили два номери газети «Робочий», що, за словами В. І. Леніна, було «чи не єдиною спробою створити с.-д. робітничу пресу в Росії»².

«Група Благоєва» зробила перші кроки у справі з'єднання теорії наукового соціалізму з робітничим рухом і разом з «Групою визволення праці», очолюваною Плехановим, першою підняла прапор марксизму у визвольному русі в Росії³. В цьому велика історична заслуга Д. Благоєва та його товаришів.

Навесні 1885 р. членів групи було заарештовано, а Д. Благоєв, як болгарський лідданий, був висланий з Росії. Перебування в нашій країні стало для нього школою революційного гарту і визначило його дальший життєвий шлях.

Повернувшись на батьківщину, Д. Благоєв став полум'яним пропагандистом ідей наукового соціалізму, засновником соціалістичного руху в країні. В 1891 р. при його активній участі було створено Болгарську робітничу соціал-демократичну партію. На Бузлуджанському з'їзді більшістю делегатів було прийнято програму і статут БСДП,

¹ Інтернаціоналізм на БКП: Документи и матеріали, 1891—1944. Софія, 1974, с. 50.

² Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії. — Повне збір. творів, т. 25, с. 92.

³ Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1965, Т. I, с. 138.

розроблені Д. Благоєвим і Н. Габровським. Ця подія знаменувала першу велику перемогу марксизму в Болгарії.

Понад 30 років Д. Благоєв очолював болгарський комуністичний рух, керував революційною марксистською партією свого народу, яка виховала цілу плеяду визначних пролетарських революціонерів — Георгія Кіркова, Гаврила Георгієва, Тодора Петрова, Христо Кабакчієва, Васіла Коларова, Георгія Димитрова і багатьох інших.

Д. Благоєв — не тільки визначний організатор, а й один із найвидатніших теоретиків марксизму на Балканах. В Болгарії видано 20 томів його творів — дослідження у галузі філософії, історії, політичної економії, естетики, літературної критики. Теоретична спадщина Д. Благоєва відзначається науковою глибиною, яскраво вираженим класово-партійним характером.

Ще в 1891 р. у праці «Що таке соціалізм і чи має він ґрунт у нас?» Д. Благоєв спростовує твердження народників, які вважали, що в Болгарії соціалізм неможливий, і доводить, що розвиток капіталізму викличе зростання пролетаріату, а це неминуче приведе до перемоги соціалістичної революції.

У великій праці «З історії соціалізму в Болгарії», яка вийшла у світ у 1906 р., Д. Благоєв простежив шляхи розвитку соціалістичної думки і революційного руху в Болгарії й визначив перспективи останнього. Оцінюючи заслуги Д. Благоєва у розвитку суспільної думки, Г. Димитров указував, що на його працях вчилися покоління марксистів⁴.

Д. Благоєв — глашатай непорушної дружби між Болгарією і Росією. У творах останніх років він висловлював переконаність у перемозі російської революції, відзначав всевітньо-історичне значення Великого Жовтня, підкреслював історичну необхідність співробітництва з великою Радянською державою.

В. І. Ленін високо цінував Д. Благоєва, постійно відзначав його відданість марксизму і пролетарському інтернаціоналізму. Під час бесіди з болгарським революціонером Черкезовим у Смольному в 1918 р. Володимир Ілліч говорив: «Люблю болгар. Я знаю Димитра Благоєва, ви — хороші революціонери. На вас можна покластися»⁵. За великі заслуги Д. Благоєва перед міжнародним робітничим і комуністичним рухом Петроградська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів у 1922 р. обрала його своїм почесним членом. Помер Д. Благоєв 7 травня 1924 р.

В 1924 р. XIII з'їзд РКП(б) вшанував пам'ять видатного керівника міжнародного революційного робітничого руху і направив БКП телеграму, в якій говорилось: «Димитр Благоєв був не тільки засновником Болгарської Компартії, а й одним з перших вождів революційного руху в нашій країні. Протягом десятиків років тяжкої боротьби Благоєв міцно тримав в своїх руках прапор пролетарської революції»⁶.

Головна історична заслуга Д. Благоєва полягає в тому, що він поєднав науковий соціалізм з болгарським робітничим рухом, створив і зміцнив марксистську партію робітничого класу Болгарії, яка впевнено повела свій народ до перемоги соціалізму. «Великим щастям для нашої партії було те, — відзначив товариш Т. Живков, — що біля її коліски стояв і протягом трьох десятиріч нею керував видатний марксист-інтернаціоналіст — Димитр Благоєв — Дядо»⁷.

Виконуючи заповіді Д. Благоєва, болгарський народ на чолі з БКП у вересні 1944 р. здійснив соціалістичну революцію. Підводячи підсумки 25-річної роботи по втіленню в життя курсу партії, виробленому на квітневому (1956 р.) Пленумі ЦК, XII з'їзд БКП відзначив великі успіхи Болгарії в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства. Вони символізують торжество справи, боротьби за яку присвятив своє життя великий син болгарського народу Димитр Благоєв.

О. В. ШЕВЧЕНКО (Київ)

⁴ Димитров Георгій. Избранные произведения. М., 1957, с. 50.

⁵ Владимир Ильич Ленин и Българската комунистическа партия. София, 1970, с. 361.

⁶ Българо-съветски отношения и връзки: Документи и материали. София, 1977, т. I, с. 233—234.

⁷ Живков Тодор. Избрани съчинения. София, Т. 19, с. 179.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДОСВІД РОБОТИ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ З КАДРАМИ НА ЕТАПІ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

У світлі рішень XXVI з'їзду КПРС перед історико-партійною наукою стоїть завдання дедалі глибше узагальнювати досвід партії, набутий у різних сферах комуністичного будівництва, в тому числі і в сфері політичної та організаторської роботи, складовою частиною якої є кадрова політика. Документи з'їзду, постанови і висновки, викладені в доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Звіт Центрального Комітету КПРС XXVI з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики», з новою силою продемонстрували, якого великого значення надає партія дальшому поліпшенню якісного складу і розстановці кадрів, підвищенню їх політичного рівня і кваліфікації.

Питання добору, розстановки та виховання кадрів партія розглядає як ключову позицію свого керівного впливу на всю систему розвинутого соціалістичного суспільства. Вона неухильно дотримується наукових принципів кадрової політики, розроблених В. І. Леніним, його заповітів про те, що робітничо-селянська держава «...повинна поставити широко, планомірно, систематично і відкрито справу добору найкращих працівників по господарському будівництву, адміністраторів і організаторів спеціального і загального, місцевого і загальнодержавного масштабу»¹.

Для розуміння суті кадрової політики партії принципове значення має ленінське положення про те, що «поки управлятиме правляча партія, поки ця партія повинна розв'язувати всі питання про різні призначення, ви не допустите, щоб найважливіші державні призначення робила не керівна партія»².

Послідовно втілюючи в життя ленінські принципи кадрової політики, КПРС творчо розвиває і збагачує їх. «Суть партійного керівництва, як не раз говорив В. І. Ленін, — це добір людей і перевірка виконання»³, — підкреслив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнєв. На етапі розвинутого соціалізму, коли значно зросли вимоги до кадрів, їх підготовки, розстановки і виховання, велике значення партія надає узагальненню досвіду роботи з кадрами на місцях. Багато зроблено у цій справі партійними організаціями України, про що відзначалося на XXVI з'їзді КПРС. «У Компартіях України і Білорусії, — говорив товариш Л. І. Брежнєв, — з'явилося немало цікавого в справі добору і виховання кадрів, підвищенні відповідальності керівників за конкретні ділянки роботи»⁴. Цю ж думку товариш Л. І. Брежнєв висловив і в розмові з керівниками Української РСР 9 травня 1981 р. в Києві. Вивчення цього досвіду, озброєння ним працівників партійних комітетів належить до числа актуальних завдань історико-партійної науки, партійного будівництва.

У 60—70-і роки радянська історико-партійна наука провела значну роботу по дослідженню змісту й особливостей кадрової політики партії на етапі розвинутого соціалізму, узагальненню досвіду роботи партійних організацій України з кадрами. Окремі аспекти історіографії цієї проблеми висвітлені в літературі⁵, але наявні

¹ Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам. Проект. — Повн. збір. творів, т. 43, с. 258.

² Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 42, с. 159.

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 85.

⁴ Там же, с. 84.

⁵ Щербина Т. П. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по підготовці і вихованню наукових кадрів у роки восьмої п'ятирічки. — Вісн. Харків.

праці не дають цілісного уявлення про те, за якими напрямами ведуться дослідження з даної проблеми взагалі, яких результатів досягнуто. В даній статті зроблено спробу підбити підсумки діяльності істориків, партійних працівників в узагальненню досвіду роботи з кадрами, набутого парторганізаціями України в умовах розвинутого соціалізму. В ній розглядається стан, основні напрями вивчення цієї теми, виділяються недостатньо розроблені питання.

Методологічну основу і важливу джерельну базу даної проблеми становлять твори класиків марксизму-ленінізму, партійні документи, тематичні збірники⁶. Особливої уваги заслуговує збірник «В. І. Ленін, КПРС про роботу з кадрами». У першому розділі вміщені праці В. І. Леніна про добір, виховання і розстановку кадрів; у другому — резолюції і рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК про кадри; у третьому — постанови партії і уряду з питань роботи з кадрами. Документи збірника показують, якого великого значення надавав В. І. Ленін правильному добору кадрів, їх вихованню, партійному керівництву цією ділянкою роботи, як КПРС розвиває і збагачує ленінські принципи кадрової політики.

Принципово важливі висновки і положення з'їздів партії, зокрема ХХІІІ, ХХІV, ХХV, рішень ЦК КПРС щодо вдосконалення роботи по добору, вихованню і розстановці кадрів вміщено в спеціальних виданнях⁷. У них узагальнено позитивний досвід, викрито недоліки, визначено шляхи дальшого поліпшення форм і методів роботи з кадрами, сформульовано критерії оцінки кадрів на сучасному етапі.

Особливої уваги заслуговують постанови ЦК КПРС «Про роботу ЦК Компартії Естонії з керівними кадрами» (1967 р.), «Про марксистсько-ленінське навчання і економічну освіту кадрів у Ташкентській міській партійній організації» (1972 р.), «Про роботу по добору і вихованню ідеологічних кадрів у партійній організації Білорусії» (1974 р.), «Про дальше вдосконалення системи підвищення ідейно-теоретичного рівня і ділової кваліфікації керівних партійних і радянських кадрів» (1976 р.), «Про заходи по вдосконаленню підготовки кадрів у вищих партійних учбових закладах у світлі вказівок тов. Брежнєва Л. І., викладених у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС ХХV з'їздові партії» (1978 р.)⁸ та ін.

Історіографічне значення цих документів партії полягає в тому, що вони, з одного боку, формулюють назрілі завдання і збагачують знання з питань здійснення кадрової політики КПРС, а з другого боку, виступають орієнтиром для вибору напрямів наукових досліджень з найбільш актуальних аспектів проблеми. Ряд методологічних положень щодо вивчення кадрової політики КПРС містить постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», в якій наголошується на тому, що, «оцінюючи роботу керівників, господарських кадрів, необхідно враховувати не тільки показники виконання виробничих планів, але й рівень дисципліни, морально-політичний клімат у колективі, умови праці й побуту»⁹. Саме на ці сторони роботи кадрів і оцінку їх діяльності більше уваги мають звертати й науковці.

у-ту, № 153, Харків, 1977; Остапенко І. М. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики (1945—1978 гг.). Историкографический очерк. Харьков, 1979; Шевченко В. Ф. Питання розвитку наукових досліджень з партійного будівництва. — *Комуніст України*, 1981, № 2 та ін.

⁶ В. І. Ленін про норми партійного життя і принципи партійного керівництва. К., 1974; В. І. Ленін, КПРС про роботу партійного апарату. К., 1977; В. І. Ленін, КПРС про партію і державну дисципліну. К., 1979; В. І. Ленін, КПРС про роботу з кадрами. К., 1980, та ін.

⁷ Справочник партійного работника. Вып. 4—19. М., 1963—1980; Вопросы организационно-партийной работы КПСС. Сб. документов, 1978; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. В 2-х томах. К., 1977. Т. 2, та ін.

⁸ Див.: Справочник партійного работника. Вып. 7. М., 1967, с. 323—329; Вып. 15. М., 1975, с. 372—378; Вып. 17. М., 1977, с. 353—356; Вып. 19. М., 1979, с. 373—374; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1978. Т. II, с. 142—148.

⁹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 5.

Вагомий вклад в узагальнення досвіду роботи партії з кадрами вносять праці товариша Л. І. Брежнєва¹⁰, його книги «Мала земля», «Відродження», «Цілина». В них переконливо обгрунтовано місце кадрових питань у діяльності партії на етапі розвинутого соціалізму. Ці праці мають велике значення як для ідейно-теоретичного загартування кадрів, так і для практичної роботи з ними. «Питання про керівництво, — пише товариш Л. І. Брежнєв у книзі «Відродження», — це питання про кадри»¹¹. Л. І. Брежнєв дав визначення кадрової політики як могутньої підйоми, «...за допомогою якої партія впливає на хід суспільного розвитку...»¹². Водночас праці товариша Л. І. Брежнєва є для дослідників взірцем наукового підходу до оцінки діяльності партійних, державних і громадських організацій з кадрами. Вони проникнуті ленінською настановою про те, що кадрова політика партії повинна відповідати її генеральній лінії, враховувати конкретні умови роботи, специфіку тих завдань, які стоять на сучасному етапі.

У доповіді на республіканській конференції «Творчий розвиток ленінських принципів кадрової політики в творах товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина» член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький відзначив, що «коли найбільш узагальнено виділити те принципове нове, що міститься в творах Леоніда Ілліча Брежнєва про суть кадрової політики, то слід насамперед відзначити, що в них всебічно обгрунтовано висновок про зростання ролі управлінської діяльності на етапі розвинутого соціалізму»¹³.

Ряд важливих положень, присвячених з'ясуванню особливостей кадрової політики, її змісту і призначення стосовно до завдань нового етапу комуністичного будівництва, вносять праці керівників партії та уряду, зокрема В. В. Гришина, А. П. Кириленка, А. Я. Пельше, М. А. Сулова, К. У. Черненко та ін.¹⁴. К. У. Черненко, наприклад, відзначає, що в роботі кадрів партійного і державного апарату втілюються найважливіші принципи партійного керівництва: єдність теорії і практики, науковий підхід до розв'язання політичних, економічних, організаційних завдань, строго класова оцінка явищ суспільного життя, колективність керівництва, зв'язок з масами, контроль за виконанням прийнятих рішень¹⁵.

Досвід роботи з кадрами, нагромаджений партійними організаціями України за останнє десятиріччя, найбільш повно висвітлено в працях товариша В. В. Щербицького, особливо в книзі «Оволодівати ленінським стилем роботи» і в ряді статей¹⁶. Червоною ниткою в них проходить думка про те, що поліпшення роботи з кадрами — це не кампанія, а повсякденна, копійка, вдумлива робота партійних комітетів і організацій. Автор розповідає про утвердження в республіканській партійній організації практики колективного розв'язання кадрових питань, що запобігає допу-

¹⁰ Див.: Брежнєв Л. І. Про актуальні проблеми партійного будівництва. К., 1977; Брежнєв Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС. В 2-х книгах. К., 1979 та ін.

¹¹ Брежнєв Л. І. Відродження. К., 1978, с. 47.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 78.

¹³ Творческое развитие ленинских принципов кадровой политики в произведениях товарища Л. И. Брежнев «Малая земля», «Возрождение», «Целина». Материалы республиканской научно-практической конференции 26 декабря 1978 г. г. Киев. К., 1979, с. 13.

¹⁴ Гришин В. В. Избранные речи и статьи. М., 1979; Кириленко А. П. Избранные речи и статьи. М., 1976; Пельше А. Я. Избранные речи и статьи. М., 1978; Сулов М. А. Марксизм-ленинизм и современная эпоха. М., 1980; Черненко К. У. Некоторые вопросы творческого развития стиля партийной и государственной работы. М., 1977; его же. Вопросы работы партийного и государственного аппарата. М., 1980; Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978; Щербицкий В. В. Оволодівати ленінським стилем роботи. К., 1978.

¹⁵ Див.: Черненко К. У. Вопросы работы партийного и государственного аппарата, с. 258.

¹⁶ Див.: Щербицкий В. В. Постоянно совершенствовать работу по организации и проверке выполнения партийных решений. — Партийная жизнь. 1975; № 2; Щербицкий В. В. Виховувати партійних працівників ленінського типу. — Комуніст України, 1975, № 8, та ін.

щению суб'єктивістських помилок у цій справі. Аналізуючи роботу з кадрами за останнє п'ятиріччя, В. В. Щербицький у доповіді на XXVI з'їзді Компартії України підкреслив, що в «...нпнішніх умовах дедалі більшого значення набуває здатність керівників бачити зв'язок своєї роботи на дорученій ділянці з життям і справами всієї країни, завжди на перший план ставити загальнодержавні, загальнонародні інтереси»¹⁷.

Про роботу з кадрами в республіці пишуть партійні працівники обкомів, міськкомів партії¹⁸. Їх публікації містять значний фактичний матеріал, цікаві узагальнення на основі спостережень і практики, висвітлюють досвід роботи з кадрами партійних комітетів. Перший секретар Вінницького обкому партії В. М. Таратута, наприклад, ділиться досвідом роботи обласної партійної організації по вдосконаленню номенклатури кадрів обкому, міськкомів та райкомів партії. До неї віднесені посади керівників найвідповідальніших ділянок, від роботи яких багато в чому залежить розв'язання політичних, господарських і виховних завдань. Ця номенклатура періодично переглядається. Розмова в партійному комітеті, затвердження працівника на посаді, пише автор, має великий виховний вплив, підвищує почуття відповідальності за доручену справу.

Про зростання ролі кадрових питань у діяльності КПРС свідчить посилення уваги до них суспільствознавців, передусім істориків партії, що знайшло відображення в ряді узагальнюючих праць¹⁹. У них показано зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС, організаційно-партійну роботу, розглядаються питання партійного будівництва. Окремі з них мають розділи, присвячені роботі з кадрами. В цих працях проходить основна думка про те, що свою зростаючу роль організатора і керівника комуністичного будівництва партія може виконати лише тоді, коли вона має в своєму складі й розпорядженні достатню кількість підготовлених кадрів, що поєднують високу політичну свідомість з належною професійною кваліфікацією. М. О. Петрови́чев зазначає, що формування кадрів керівників — справа не одного року, а безпервний процес, що кадрова політика партії — це цілеспрямована робота партійних комітетів по її втіленню в життя, необхідна передумова зростання ролі КПРС в комуністичному будівництві²⁰.

У 70-х роках вийшли в світ праці спеціально присвячені кадровій політиці КПРС²¹. Особливої уваги заслуговує монографія «Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе» (керівник Д. М. Кукін). У ній робота партії з кадрами розглядається як система, показано деякі її особливості, зумовлені науково-технічною революцією і динамізмом суспільного розвитку, властивими для етапу зрілого соціалізму. Ідеться, зокрема, про комплексний характер кадрової політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму, її планомірність і цілеспрямованість. Авторський колектив прагнув висвітлити деякі повні моменти кадрової політики, характерні для періоду після XXV з'їзду КПРС. У монографії проаналізовано склад секретарів райкомів,

¹⁷ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 46.

¹⁸ Цибулько В. М. Ідейне виховання кадрів. — Комуніст України, 1971, № 5; Бандровський Г. Й. Секретар партійної організації. — Комуніст України, 1978, № 11; Васильєв Н. Партийный комитет и идеологические кадры. К., 1977; Таратута В. Н. О работе с партийными кадрами и партийным активом в современных условиях. — Вопросы истории КПСС, 1979, № 1; Гончаренко Б. Т. Контроль и проверка исполнения — важное средство воспитания ответственности кадров. М., 1980 и др.

¹⁹ Дальнейшее возрастание руководящей роли партии в коммунистическом строительстве. К., 1976; Партийное строительство. М., 1978; Вопросы внутрипартийной жизни и руководящей деятельности КПСС на современном этапе. М., 1979; Руководящая роль КПСС в условиях развитого социализма. М., 1979; Возрастание руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма. М., 1979; Ленинский стиль в деятельности партийных организаций. М., 1980, та ін.

²⁰ Див.: Петрови́чев П. А. Важный фактор возрастания руководящей роли КПСС. М., 1979, с. 105.

²¹ Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе. М., 1979; Совершенствовать подготовку руководящих партийных и советских кадров. Опыт, методика. М., 1979, та ін.

міськкомів, обкомів, крайкомів партії і ЦК Компартій союзних республік, секретарів первинних партійних організацій (с. 11—12), при цьому вдало використано не лише статистику, але й результати соціологічних досліджень. Це дозволило обґрунтувати критерії оцінки стилю діяльності керівних кадрів (с. 24—26). У книзі використано також матеріали з досвіду партійних організацій України, зокрема, про диференціацію навчання керівних кадрів, роботу з резервом.

Досвід Компартії України в роботі з кадрами висвітлений у працях, присвячених історії і діяльності республіканської партійної організації. Ідеться насамперед про нариси історії республіканської та обласних парторганізацій. Повніше, ніж у попередніх виданнях, роботу з кадрами розкрито в четвертому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України»²², де показано зміни в якісному складі керівних кадрів усіх ланок, насамперед партійних і радянських працівників, форми підвищення їх ділових якостей (с. 707). У нарисах Дніпропетровської обласної парторганізації, наприклад, розповідається про навчання і підвищення ділової кваліфікації партійних кадрів²³, в нарисах історії Київських міської та обласної парторганізацій — про поліпшення якісного складу секретарів первинних партійних організацій, роботу з кадрами господарських керівників та їх резервом²⁴.

Окремих аспектів кадрової політики торкаються автори узагальнюючих праць про діяльність Компартії України по розвитку господарства і культури²⁵. Вони підкреслюють, що питання роботи з кадрами постійно перебувають в центрі уваги республіканської партійної організації, систематично аналізуються на пленумах, засіданнях Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України, в партійних комітетах на місцях. В ЦК Компартії республіки регулярно обговорюються звіти обкомів партії, керівників міністерств і відомств про роботу з кадрами. Це питання розглядалося на квітневому (1973 р.) пленумі ЦК Компартії України. В ході підготовки до пленуму була вивчена робота в 15 обласних парторганізаціях. Від членів ЦК поступило більше 400 пропозицій, в яких на основі узагальнення практичного досвіду рекомендувались конкретні заходи щодо поліпшення добору, розстановки і виховання керівних кадрів. Матеріали пленуму, зокрема доповідь товариша В. В. Щербицького, містять глибокий аналіз стану кадрової роботи в республіці, узагальнення позитивного досвіду, критику недоліків. У прийнятій постанові накреслені практичні заходи по дальшому поліпшенню роботи з усіма категоріями керівних кадрів — працівниками партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, господарських, ідеологічних та інших установ і організацій²⁶.

Однак слід зауважити, що, хоч із часу прийняття цієї постанови минуло більше восьми років, в наукових дослідженнях ще недостатньо показано, як вона реалізується на практиці, які результати досягнуті в ході її виконання.

Вагомий вклад у розробку даної проблеми вносять історики, партійні працівники, які досліджують питання партійного будівництва. У колективній монографії «Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины»²⁷ (керівник Г. К. Крючков) питанням добору, розстановки і виховання кадрів на основі ленінських принципів присвячено спеціальний розділ. У ньому висвітлено організацію кадрової роботи в республіці, узагальнено досвід ряду обласних, міських і районних партійних комітетів. Автори торкнулись такого важливого і водночас недостатньо вивченого питання, як інтернаціоналізм кадрової політики КПРС. Цінність даного дослідження полягає і в тому, що в ньому

²² Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

²³ Очерки истории Днепрпетровской областной партийной организации. Днепрпетровск, 1979, с. 557.

²⁴ Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 541, 546, 551, 603.

²⁵ Курсом XXV з'їзду КПРС. К., 1978; К л а п ч у к С. Н. Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС. К., 1981, та ін.

²⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., с. 991—1000.

²⁷ Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. Из опыта парторганизаций Украины. К., 1979.

проаналізовані узагальнюючі дані про підготовку спеціалістів у навчальних закладах республіки за три останні п'ятирічки (с. 257), якісний склад партійних і радянських працівників республіки (с. 261, 262) та ін.

Ряд питань роботи партійних працівників з кадрами досліджено у працях В. М. Орлова²⁸. В них стан організаційно-партійної роботи Компартії України розглядається в прямій залежності від добору і виховання кадрів, простежується збільшення серед партійних працівників питомої ваги спеціалістів народного господарства, відзначається роль Вищої партійної школи при ЦК Компартії України в підготовці та перепідготовці кадрів партійних комітетів. На конкретних прикладах автор показав зрослий вплив поліпшення роботи з кадрами на стан справ у партійних організаціях, на впровадження наукових основ у їх діяльність.

Питання підвищення ролі первинних партійних організацій колгоспів і радгоспів у роботі з кадрами висвітлено в працях В. Ф. Шевченка²⁹. В них проаналізовано добір і виховання кадрів, їх розстановку, формування в них почуття відповідальності за доручену справу, за дотримання вимог Статуту КПРС.

У брошурі Г. М. Окладного³⁰ значне місце приділено роботі по оновленню і закріпленню кадрів, показано, як стабільність основного складу кадрів сприяє злагоженості та перспективності в роботі колективів. В республіканській партійній організації, підкреслює автор, як і в усій партії, склалось бережливе ставлення до кадрів, довір'я і увага поєднуються з принциповою вимогливістю, із зміцненням партійної і державної дисципліни.

Значний фактичний матеріал про досвід роботи партійних організацій України з кадрами містить тематичний збірник статей (упорядник Є. А. Новицький)³¹. Автори — другий секретар ЦК Компартії України І. З. Соколов, секретарі обкомів, міськомів, райкомів партії, відповідальні працівники партійного апарату діляться роздумами про добір і розстановку кадрів, їх виховання, показують втілення кадрової політики партії і накреслень ХХV з'їзду КПРС. У статтях збірника та інших працях³² особлива увага приділяється роботі з партійними кадрами, зміцненню якісного складу секретарів райкомів партії, первинних парторганізацій, вказується на зрослу роль перших секретарів партійних комітетів у розв'язанні кадрових питань.

Однак у дослідженнях ще слабо висвітлюються особисті якості партійних працівників, стиль їх роботи. Портрет сучасного партійного працівника дав К. У. Черненко, за словами якого, думки партійного працівника завжди зайняті невирішеними справами або вдосконаленням уже досягнутого. Це людина, яка завжди в пошуку, завжди прагне до кращого. Здорова незадоволеність — її природний, нормальний стан³³. Багато таких працівників у партійних комітетах республіки, але написано про них, на жаль, мало.

Аналізуючи тематику досліджень, присвячених роботі з кадрами, слід відзначити, що історико-партійна література відбиває в основному ті реальні процеси практичної діяльності з кадрами, які склалися на сучасному етапі, коли кадри тієї чи іншої сфери економіки, культури, громадських організацій ведуть відповідні галузеві

²⁸ Орлов В. М. Золотий фонд партії. К., 1968; його ж: Организационно-партийная работа Компартии Украины. К., 1979, та ін.

²⁹ Шевченко В. Ф. Втілення ленінських принципів добору і виховання кадрів сільськими парторганізаціями України в період між ХХІІ і ХХІІІ з'їздами КПРС. — Вип. 35. Наук. праці з історії КПРС. К., 1969; його ж. Зміцнення партійних організацій колгоспів і радгоспів в умовах будівництва комунізму. К., 1976; його ж. Авангард трудівників села. К., 1980, та ін.

³⁰ Окладной Г. М. Кадрова політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму. К., 1980, с. 23—24.

³¹ За політичними і діловими якостями. К., 1978.

³² Головкин К. П. Улучшение подбора и воспитания партийных кадров в Донецкой областной партийной организации (1966—1970 гг.). Доклады научной конференции кафедры истории КПСС Донецкого ун-та. Донецк, 1970.

³³ Див.: Черненко К. У. Вопросы работы партийного и государственного аппарата, с. 280.

відділи партійних комітетів. Тому переважна більшість праць відображає роботу з кадрами певного напрямку, наприклад, керівниками установ і організацій, інженерно-технічними працівниками, працівниками ідеологічного фронту, науки, культури і т. д. Це дозволяє глибше вникнути в специфіку роботи з кадрами певної галузі, повніше відбити зміни в їх складі, показати результативність їх діяльності. Водночас не важко помітити і недоліки таких праць, дублювання багатьох загальних питань роботи з кадрами, оскільки всі вони побудовані за однаковою схемою.

Наші уявлення про стан узагальнення досвіду роботи з кадрами в партійних організаціях України були б неповними без огляду узагальнюючих праць, в яких ці питання розглядаються в комплексі з іншими проблемами. Так, у працях В. Ф. Остафійчука, В. І. Полуреза, П. Т. Рушенка, П. С. Федорчака, В. П. Шевчука та ін.³⁴ аналізується робота партійних організацій по добору і вихованню керівних кадрів у промисловості. Л. Ю. Беренштейн, В. П. Плисюк, П. С. Костик, Е. Т. Соломко, І. Г. Тупиков³⁵ розповідають про заходи партії щодо зміцнення кадрів у сільському господарстві, особливо масових сільськогосподарських професій. Ряд вузлових питань роботи з ідеологічними кадрами в республіці порушено в працях В. К. Василенко, В. Ф. Литвиненка, С. А. Канавенка, Б. І. Стелі, В. П. Хижняка³⁶, у працях А. П. Ігнатенка, М. М. Моторнюка, А. Г. Слюсаренка³⁷ — в галузі науки, культури, освіти.

Особливої уваги заслуговує вивчення того, як партійні організації дотримуються ленінських принципів кадрової політики, наскільки об'єктивно враховуються при вирішенні питання про використання будь-якого працівника на керівній роботі його політичні, ділові і моральні якості. В ряді публікацій³⁸ показано значення для партійних організацій республіки цих ленінських настанов при доборі кадрів на сучасному етапі. При цьому автори торкаються таких методів вивчення кадрів, як метод громадських доручень, співбесід, робота з характеристиками та ін.

³⁴ Рушенко П. Т. Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.). К., 1969; Шевчук В. П. На вирішальному напрямі. Комуністична партія України у боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1969 рр.). К., 1970; Полурез В. И. Деятельность КПСС по повышению эффективности общественного производства в условиях развитого социализма. К., 1974; Федорчак П. С. Шляхом трудовых подвигов. (Комуністична партія України — організатор боротьби за виконання завдань у галузі важкої промисловості. 1959—1971 рр.). Львів, 1974; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес. (Із досвіду роботи партійних організацій України по здійсненню науково-технічної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму). К., 1980, та ін.

³⁵ Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села. (Колгоспні і радгоспні партійні організації України в період між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС). К., 1968; Тупиков І. Г. Партийные организации Украины в борьбе за повышение эффективности колхозного производства (1965—1975 гг.). Х., 1976; Плисюк В. П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Львів, 1980; Соломко Е. Т. Аграрна політика КПРС в дії. К., 1980; Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства. Львів, 1980; Белоусов В. И. Сельские райкомы партии — боевые проводники политики КПСС на селе. К., 1981, та ін.

³⁶ Канавенко С. А. Идеологична робота на Україні (1959—1965 рр.). Х., 1970; Стеля Б. І. Виховання нової людини — справа партійна. К., 1970; Хижняк В. П. Комуністичне виховання трудівників села. К., 1973; Василенко В. К. Діяльність Комуністичної партії по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1970 рр.). К., 1974; і і ж. Ідейно-політична робота партії в умовах розвинутого соціалізму. К., 1981; Литвиненко В. Ф. КПРС — вихователь комуністичної ідейності молоді. К., 1978, та ін.

³⁷ Ігнатенко А. П. Соціалістична культура на службі трудящих. К., 1976; Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе. К., 1978; Слюсаренко А. И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе. К., 1978, та ін.

³⁸ Позняк В. Т., Спірін О. А. Здійснення ленінських принципів виховання кадрів у діяльності партійних організацій України (1966—1971 рр.). — Вісник Київ. ун-ту, № 8. Серія історія КПРС. К., 1974; Андриенко В. Д., Сурин А. А. Об утверждении ленинского стиля работы в деятельности идеологических кадров партийных комитетов (1966—1970 гг.). Вып. 108. Науч. труды по истории КПСС. К., 1980, та ін.

В монографії В. Т. Позняка³⁹ питання кадрової політики розглядаються через призму здійснення ленінського принципу колективності керівництва, показано значення виборності і звітності кадрів, підвищення їх відповідальності.

Другий важливий напрям досліджень включає узагальнення практики підготовки і перепідготовки кадрів, їх виховання, ідейного загартування. Автори статей⁴⁰ висвітлюють досвід розробки і здійснення перспективних планів підготовки і перепідготовки кадрів, роботи з резервом, поліпшення добору заступників керівників за рахунок молодих і перспективних працівників. Як резерв для висування на більш відповідальну роботу партійні комітети розглядають інструкторський склад райкомів, міськкомів та обкомів партії. В наукових працях звертається увага на підвищення теоретичного і політичного рівня кадрів, їх загальноосвітньої і професійної кваліфікації, оволодіння передовим досвідом. З. І. Ямкова показала форми і зміст економічної освіти кадрів республіки⁴¹.

У ряді праць⁴² висвітлено роботу партійних організацій по висуванню кадрів на більш відповідальну роботу. Це дозволяє працівникові виявити свої організаторські здібності, допомагає партійній організації активно залучати до керівної роботи представників робітничого класу, колгоспного селянства, жінок, поєднувати старі й молоді кадри. У роботі по висуванню та розстановці кадрів партійні комітети дедалі ширше спираються на демократичні принципи, надають їй гласності. Партійні комітети республіки при цьому обов'язково враховують думку первинної партійної організації, практикують обговорення кандидатур на партійних зборах, у трудових колективах. Приділяється увага і питанням закріплення кадрів, особливо на селі, оскільки ця проблема ще не втратила своєї гостроти і актуальності⁴³.

У дослідженнях кадрової політики партії велику увагу приділено озброєнню кадрів ленінським стилем роботи. Досвід Компартії України в цьому напрямі висвітлено в книзі товариша В. В. Щербичького «Оволодівати ленінським стилем роботи». Окремі аспекти його відбито в працях науковців⁴⁴. Оволодіння ленінським стилем роботи автори пов'язують з науковим підходом кадрів до справи, вмінням зосередитись на ключових проблемах, колективністю керівництва, нерозривним зв'язком з масами, діловитістю і наполегливістю в досягненні мети, постійним самокритичним аналізом результатів діяльності.

Велика роль в оволодінні ленінським стилем роботи належить партійній інформації. Про це пише М. Є. Голубков⁴⁵, вказуючи, що інформація виступає перевірним засобом керівництва і контролю, а участь керівних кадрів в інформативній ро-

³⁹ Позняк В. Т. В колективності сила партійного керівництва. Розвиток КПРС ленінського принципу колективності керівництва і його здійснення в партійних організаціях України в 1956—1971 рр. К., 1976.

⁴⁰ Хоменко В. Я., Целуйко В. А. Деятельность сельских партийных организаций Украины по марксистско-ленинскому воспитанию кадров (1971—1976 гг.). Вып. 94. Научные труды по истории КПСС. К., 1978; Куш О. Н. Работа партийных организаций Украины по улучшению подбора и воспитания идеологических кадров в условиях развитого социализма (1966—1970 гг.). Вып. 108. Научные труды по истории КПСС.

⁴¹ Ямкова З. И. Экономическое образование трудящихся. К., 1979.

⁴² Закусилло О. М. З досвіду роботи Чернівецької обласної партійної організації по добору, розстановці та вихованню кадрів та радянських кадрів (1971—1975 рр.). Вып. 83. Наукові праці з історії КНПРС. К., 1976; Гребенюк В. В. О подборе и расстановке хозяйственных кадров промышленных предприятий в годы восьмой пятилетки. Вып. 108. Научные труды по истории КПСС, та ін.

⁴³ Сорока П. А. Партийное руководство укреплением сельского хозяйства квалифицированными кадрами (1966—1977 гг.). Вып. 94. Научные труды по истории КПСС. К., 1978; Воловач П. С., Мельник П. Е., Сабадин Н. І. Про закріплення кадрів на селі. — Комуніст України, 1980, № 11, та ін.

⁴⁴ Спирин А. А. Некоторые вопросы кадровой политики КПСС и опыт работы партийных организаций Украины по ее осуществлению в условиях развитого социализма. Вып. 97. Научные труды по истории КПСС. К., 1978; Шиловец Ю. В. Ленінський стиль роботи партійних і державних організацій. К., 1979, та ін.

⁴⁵ Голубков М. Є. Внутріпартійна інформація. З практики вдосконалення інформаційної роботи в партійних організаціях республіки. К., 1980.

боті служить зміцненню їх зв'язків з масами, допомагає вчасно помічати все нове і цінне, що народжується в практиці партійного будівництва.

Таким чином, стислий огляд проблематики досліджень, присвячених узагальненню досвіду роботи партійних організацій України з кадрами, аналіз опублікованих праць дозволяє зробити висновок про те, що історико-партійна література 60–70-х років у значній мірі відображає досвід діяльності Компартії України — одного з бойових загонів КПРС по добору, розстановці та вихованню кадрів на етапі розвинутого соціалізму. Зусилля дослідників зосереджені на вивченні ленінських принципів кадрової політики, творчого їх розвитку і збагачення у теоретичній та практичній діяльності КПРС, висвітленні їх значення для партійних організацій республіки в роботі з кадрами в сучасних умовах.

Узагальнення досвіду роботи з кадрами відбувається переважно за так званим галузевим принципом (партійних, державних, громадських організацій, ідеологічних працівників, кадри промисловості, сільського господарства, культури і т.д.). Проведена робота створила передумови для підготовки узагальнюючої праці про кадрову політику в цілому, про досвід Компартії України в цьому питанні.

Проведений аналіз тематики досліджень дозволяє виділити слабо вивчені питання, вказати на деякі недоліки, намітити перспективні проблеми. На нашу думку, ще недостатньо показано дотримання на всіх рівнях партійної роботи наукових основ кадрової політики, її суттєві особливості, викликані сучасним етапом комуністичного будівництва, потребами науково-технічного прогресу, завданнями боротьби з буржуазною ідеологією, ревізіонізмом. Недостатньо вивчається практика роботи по озброєнню кадрів такими якостями, як вміння оперативно відгукуватись на нове, активно підтримувати і впроваджувати прогресивне, боротись з консерватизмом, бюрократизмом та іншими чужими соціалістичному способу життя проявами.

Хоч за останній час дослідники стали більше уваги приділяти висвітленню участі керівних кадрів республіки, областей, міст, районів, підприємств, організацій в ідейно-виховній роботі, проте поєднання функцій організатора і вихователя в діяльності керівників, особливо господарських, розкривається поверхово. Недостатньо вивчається робота з кадрами виробничих, науково-виробничих об'єднань, сільськогосподарської кооперації, не висвітлено роботу з кадрами в таких галузях, як будівництво, легка, харчова промисловість, побутове обслуговування. Чимало праць перевантажено цифровими показниками про кількісне і якісне зростання кадрів, однак ці показники слабо аналізуються. Дуже рідко знаходимо конкретні прізвища кращих керівників, матеріал про досвід їх роботи з людьми. Автори не простежують, як склалась доля тих чи інших працівників, особливо висунутих на керівну роботу передових робітників і колгоспників.

У світлі документів XXVI з'їзду КПРС слід було б вивчити, як партійні організації підвищують політичну підготовку висунутих за останні роки на партійну роботу спеціалістів народного господарства, допомагають їм оволодівати методами політичного впливу на маси, як використовуються на керівній роботі жінки. Наукове узагальнення досвіду роботи партії з кадрами буде надійно служити розв'язанню нових завдань, поставлених на одинадцяті п'ятирічку, а це вимагає дедалі вищого рівня праць, їх тіснішого зв'язку з практикою.

Без всебічного дослідження процесу втілення в життя ленінських принципів кадрової політики, з'ясування її особливостей на кожному новому етапі комуністичного будівництва неможливо глибоко і переконливо розкрити дію однієї з найголовніших закономірностей розвинутого соціалізму — зростання керівної і спрямовуючої ролі КПРС. Необхідно дедалі повніше висвітлювати взаємодію кадрової політики і політичного курсу партії в цілому, всебічно показувати роботу партійного апарату, його міцніючих зв'язків з масами, розширення демократичних основ кадрової політики у відповідності з настановами XXVI з'їзду КПРС, положеннями нової Конституції СРСР, викривати фальсифікаторські перекручення і буржуазно-націоналістичні домисли щодо здійснення кадрової політики партії на Україні.

БРАТЕРСЬКА ДОПОМОГА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ НАРОДАМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ, ВИЗВОЛЕНИМ ВІД ФАШИСТСЬКОГО ІГА

Виконуючи свої інтернаціональний обов'язок, Радянський Союз і його доблесні Збройні Сили у ході визволення від фашистського іга народів Центральної і Південно-Східної Європи, а також у перші післявоєнні місяці подали їм не лише велику моральну і політичну, а й економічну допомогу. Слід підкреслити, що вона здійснювалася терміново і часто безвідплатно за умов, коли народному господарству Союзу РСР було завдано колосальні шкоди, а радянський народ зазнавав значних матеріальних труднощів. Неоціненого значення для визволених Червоною Армією країн Європи набули вжиті Радянським урядом енергійні заходи по налагодженню там мирного життя, організації відбудовних робіт, забезпеченню продовольством населення, боротьбі з епідеміями, відродженню культури тощо.

Братня допомога СРСР народам Центральної і Південно-Східної Європи стала дійовим фактором у справі якнайшвидшого подолання наслідків фашистського панування, яскравим виявом інтернаціоналізму у міжнародній політиці нашої держави. Окремі питання, пов'язані з даною тематикою, певною мірою знайшли своє відображення як у ряді колективних досліджень, так і у працях окремих авторів¹. Однак спеціальних історичних досліджень з вищеназваної проблематики (окрім статті Н. І. Шнизова «Радянська воєнна адміністрація і допомога СРСР народам Центральної і Південно-Східної Європи в 1944—1945 роках»²) в радянській історіографії поки що немає. Успішному вирішенню завдань всебічного показу визвольної місії Червоної Армії, її інтернаціоналізму, гуманізму, що знайшли своє втілення, зокрема, в конкретній матеріальній допомозі народам визволених від фашизму країн, значною мірою сприяє використання радянської воєнної мемуаристики. На жаль, їй ще недостатньо приділяється увага з боку істориків. Так, у багатьох дослідженнях мемуари учасників Великої Вітчизняної війни або повністю відсутні, або залучені вкрай обмежено. Хоча загальновідомо, що в спогадах тих, хто брав безпосередню участь у подіях, скажімо, 1944—1945 рр., відбиті такі явища, які не знайшли свого висвітлення в документах та інших матеріалах того часу. Мемуари (насамперед відомих радянських воєначальників) дають можливість глибше зрозуміти причини і взаємозв'язки подій, подають цікаві деталі, вводять у тканину розповіді нові матеріали, що часто проливають світло з іншого боку на загальновідомі факти. Безперечно, що усе це досить важливо для дослідників і разом з тим сприяє посиленню їх уваги до воєнної мемуаристики.

У даній публікації для розкриття питань допомоги Радянського Союзу країнам, визволеним від гітлерівського іга, аналізуються спогади відомих радянських воєначальників, комендантів міст та деяких інших учасників визвольної місії Червоної Армії в Європі.

Однією з перших фундаментальних мемуарних праць, у якій знайшла відображення допомога нашої країни Польщі під час її визволення, є спогади М. О. Антипенка «На головному напрямі». Автор приділяє значну увагу проблемі забезпечення місцевого населення продовольством. У зв'язку з цим певний інтерес становлять ті місця мемуарів, де йдеться про допомогу радянських людей — репатріантів у налагодженні сільського господарства, зокрема в організації «імпровізованих» радгоспів на землях, що знаходилися на схід від Одера. М. О. Антипенко підкреслює, що

¹ Освобождение Юго-Восточной и Центральной Европы войсками 2-го и 3-го Украинских фронтов. 1944—1945 гг. М., 1970; Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. М., 1974; Советский Союз и борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы за освобождение и независимость. 1944—1945 гг. М., 1978; Семпряга М. И. Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., 1962; Монин М. Е. Содружество, рожденное в боях. М., 1971; Замлинский В. А. По велению интернационального долга. К., 1980 та ін.

² Вопросы истории, 1979. № 2, с. 16—29.

значну підтримку у цій важливій справі подало командування 1-го Білоруського фронту, яке забезпечило новостворені господарства транспортом, паливом, вжило заходів по виділенню насіннєвого матеріалу тощо³. Автор відзначає також велику роль радянських воїнів у відбудові залізниць, спорудженні мостів через Віслу та ін.⁴

У спогадах члена Військової ради 1-го Українського фронту К. В. Крайнюкова дослідник знайде цікавий матеріал про розмінування бійцями Червоної Армії міст і сіл, орних земель визволеної Польщі, а також маловідомі факти про врятування національних багатств та обладнання підприємств, які гітлерівці намагалися вивезти з країни. Згідно з рішенням Радянського уряду Військова рада фронту передала все врятоване майно польському народові⁵.

Немало сторінок, що свідчать про велику допомогу Радянської країни населенню Польщі у налагодженні нормального життя у визволених районах, присвятив у своїй двотомній праці генерал армії С. М. Штеменко. Автор відзначає, що в умовах війни і розрухи у відповідь на ряд просьб з боку місцевих органів народної влади «...члени Військових рад 2-го Білоруського фронту генерал М. Є. Суботін, 1-го Білоруського генерал К. Ф. Телегін, 1-го Українського генерал К. В. Крайнюков постійно... вирішували питання, які ставило життя. Треба було звільняти приміщення для дітяків, допомагати створювати і друкувати букварі, стежити, щоб ніхто не перешкоджав виконуванию релігійних обрядів. Багато турбот вимагала організація лікарень, забезпечення їх медикаментами»⁶.

С. М. Штеменко наводить також конкретні цифри, що переконливо свідчать про значні розміри матеріальної допомоги, яку подала в той же час польському народові наша країна. Так, зазначається у мемуарах, уже в кінці вересня 1944 р. у передмістя Варшави — Прагу та райони, що прилягали до нього, були відправлені медикаменти і мука (10 тис. т). «Пізніше,— продовжує С. М. Штеменко, — під час визволення польських земель за Віслою в Катовіце доставили стільки ж муки і 5 тис. т цукру, в Ченстохов і Кельци — по 1 тис. т цукру. До кінця 1945 р. тільки від 1-го Білоруського фронту і в майбутньому групи радянських окупаційних військ у Німеччині землероби Польщі одержали тягло та понад 138 тис. т зерна. У розпорядження польських властей були передані худоба, запаси продовольства і фуражу, покинуті німецькими та іншими власниками, що втікли. Польській адміністрації, щоб якось налагодити зв'язок і транспорт, доводилося передавати літаки, автомашини. Війська відбудували понад 4 тис. км залізниць, 2 тис. км залізничного зв'язку»⁷. Говорячи про стосунки, які склалися між органами управління, створеними Польським комітетом національного визволення, з одного боку, і радянськими військами — з іншого, С. М. Штеменко називає їх «по-справжньому людськими, братніми»⁸.

Питання продовольчої допомоги народу Чехословаччини, організації відбудовних робіт на її визволеній території, знайшли відображення в мемуарах колишнього командира Чехословацького армійського корпусу Л. Свободи і командуючого 4-м Українським фронтом А. І. Єременка. Так, Л. Свобода з почуттям глибокої вдячності відзначає своєчасну підтримку Радянського уряду, який безвідплатно передав 500 тис. кг муки населенню визволеної території Східної Словаччини⁹. Допомога населенню продовольчими товарами у ході наступальних боїв Червоної Армії на території Чехословаччини подавалася повсюдно. А. І. Єременко згадує, що відразу ж після очищення Острави від останнього фашиста «для жителів цього індустріального міста командування 4-го Українського фронту виділило кілька тисяч тонн муки, хоч в той час мало обмежені ресурси продовольства»¹⁰.

³ Антипенко Н. А. На главном направлении. М., 1965, с. 257—258.

⁴ Там же, с. 258.

⁵ Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы. М., 1971, с. 297.

⁶ Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. М., 1973. Кн. 2, с. 107.

⁷ Там же, с. 108, 109.

⁸ Там же, с. 109.

⁹ Свобода Людви́к. От Бузулука до Праги. М., 1969, с. 342.

¹⁰ Єременко А. И. Годы возмездия. М., 1969, с. 428.

Змістовний матеріал про формування і перші кроки нового Чехословацького уряду, його співробітництво з Радянським Союзом міститься у спогадах колишнього посла СРСР в Чехословаччині В. О. Зоріна. Як свідчить автор, уряд нашої країни приділяв значну увагу якнайшвидшому налагодженню життя чехословацького населення, вирішував продовольчі, паливні та інші проблеми. Зокрема, автор наводить текст листа, направленою ним Чехословацькому уряду, у якому йшлося про рішення Радянського Союзу «передати Міністерству шляхів сполучення Чехословаччини у тимчасове користування 40 тис. вагонів, 245 паровозів, а також 2 тис. цистерн для полегшення здійснення осінньо-зимових перевезень»¹¹.

Багато уваги в мемуарах В. О. Зоріна приділено висвітленню повсякденної роботи співробітників радянського посольства з метою розвитку і зміцнення дружніх зв'язків між нашими народами¹². Автор ділиться враженнями від багатотисячного мітингу 13 травня 1945 р. у Празі, присвяченого пам'яті бійців, полеглих за свободу Чехословаччини. «Треба було бачити запал пражан, які зібралися, сльози радості з нагоди визволення їх від фашистської окупації, — пише В. О. Зорін, — щоб зрозуміти важливість подій травня 1945 р. для життя народів Європи»¹³.

Про допомогу населенню Болгарії розповідають у своїх мемуарах начальник штабу 3-го Українського фронту (з жовтня 1944 р. — головний військовий радник Болгарської армії) С. С. Бірюзов і начальник тилу 3-го Українського фронту О. І. Шибунін. Останній, зокрема, пише: «Вирішуючи питання постачання військ, ми не мали права забувати і про населення країни. Тому управління тилу насамперед зайнялося розподілом відбитого у гітлерівців продовольства та іншого майна, награваного ними в період окупації. Частина запасів передавалася цивільним властям для продажу жителям через торговельну мережу»¹⁴.

Поряд із забезпеченням населення продуктами Військова рада і працівники тилу 3-го Українського фронту виділяли з своїх ресурсів все, що могли, для потреб місцевої промисловості. Згідно з наведеними О. І. Шибунінін даними, на прохання господарського відділу ЦК БРП(к) командування фронту передало цукровому заводу в Русі буксир і баржі для перевезення сировини з портів Дунаю.

Під час осінньо-польових робіт тилове управління виділило Міністерству сільськогосподарства Болгарії понад 1 тис. т паливно-мастильних матеріалів для автомобілів. А болгарські залізничники одержали з радянських складів 16 тис. т вугілля¹⁵.

У спогадах С. С. Бірюзова найбільш примітною щодо даного питання є розповідь про діяльність економічного відділу Радянської Контрольної Комісії. Його діяльність автор охарактеризував як «фронт боротьби за нову народну Болгарію»¹⁶.

Мемуари генерала армії С. М. Штеменка, генерал-полковника О. І. Шибуніна, генерал-лейтенанта В. М. Лайока містять різного роду інформацію про продовольчу допомогу Радянського Союзу населенню Югославії. В цілому ж вони досить повно висвітлюють цю проблему. Так, С. М. Штеменко повідомляє, що Радянський уряд виділив для потреб югославських громадян понад 50 тис. т зерна і муки¹⁷. В. М. Лайок відобразив своєрідність і складність доставки продуктів харчування у столицю Югославії (використати з цією метою залізничний транспорт було неможливо, тому що ворог вивіз з ладу майже всі колії, знищив паровози і вагони). Це завдання було покладено на моряків Дунайської флотилії, які й виконали його¹⁸. Відомості, що містяться у книзі спогадів О. І. Шибуніна, стосуються роботи продовольчого уп-

¹¹ Зорин В. А. С Советским Союзом на вечные времена. — Новая и новейшая история, 1978, № 2, с. 87.

¹² Там же, с. 90.

¹³ Там же, с. 91.

¹⁴ Шибунин А. И. Сколько нами пройдено. М., 1971, с. 134.

¹⁵ Там же, с. 135.

¹⁶ Бірюзов С. С. Суровые годы 1941—1945. М., 1966, с. 519.

¹⁷ Штеменко С. М. Указ. соч., кн. 2, с. 227.

¹⁸ Лайок В. М. На югославской земле. — В кн.: Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение Югославии. М., 1960, с. 142.

равління 3-го Українського фронту, завдяки якій у найкоротші строки було організовано випічку хліба і продаж його населенню¹⁹.

Величезних труднощів зазнавала восени 1944 р. столиця Югославії з паливом, зокрема, не вистачало вугілля для електростанції. Командуючий Чорноморським флотом адмірал С. Г. Горшков розповів на сторінках «Литературной газеты» (7 травня 1980 р.) про допомогу Белграду моряків Дунайської флотилії, які, розмінувавши фарватер ріки у співдружності з екіпажами югославських і болгарських кораблів, «...вчасно доставили у визволене місто вугілля...»²⁰.

У ряді мемуарів колишніх учасників визволення Угорщини поряд з аналізом проведення бойових операцій наводяться цінні відомості про подання матеріальної допомоги населенню цієї країни з боку Союзу РСР, а також про заходи радянського військового командування по налагодженню там нормальних умов життя. Так, в історико-мемуарній праці, що вийшла під загальною редакцією Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського, спогадах генералів І. Т. Шлеміна, С. П. Іванова висвітлюються питання продовольчої допомоги населенню Угорщини, боротьби з епідеміями. розкривається роль Радянської Армії у підтримці нових місцевих органів влади, які організовували відбудовні роботи, безпосередня участь радянських воїнів у таких роботах²¹.

Начальник політвідділу 57-ї армії Г. П. Цинев у своїх мемуарах велику увагу приділяє діяльності радянських військових комендатур в Угорщині. Автор підкреслює, що в складних політичних обставинах особлива увага зверталася на те, щоб «не допустити підміни військовими комендатурами органів влади, створюваних на демократичній основі антифашистськими силами і організаціями, безумовними лідерами яких стали угорські комуністи». Як зазначає Г. П. Цинев, з відновленням діяльності цивільних органів управління «військові комендатури в основному вирішували завдання, спрямовані на підтримку необхідного порядку в населених пунктах і забезпечення безпеки тилу армій»²².

У спогадах колишнього кореспондента ТАРС П. М. Лукницького також можна знайти змістовний матеріал, пов'язаний з багатогранною діяльністю радянських військових комендатур на визволеній території Угорщини. Для підтвердження своїх спостережень автор цитує донесення військового коменданта м. Кунхедеш старшого лейтенанта Чопорова Військовій раді 53-ї армії, в якому говориться про нормалізацію життя у місті, відкриття магазинів, госпіталів, шкіл. У кінці документа зазначалося: «...Настрій громадян міста і ставлення до Червоної Армії в даний час чудові»²³. Подібними думками закінчувалися й безліч інших донесень, з якими довелося познайомитися П. М. Лукницькому під час визволення Угорщини.

Правдива, ґрунтовна розповідь про діяльність радянської військової комендатури в Будапешті, про її повсякденні турботи і труднощі належить колишньому коменданту столиці Угорщини генералу І. Т. Замерцеву. Щоб показати, наскільки відрізнялася місія німецько-фашистських та радянських властей, що перебували на території Угорщини, підкреслити високу гуманність командування Червоної Армії, автор розпочинає мемуари з наведення двох наказів, виданих комендантами Будапешта — радянським і нацистським. За їхніми скупими рядками яскраво вимальовуються дві діаметрально протилежні життєві позиції: на відміну від наказу гітлерівського став-

¹⁹ Ш е б у н и н А. И. Указ. соч., с. 141—142.

²⁰ Горшков С. Г. Армия интернационалистов. — Литературная газета, 1980, 7 мая, с. 11.

²¹ Будапешт — Вена — Прага: Историко-мемуарный труд под общей ред. Маршала Советского Союза Р. Я. Малиновского. М., 1965, с. 171; Шлемин И. Т. От Сегеда до Будапешта. — В кн.: Освобождение Венгрии от фашизма. М., 1965, с. 146; Иванов С. П. За освобождение Венгрии и Австрии от фашизма. — В кн.: 9 мая 1945 года. М., 1970, с. 486.

²² Цинев Г. П. Партийно-политическая работа в 57 армии в период освобождения Венгрии. — Военно-историч. журн., 1975, № 3, с. 51.

²³ Лукницкий П. Н. Венгерский дневник (ноябрь 1944 — апрель 1945). М., 1973, с. 253.

леника, у якому шість разів звучить погроза людям смертною карою, документ, підписаний представником Країни Рад, пройнятий піклуванням про громадян столиці Угорщини, про якнайшвидшу нормалізацію життя у визволеному місті²⁴. У спогадах І. Т. Замерцева містяться переконливі факти, що свідчать про велику допомогу Радянської країни угорському населенню в організації роботи медичних, дитячих і шкільних закладів, у боротьбі за ліквідацію вогнищ епідемій²⁵. Значне місце в мемуарах відведено показові діяльності угорських комуністів і співробітництва з ними радянської військової комендатури. «В ті тяжкі дні,— підкреслює автор, — угорські комуністи продемонстрували приклад співробітництва з нашими воїнами-визволителями»²⁶.

Після завершення боїв на території Австрії, Радянський уряд і Верховне Головнокомандування відразу вжили ряд практичних заходів щодо подання їй допомоги у відродженні державно-політичного життя. У спогадах С. М. Штеменка наводиться багато фактів, що у сукупності з свідченнями інших авторів дають змогу одержати яскраве уявлення про співробітництво радянських властей з Австрійським Тимчасовим урядом, про всебічну допомогу Відню та його громадянам з боку радянських військових комендатур²⁷.

У тісному контакті з новим бургмістром столиці Австрії К. Кернером доводилося працювати генерал-полковнику О. І. Шебуніну, зокрема у вирішенні проблем забезпечення віденців продовольством. У мемуарах начальника тилу 3-го Українського фронту розповідається про деякі епізоди, характерні для взаємовідносин, що склалися між радянським командуванням і австрійськими властями та громадянами країни. Так, переконливою є авторська розповідь збори представників віденської громадськості з нагоди рішення командування фронту забезпечити продуктами харчування жителів столиці з своїх армійських запасів²⁸.

Значний інтерес для висвітлення діяльності радянської комендатури у столиці Австрії становлять мемуари колишнього заступника коменданта Відня Г. М. Савенка. Він прибув у місто, коли там в основному було налагоджено нормальне життя. Щоб показати напружену діяльність комендатури також і в перші, найтяжчі дні після визволення міста, автор у своїх спогадах посилається на свідчення свого попередника — заступника по політчастині майора І. А. Перервіна, заступника коменданта генерал-майора М. Г. Травникова, начальника промислово-економічного відділу Л. М. Ланда-Далева. Оскільки вони не залишили своїх спогадів, сторінки, присвячені бесідам з ними, мають, безумовно, велике значення. Так, І. А. Перервін багато цікавого повідомив про діяльність першого коменданта Відня — генерал-лейтенанта А. В. Благодатова та бургмістра К. Кернера, про будні представників нашої держави та гідну поведінку радянських воїнів²⁹. М. Г. Травников, зокрема, розповів про те, якого значення надавало командування Червоної Армії терміновому встановленню порядку в столиці Австрії. У зв'язку з цим у спогадах говориться про той факт, що ще в ході боїв за Балатон командування 3-го Українського фронту призначило М. Г. Травникова тимчасовим комендантом Відня і доручило йому сформувати «комендантський батальйон». Ці заходи вживалися з метою майбутнього швидкого налагодження діяльності радянських військових органів влади³⁰. Змістовними є також і ті сторінки спогадів Г. М. Савенка, де йдеться про його бесіди з Л. М. Ланда-Далевим, з яких можна скласти яскраве уявлення про відбудовні роботи в місті, боротьбу з епідеміями, будівництво житла тощо³¹. Одним з головних завдань, звичайно, було забезпечення продовольством жителів столиці Австрії. У його вирішенні значну допомогу радянській комендатурі подало командування 3-го Українського фронту³².

²⁴ Замерцев І. Т. Через годы и расстояния. М., 1965, с. 24.

²⁵ Там же, с. 55—57, 75—78, 120.

²⁶ Там же, с. 166.

²⁷ Штеменко С. М. Указ. соч., кн., 2, с. 367—368.

²⁸ Шебунин А. И. Указ. соч., с. 169.

²⁹ Савенок Г. М. Венские встречи. Ярославль, 1968, с. 69—70, 76, 125—132.

³⁰ Там же, с. 36.

³¹ Там же, с. 148.

³² Там же, с. 149.

У мемуарах Г. М. Савенка відображено й картину відродження культурного життя країни. Цьому значною мірою сприяла відбудова за допомогою Союзу РСР будинків Віденської опери, філармонії та інших культурних центрів³³. З особливою теплотою автор розповідає про ялинку, влаштовану співробітниками радянської комендатури для маленьких жителів міста, про ті враження, які вона справила на віденців. «Цей та багато інших прикладів, — підкреслює Г. М. Савенко, — показали, що в особі радянського народу і його Збройних Сил австрійське населення знайшло вірного друга, який безкорисливо прийшов йому на допомогу в найтяжчі дні»³⁴.

Не завойовниками, а визволителями ступили воїни Союзу РСР на німецьку землю. За роки найтяжчої війни вони не втратили величчю духу, людяності. Особливо яскраво виявився гуманізм радянських воїнів на території столиці переможеної фашистської Німеччини. Мемуари Г. К. Жукова, М. О. Антипенка, Ф. Ю. Бокова та багатьох інших воєначальників, що безпосередньо брали участь в остаточному розгромі гітлерівських військ, яскраво і переконливо розкривають цю притаманну воїнам-визволителям і Червоній Армії в цілому рису.

Неоціненне значення для всебічного розкриття подвигу радянських бійців і їх командирів, усіх трудящих Союзу РСР в роки Великої Вітчизняної війни, а також допомоги з боку нашої країни визволеним народам Європи, зокрема жителям міст Німеччини, мають спогади Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова. Збагачує мемуари широко використаний автором документальний матеріал.

Чільне місце відводить Г. К. Жуков у своїй праці розкриттю питань постачання населення Берліна продуктами харчування. Разом з ним участь у вирішенні цієї проблеми брали А. І. Мікоян, начальник Тилу Червоної Армії А. В. Хрульов і начальник тилу 1-го Білоруського фронту М. О. Антипенко. Детально вивчалися усі можливості продовольчої та будь-якої іншої матеріальної допомоги громадянам столиці Німеччини. «Незважаючи на власні труднощі, — зазначає Г. К. Жуков, — засоби були відшукані і допомогу подано»³⁵⁻³⁶.

Велике значення у справі дальшого налагодження нормального життя в Берліні мала нарада офіцерів радянських військових комендатур і представників німецької громадськості у середині травня 1945 р., відомості про яку є у мемуарах Г. К. Жукова. Як зазначає автор, на ній обговорювалися питання «...постачання населення і заходи по відновленню транспорту, комунікацій, підприємств, організації культурного життя в Берліні»³⁷. З великою теплотою Г. К. Жуков говорить про першого коменданта міста — М. Е. Берзаріна. Під його керівництвом комендатура у тісному союзі з німецькими комуністами провела значну роботу по відновленню господарського та культурно-політичного життя, розвитку демократичного устрою в Берліні. Так, 13 травня почалися передачі берлінського радіо, 15 травня вийшов перший номер газети радянських окупаційних властей «Тегліхе рундшау» німецькою мовою, в середині червня почали роботу 120 кінотеатрів, відновилися заняття у школі. На кінець червня йшли уроки в багатьох школах, у яких навчалася 233 тис. дітей³⁸.

Після трагічної смерті М. Е. Берзаріна комендантом Берліна було призначено генерал-полковника О. В. Горбатова. Даючи йому характеристику, Г. К. Жуков відзначає у спогадах, що він «виявив себе як видатний організатор і зробив усе можливе, щоб активно продовжувати роботу по відновленню нормального життя трудящого німецького народу»³⁹. На жаль, у мемуарах самого О. В. Горбатова⁴⁰, що висвітлюють життєвий і бойовий шлях талановитого радянського воєначальника, діяльність його на посту коменданта Берліна не знайшла відображення.

³³ Там же, с. 295—297.

³⁴ Там же, с. 200.

³⁵⁻³⁶ Див.: Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1974. Кн. 2, с. 378; Антипенко Н. А. От капитуляции Германии до Потсдама. — Новая и новейшая история, 1966, № 9, с. 113.

³⁷ Жуков Г. К. Указ. соч., кн. 2, с. 378.

³⁸ Там же, с. 381.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Горбатов А. В. Годы и войны. М., 1965.

У спогадах Г. К. Жукова добрим словом відзначається її плodотворна діяльність члена Військової ради 5-ї ударної армії генерал-лейтенанта Ф. Ю. Бокова, який «подавав велику допомогу німецьким товаришам в організації берлінського магістрату, органів самоуправління та в діяльності радянських комендатур у Берліні»⁴¹.

Значний інтерес для висвітлення саме таких аспектів діяльності повноважних представників Червоної Армії в Берліні становлять мемуари самого Ф. Ю. Бокова. Показавши своєрідність і складність роботи радянських військових властей, автор підкреслює, що вони спиралися на антифашистські і патріотичні сили німецького народу. У зв'язку з цим великого значення набули зустрічі з керівниками німецької комуністичної партії, про які Ф. Ю. Боков згадує з великою теплотою⁴².

Налагоджуючи нормальне життя в Берліні, радянське командування і німецькі антифашисти не обмежувалися тільки вирішенням проблем задоволення матеріальних потреб населення. З перших же днів після закінчення війни постало питання про відродження культурного життя берлінців. У зв'язку з цим велике значення мало відкриття протягом травня столичних театрів, концертних залів тощо⁴³.

Радянські воїни бережно ставилися і до пам'ятників національної культури німецького народу. Відразу ж після визволення Дрездена командування 1-го Українського фронту велику увагу приділило розшукам всесвітньо відомих картин із знаменитої Дрезденської галереї, що були сховані відступаючими гітлерівцями. З хвилюванням читаються сторінки спогадів командуючого цим фронтом І. С. Конєва, у яких детально розповідається про знаходження та врятування 700 шедеврів живопису⁴⁴.

У мемуарах І. С. Конєва містяться важливі відомості про діяльність радянського командування по відбудові міського господарства Дрездена, налагодженню мирного життя його жителів. Автор зазначає, що «нами були виділені необхідні ресурси, автотранспорт, вжито заходів щодо організації постачання дрезденців продовольством. Військова рада фронту встановила норми, які були вищими, ніж під час фашистського режиму»⁴⁵⁻⁴⁶. З вдячністю відзивалися жителі Дрездена про піклування, виявлене до них радянськими властями. Швидко зрозуміли вони усю облудність геббельсівської пропаганди, яка залякувала, нібито бійці Червоної Армії будуть мстити і вбивати мирне населення. Найкращим доказом тому став факт повернення населення Дрездена з Заходу, який змальовано у мемуарах І. С. Конєва⁴⁷. «...Ми ніколи не ототожнювали німецький народ з клікою фашистських злочинців, — робить висновок Маршал Радянського Союзу. — На зайнятій нами території Німеччини радянські війська виявили справжній гуманізм і благородство»⁴⁸.

Наведені факти і висновки із спогадів радянських воєначальників дають змогу не тільки підтвердити тезу про гуманну поведінку воїнів Червоної Армії на території визволених від фашизму країн Центральної і Південно-Східної Європи, про велику допомогу Радянського Союзу їх населенню, а й на основі нових даних, особистих вражень мемуаристів значно ширше і яскравіше висвітлити дану проблему.

Дослідження питань допомоги СРСР країнам, визволеним від гітлерівського іга, інтернаціональної політики Радянської держави із залученням широкого кола джерел, в тому числі мемуаристики — було й залишається актуальним завданням історичної науки. Це сприяє не лише показові об'єктивної історичної істини, що є важливим в ідеологічній боротьбі, а й має велике значення для виховання підростаючого покоління.

⁴¹ Жуков Г. К. Указ. соч., кн. 2, с. 382.

⁴² Боков Ф. Е. Весна Победы. М., 1979, с. 303.

⁴³ Там же, с. 300.

⁴⁴ Конєв И. С. Сорок пятый. М., 1970, с. 224—226, 226—248.

⁴⁵⁻⁴⁶ Там же, с. 257.

⁴⁷ Там же, с. 258.

⁴⁸ Там же, с. 257.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо Нариси історії обласних партійних організацій України

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Редкол.: Острожинський В. С. (керівник),
Булкін Г. П., Денисенко Г. І.,
Іващенко О. М., Новик М. К.,
Чекарев Л. М.

К.: Політвидав України, 1980. — 315 с.

За останні десятиріччя в країні і, зокрема, в Українській РСР вийшло в світ ряд публікацій з історії місцевих партійних організацій. У 1980 р. Політвидав України видав «Нариси історії Житомирської обласної партійної організації»*.

Книга написана на основі ленінської ідейно-теоретичної спадщини, рішень партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС та ЦК Компартії України. Широко використані матеріали партійних і державних архівів, збірники документів, періодична преса, монографічні дослідження, спогади ветеранів партії, які боролися за владу Рад, за соціалістичні перетворення на Житомирщині.

Рецензована праця є першою спробою в комплексі дослідити виникнення, розвиток і діяльність партійної організації Житомирщини від початку ХХ століття до наших днів. Діяльність комуністів області досліджується в органічному зв'язку з роботою всієї КПРС. 71-тис. (с. 311) парт-організація Житомирщини розвивається і діє за загальними законами розвитку Комуністичної партії, в той же час їй доводиться працювати в краї, який має свої особливості.

Житомирщина на початку ХХ століття була аграрним і економічно відсталим краєм. В промисловості переважали дрібні підприємства. Зокрема, в Житомирі — тодішньому адміністративному губернському центрі — найбільшим підприємством була фабрика дерев'яних цвяхів та колодок для взуття, на якій працювало 95 робітників (с. 8). В галузі культури і освіти край був одним з найвідсталіших районів країни. Однак і сюди проникали ленінські ідеї, і під їх впливом створювались соціал-де-

мократичні гуртки і організації. В губернію надходили номери ленінської газети «Искра». Були тут і її кореспонденти. Біля джерел руху революційної соціал-демократії стояли путіловський робітник, учасник Петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» М. Г. Полетаєв, який у 1901—1904 рр. працював токарем на Ходорківському цукровому заводі, солдат Н. Ф. Голіков, слюсар Бердичівського заводу «Прогрес» І. П. Козачук (с. 10—12).

У «Нарисах» показано, як під впливом праць В. І. Леніна і подій, що розгорталися в Петербурзі, Москві та інших містах країни йшли класові бої й на Житомирщині. У боротьбі за перемогу соціалістичної революції більшовикам краю значну допомогу подавали обласний партійний комітет Південно-Західного краю. На Південно-Західному фронті організаторську і агітаційну роботу вели М. В. Криленко, М. М. Коковихін, Г. В. Разживін та інші відомі діячі партії.

Чільне місце в книзі відведено діяльності більшовиків Житомирщини в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Тут точлася гостра боротьба революційних сил проти німецьких окупантів, петлюрівців, денікінців, військ поміщицько-капіталістичної Польщі. В той час сюди для подання допомоги приїжджали М. І. Подвойський, М. О. Скрипник, Г. І. Петровський, Д. З. Мануїльський.

На значному фактичному матеріалі в «Нарисах» показано роботу партійної організації по подоланню труднощів, породжених війнами і неймовірною розрухою, опором класових ворогів, а також антипартійних, антиленінських угруповань. Впроваджуючи в життя рішення X з'їзду РКП(б), вказівки В. І. Леніна, комуністи Житомирщини зуміли організувати трудящі маси на відбудову народного господарства, створити умови для переходу до здійснення політики соціалістичної індустріалізації.

Значне місце в рецензованій праці відведено висвітленню боротьби партійних організацій за побудову соціалістичного суспільства. На сторінках книги показано, як трудящі краю втілювали в життя ленінські ідеї соціалістичної індустріалізації, здійснення ленінського кооперативного плану. На кінець першої п'ятирічки на

* Авторський колектив: Г. П. Булкін, О. М. Іващенко, В. О. Матяшук, П. П. Москвін.

Житомирщині було колективізовано 59,5% селянських господарств (с. 109).

Враховуючи своєрідність господарсько-го і політичного становища прикордонних округів Полісся, Комуністична партія і держава подавали їм допомогу кадрами, технікою, кредитами. Сюди було направлено на роботу досвідчених комуністів з колишніх військовослужбовців і червоних партизанів, проведено переселення демобілізованих червоноармійців з сім'ями у колгоспи прикордонних районів. В «Нарисах» аналізується стиль, форми і методи партійної роботи в окремі періоди.

Партійні організації Житомирщини, переборюючи опір з боку куркульства та інших ворожих елементів, послідовно боролися за генеральну лінію партії, були вірною опорою ЦК ВКП(б) в боротьбі за дострокове виконання перших п'ятирічних планів народного господарства, за посилення обороноздатності країни. В результаті було досягнуто значних успіхів в господарському і культурному будівництві. Соціалістичний сектор в економіці став пануючим, експлуататорські класи були ліквідовані, склалась морально-політична єдність суспільства. На новому історичному етапі партійні організації вдосконалювали форми і методи ідеологічної роботи, спрямованої на виховання радянської людини.

Мирна праця радянського народу була перервана віроломним нападом на нашу Батьківщину фашистської Німеччини. У «Нарисах» показано, як комуністи області, керуючись директивами партії, вели боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. На Житомирщині діяло 6737 підпільників, з них 639 комуністів і 974 комсомольці. В партизанських з'єднаннях, загонах і диверсійних групах налічувалось понад 36 тис. чол., з них близько 20 тис. житомирців (с. 154, 159). Тисячі радянських патріотів краю влилися в ряди Червоної Армії і кували спільну перемогу. В боях за звільнення Житомирщини від ворога брав участь Л. І. Брежнев — тодішній начальник політвідділу 18-ї армії (с. 160—161).

Величезних збитків завдали гітлерівські окупанти народному господарству Житомирщини. Не вистачало робочих рук, спеціалістів, а також кадрів для укомплектування партійних і державних органів. На початку 1946 р. в рядах обласної партійної організації налічувалось 53% довоєнного складу, майже на половину зменшилася кількість первинних парторганізацій (с. 174—175).

Партійна організація області, переборюючи труднощі, поступово зростала і міцніла. Відновлювали роботу Ради, профспілки, комсомольські та інші громадські організації. Партійні організації області доклали чимало зусиль до мобілізації широких мас трудящих на виконання четвертої п'ятирічки. На заклик парторганізацій розгорталось соціалістичне змагання за

виконання і перевиконання встановлених норм виробітку, за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості промислової і сільськогосподарської продукції. Трудящі Житомирщини виступили ініціаторами багатьох патріотичних починань, в тому числі і відбудови народним методом шкіл.

У «Нарисах» висвітлюється організаційно-партійна та ідеологічна робота у післявоєнні роки. За короткий відрізок часу розгорнула роботу мережа партійної освіти, впроваджувались найрізноманітніші форми масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення. Завдяки партійному керівництву, трудовому героїзму робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, великій допомозі братніх народів і, насамперед, російського народу, Житомирщина достроково виконала четвертий п'ятирічний план.

На сторінках книги знайшла широке відображення боротьба обласної партійної організації за перетворення в життя рішень XIX з'їзду КПРС і XVII з'їзду Компартії України, за успішне розв'язання завдань п'ятої п'ятирічки. Значна увага приділяється реалізації постанов вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС і жовтневого (1953 р.) Пленуму ЦК Компартії України, зокрема питанням допомоги селу кадрами, участі трудящих Житомирщини у виконанні постанови лютнево-березневого (1954 р.) Пленуму ЦК КПРС в освоєнні цілинних земель Сибіру, Поволжя, Уралу і Казахстану.

Партійна організація Житомирщини одностайно схвалила рішення XX з'їзду КПРС, які ще більше активізували роботу в низових ланках партії, викликали нове політичне і трудове піднесення мас. На конкретних прикладах показана робота обкому, окремих міськкомів та райкомів партії по виконанню цих рішень, по запровадженню нових форм масово-політичної роботи, розкривається роль преси у вихованні і мобілізації трудящих мас на успішне виконання народногосподарських завдань. Широко показано виникнення і розмах всенародного руху за комуністичне ставлення до праці. В області розгорнулося промислове і житлове будівництво, розвивалися нові для польського краю галузі промисловості — приладобудування, машинобудування, текстильна промисловість, виробництво будівельних матеріалів тощо.

Значно розширився обсяг роботи обласної партійної організації, підвищилась її керівна роль у боротьбі за виконання завдань, накреслених XXII з'їздом партії, Програмою КПРС.

Останні розділи книги висвітлюють діяльність партійної організації в умовах розвинутого соціалізму. З інтересом читаються сторінки, присвячені виконанню рішень XXIII з'їзду партії. Вони відроджують у пам'яті читача імена новаторів промисловості, транспорту, сільського господарства, керівних партійних, радянських

і комсомольських працівників — активних борців за дострокове виконання плану восьмої п'ятирічки. Виклад матеріалу доведено до наших днів і вдало пов'язано з підготовкою комуністів Житомирщини до XXVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

Вихід у світ «Нарисів історії Житомирської обласної партійної організації» — значний вклад в історичну науку, в дослідження історії однієї з складових частин Комуністичної партії України. Фрагментарний виклад окремих періодів історії,

певна переваженість фактичними матеріалами деяких розділів не знижує теоретичну і практичну цінність книги. Видання «Нарисів» — значна подія в ідейному житті обласної партійної організації. Вони стануть значною підмогою в роботі пропагандистів, агітаторів і політінформаторів, викладачів суспільних наук вузів і вчителів шкіл.

М. І. ЛАВРИНОВИЧ (Житомир),
М. М. МАТВІЙЧУК (Київ),
Г. П. МІЩЕНКО (Київ)

* * *

Н. Д. Давидова.
**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КПСС
ПО ВОПЛОЩЕНИЮ В ЖИЗНЬ
ЛЕНИНСКИХ ПРИНЦИПОВ
РУКОВОДСТВА НАРОДНЫМ
ХОЗЯЙСТВОМ**

*Київ: Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»,
1980. 124 с.*

Важливе місце в багатогранній діяльності Комуністичної партії займають питання управління економікою, керівництва господарським будівництвом. Як провідна політична сила суспільства, КПРС покликана формувати основи економічної політики країни, головні принципи й методи господарювання і втілювати їх у життя. Особливе значення ця робота має в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. І це природно, оскільки розвиток народного господарства країни висуває нові вимоги до партійного керівництва економікою.

В останні роки радянська історіографія поповнилася цілим рядом досліджень, присвячених тим чи іншим питанням цієї складної і багатопланової проблеми. Привертає увагу і випущена видавничим об'єднанням «Вища школа» монографія Н. Д. Давидової. У ній з марксистсько-ленінських позицій, на основі широкого використання партійних документів, матеріалів XXV з'їзду КПРС, Конституції СРСР, праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева аналізується роль Комуністичної партії у керівництві народним господарством, творче застосування й розвиток нею ленінських принципів управління економікою в умовах зрілого соціалізму.

У рецензованій книзі переконливо показано, що в керівництві КПРС народним господарством важливе місце займає вироблення науково обгрунтованої економічної політики. Як партія наукового комунізму, КПРС буде свою багатогранну

діяльність на основі даних науки. Саме на принципах марксизму-ленінізму вона розробляє програму революційного перетворення соціалістичного суспільства, його переростання в комуністичне. В цьому плані в економічній політиці партії, в усій її практичній і теоретичній діяльності, підкреслює автор, науковість і партійність невіддільні.

Економічна політика — це сукупність економічних і соціальних заходів, що ґрунтуються на свідомому використанні об'єктивних законів соціалізму, на реальному врахуванні можливостей і нагрітих потреб суспільства. Розробляючи економічну стратегію, партія успішно втілює в життя ленінський заповіт — «політика повинна бути справою народу, справою пролетаріату»¹. Про це свідчить обговорення проекту ЦК КПРС XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», яке набуло посправжньому демократичного характеру.

Значне місце в монографії відведено висвітленню єдності політичної й економічної діяльності партії. Наочно це можна простежити на прикладі проведення господарської реформи, яку КПРС розглядає не тільки як важливий фактор економічного життя, а й розвитку соціалістичної демократії, комуністичного виховання трудящих. Здійснюючи принцип органічної єдності політичної і господарської діяльності, Комуністична партія і Радянський уряд забезпечують піднесення всієї системи господарювання на вищий ступінь, відповідно до зростаючих потреб країни.

Значним кроком у цьому напрямі, підкреслюється в монографії, є прийняті у липні 1979 р. постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про вдосконалення господарського механізму й поліпшення планування. За допомогою нового оціноч-

¹ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 2 листопада 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 387.

ного показника чистої продукції наприкінці десятиї п'ятиріччя на Україні, зокрема, планувалася й оцінювалася робота 50 об'єднань і підприємств різних галузей. Автор книги загострює увагу читачів на тій особливості системи планування, як зростання соціальної спрямованості планів.

Безсумнівним достоїнством книги є те, що в ній докладно, на прикладах ряду великих промислових підприємств республіки розкривається посилення економічних стимулів у піднесенні виробництва. Успішно розв'язувати не тільки господарські, а й політичні, соціальні та виховні завдання дає можливість бригадна форма організації й стимулювання праці. Вона набула нині особливої актуальності, оскільки метод роботи на один наряд має стати в п'ятиріччя, одинадцятій п'ятиріччя основним на виробництві. Показовою щодо цього є робота бригад за єдиним нарядом під керівництвом висококваліфікованих виробничників-комуністів на Київському заводі верстатів-автоматів ім. Горького, у виробничих об'єднаннях «Більшовик» та «Київський радіозавод». Про дієвість зусиль партійних організацій у справі посилення економічних методів стимулювання яскраво свідчить досвід використання шоківського експерименту на багатьох підприємствах республіки.

Одним з найважливіших завдань економічної політики партії є підвищення якості продукції. Робота партійних організацій по його успішному розв'язанню висвітлюється в книзі на прикладі колективів передових підприємств Львівщини. Комплексна система управління якістю продукції, запроваджена в цій області, дістала схвалення ЦК КПРС. Система діє нині майже на 3 тис. підприємств республіки, що дало можливість досягти високих показників у техніко-економічному й соціальному розвитку. За роки десятиї п'ятиріччя питома вага промислової продукції високої якості зростає в 4 рази. В 1980 р. було випущено 18,2 тис. найменувань виробів з державним Знаком якості.

Ленінський принцип єдності політичної і господарської діяльності втілюється в розробці і здійсненні комплексних планів економічного й соціального розвитку трудових колективів підприємств, районів, міст і галузей промисловості. Під керівництвом партійних організацій на Україні завершено розробку комплексних п'ятирічних планів розвитку усіх областей, 476 районів, 127 міст і всіх підприємств. Кожний такий план, підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України тов. В. В. Щербинський, «дає можливість побачити завтрашній день колективу в усьому його багатстві змісту і форм»².

Розробляючи принципи партійного керівництва народним господарством, В. І. Ленін наголошував, що єдність політичної і господарської діяльності зовсім не означає змішування функцій партії і державної влади. Цілком закономірно, що Н. Д. Дзидова присвятила цілий розділ проблемі розмежування функцій партійних, державних і господарських органів. В реалізації цього важливого ленінського принципу вирішальна роль, відзначає автор, належить первинним партійним організаціям, які безпосередньо мобілізують трудящих на виконання народногосподарських планів. На Україні немає трудового колективу, де б не було партійної організації. Безпосередньо у сфері матеріального виробництва працюють три чверті комуністів республіки. Багато цінного нагромадили у своїй роботі первинні парторганізації Києва, Харкова, Донецька, Жданова, Дніпропетровська, Кривого Рога та інших індустріальних центрів.

Розглядаючи радянські органи й громадські організації як сполучну ланку між партією і народними масами, КПРС не допускає ні підміни, ні змішання їх функцій, ні адміністративних методів керівництва ними. Положення Конституції СРСР, конституцій союзних республік чітко розмежовують функції партійних і радянських органів, визначають роль Рад народних депутатів і громадських організацій у керівництві економічним життям суспільства.

Практичне здійснення економічної політики В. І. Ленін, партія завжди вважали прямо залежним від трудової активності й ініціативи мас. Розвитку трудової активності й творчої ініціативи мас, широкую залученню їх до управління виробництвом присвячено заключний, четвертий розділ рецензованої монографії.

Широким полем для вияву виробничої активності й ініціативи, формою участі трудящих в управлінні економікою є соціалістичне змагання. Тільки на Україні в роки десятиї п'ятиріччя в ньому брали участь 21 млн. трудящих. Кожний другий з них був учасником руху за комуністичне ставлення до праці. Чимало сторінок у книзі відведено показу різних форм трудового суперництва, наводяться імена передовиків і новаторів виробництва, підкреслюється дієвість соціалістичного змагання в успішному виконанні народногосподарських планів.

Рецензована монографія написана на високому науковому рівні. Однак хотілося б висловити окремі зауваження, які скоріше є добрими побажаннями автору в дальній роботі над досліджуваною проблемою. Так, відчувається відсутність архівних матеріалів і документів. Тому в книзі наводиться недостатньо фактів. Автору не завжди вдається показати механізм діяльності партійних організацій. Тимчасом як у книзі, присвяченій діяльності КПРС по втіленню в життя ленінських принципів керівництва народним господарством,

² Щербинський В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 70.

такі факти дали б можливість яскравіше розкрити ці принципи, оскільки їх реалізували партійні організації (див. с. 46, 49, 60 та ін.). На наш погляд, назва третього розділу «Розмежування функцій партійних, державних і господарських органів» є неточною. Адже у ній майже половина матеріалу присвячена ролі громадських організацій — профспілок, Ленінського комсомолу — у розв'язанні народногосподарських питань. Треба було також чіткіше показати специфіку роботи партійних оперативних груп, профспілкових і комсомольських штабів на спорудженні великих народногосподарських об'єктів (с. 60, 66, 67). У ряді випадків у книзі переважає матеріал, що стосується всієї країни, хоч автор ставила перед собою завдання розглянути питання керівництва розвитком економіки головним чином на ма-

теріалах промислових підприємств Української РСР. Доцільно було б помістити в книзі відомості про депутатів Рад від робітників, господарських керівників підприємств, а також про кількість профспілкових організацій, цехових комітетів і груп, висвітлити роль комсомолу республіки у розвитку провідних галузей народного господарства (див. с. 69, 75, 82—84).

Незважаючи на висловлені зауваження, рецензована монографія, безумовно, становить значний інтерес для наукових співробітників вузів, викладачів, аспірантів, а також для партійних, профспілкових та комсомольських працівників, керівників теоретичних семінарів системи партійної освіти й економічного навчання трудівників промислових підприємств.

О. М. БУТ (Донецьк)

РАЗВИТИЕ МЕТАЛЛУРГИИ В УКРАИНСКОЙ ССР.

Кол. авт.: Некрасов З. И.,
Терещенко Н. А., Тищенко В. Г. и др.
К.: Наукова думка, 1980, 960 с., ил.

Успішно завершена багаторічна праця великого колективу провідних учених — спеціалістів металургійного виробництва, істориків, економістів — по створенню фундаментального дослідження, присвяченого історії зародження й розвитку металургії на території України з найдавніших часів і до наших днів. Разом з тим у цій колективній монографії вперше в історичній літературі всебічно розкрито процеси становлення металургійного виробництва в республіці за роки Радянської влади.

На основі широкого використання праць класиків марксизму-ленінізму, матеріалів партійних з'їздів, пленумів ЦК партії, постанов ЦК КПРС і Радянського уряду, архівних документів і статистичних збірників авторському колективу вдалося глибоко й всебічно показати основні етапи зародження та розвитку металургії — від її виникнення в середині I тисячоліття до н. е. і до сучасного стану виплавки металу, включаючи останні досягнення в справі вдосконалення технології, — плазмовий та електроннопроменевий способи виплавки металу тощо. Фундаментальна документальна база дала змогу авторам виділити широке коло досліджуваних питань, проаналізувати процеси розвитку металургійного виробництва в республіці, розповісти про технічне переоснащення підприємств галузі, успіхи новаторів у боротьбі за збільшення виплавки чорних і кольорових металів і поліпшення якості вироблюваної продукції.

В УРСР видано ряд монографічних

праць, в яких висвітлено важливі питання розвитку металургійного виробництва на Україні, але жодна з них не охоплює такого широкого кола проблем, не показує еволюцію цієї галузі народного господарства, як рецензоване дослідження.

Монографія складається з трьох частин, 26 розділів. Перша частина присвячена питанням зародження й розвитку металургії на Україні з найдавніших часів і до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Друга — охоплює період від перемоги Жовтня до відбудови народного господарства після завершення Великої Вітчизняної війни. І третя — від початку п'ятої п'ятирічки до наших днів. На наш погляд, в основному цей поділ відповідає головним етапам розвитку металургійної промисловості республіки.

В першій частині рецензованої праці розглянуто такі важливі проблеми, як виникнення й становлення металургійних підприємств (до реформи 1861 р.), стан сировинної і паливної бази, створення великої індустрії в період промислового капіталізму, в епоху імперіалізму, показано процес виникнення й формування робітничих кадрів, а також боротьбу робітничого класу України проти експлуатації. Металурги йшли в перших лавах борців проти царського самодержавства й капіталу.

В монографії ґрунтовно досліджено початковий період зародження металургії на території республіки. Спираючись на дані археологічних розкопок, пам'ятки матеріальної культури первісного суспільства, вчені вказують на досить ранні вогнища мідної і бронзової культури в різних місцевостях України, докладно характеризують виробництво стародавніх майстрів. Автори рецензованого видання підтвердили висновки своїх попередників (які займалися розробкою аналогічних проблем) про те, що першими за народів Центральної Євро-

пи вступили в епоху залізного віку скіфи. Дослідникам також вдалося простежити еволюцію становлення технології виплавки заліза від найпростіших домниць Київської Русі до сучасних металургійних велосетнів республік.

В рецензованій праці показано процеси освоєння виплавки чавуну на кам'яному вугіллі на державних металургійних підприємствах у XVIII і XIX ст. У книзі розповідається про перші дослідження запасів вугілля й залізної руди в районі Донбасу, історію виникнення перших металургійних заводів, промислову розробку Керченського залізрудного родовища, зародження робітничого класу на півдні України.

Значний фактичний матеріал використаний авторами для ілюстрації стану металургійного виробництва після скасування кріпосного права і під час інтенсивного розвитку капіталізму в Росії у 70—80-х роках XIX ст. Автори монографії віддали належне тим передовим ученим Росії (А. Ф. Мевіусу, М. К. Курако, А. П. Виноградову та ін.), які внесли свій вклад у зміцнення економіки Півдня, розробили наукові основи використання багатих залізрудних родовищ Донбасу. В книзі висвітлено історію створення великої металургійної індустрії на Україні в кінці XIX ст. Текст доповнюють численні таблиці, в яких показано основні етапи розвитку металургійного виробництва, темпи збільшення видобутку руди, виплавки чавуну й сталі. Значну увагу автори дослідження приділяють аналізу техніко-економічних показників, змін у технології, а також питанням концентрації виробництва в епоху імперіалізму.

В монографії розкрито взаємозумовленість і взаємозв'язок усіх підгалузей металургійної промисловості, детально розглянуто досягнення робітників та інженерно-технічних працівників республіки, що дали можливість зміцнити галузь у перші роки Радянської влади, в роки довоєнних п'ятирічок.

На значному фактичному матеріалі в книзі висвітлено багатогранну організаторську роль Комуністичної партії в дальшому розвитку металургійного виробництва, у підвищенні технічного рівня металургійної промисловості, яка зайняла провідне місце в народногосподарському комплексі країни.

Автори розповідають про вклад працівників галузі в боротьбу трудящих за піднесення ефективності виробництва, розширення асортименту й поліпшення якості продукції. Дослідники переконливо доводять, що в цій боротьбі за втілення в життя курсу Комуністичної партії на прискорення темпів науково-технічного прогресу металурги Української РСР у тісному союзі з науково-дослідними інститутами всієї країни зробили багато для поліпшення техніко-економічних показників роботи галузі, забезпечення потреб народного господарства у високоякісному металі.

В праці особлива увага приділяється діяльності науково-дослідних, проектних організацій і заводських лабораторій по вдосконаленню різних металургійних процесів, впровадженню найважливіших науково-дослідних і проектних розробок у виробництво. Українські радянські вчені, конструктори, інженери відіграли визначну роль у розвитку науки, в зміцненні її зв'язків з виробництвом, у проектуванні нової техніки.

Проблеми розвитку металургії на різних етапах соціалістичного й комуністичного будівництва, розширення й поліпшення сировинної бази галузі, підвищення технічного рівня виробництва постійно перебували й перебувають у центрі уваги Компартії України, обкомів і міськомів партії, неодноразово розглядалися на з'їздах, пленумах ЦК. Ці питання займають значне місце в рецензованій книзі.

В ній всебічно проаналізовано процеси коцентрації, спеціалізації і кооперування в металургійній промисловості. В умовах розвинутого соціалізму технічна політика партії і раціональна галузева структура забезпечували високу економічну ефективність усього процесу суспільного виробництва, його постійне вдосконалення.

В монографії вміщено багатий ілюстративний матеріал, що вдало доповнює текст. Поряд з чорно-білими фотографіями — яскраві кольорові фото. Автори підготували докладний список літератури по розділах, хронологію найважливіших подій, окремо виділили портрети Героїв Соціалістичної Праці, лауреатів Ленінської премії (до речі, це зроблено вперше в історико-технічній літературі), списки лауреатів Державних премій СРСР і УРСР. У праці названо прізвища передовиків і новаторів виробництва, яким присвоєно звання «Заслужений металург Української РСР», «Заслужений гірник Української РСР».

На жаль, рецензована книга не позбавлена окремих недоліків. Металурги Радянської України в своїй боротьбі за збільшення виплавки металу, прискорення темпів технічного прогресу в галузі, вдосконалення технології виробництва спиралися на творчу підтримку металургів братніх радянських республік. Вони обмінювалися досвідом роботи, технічною документацією, уклали з ними договори про соціалістичне змагання, спільно розробляли методи й шляхи інтенсифікації виробництва, проблеми поліпшення якості продукції. Про такі взаємозв'язки у період перших післявоєнних п'ятирічок у монографії розповідається досить повно. Однак цього не можна сказати про період 60—70-х років. Незважаючи на те, що в книзі є цілий параграф (с. 842—848), в якому мова йде про розвиток соціалістичного змагання у вказані роки, все ж таки потрібно було б приділити цьому питанню більше уваги.

Можливо, деякі матеріали з розділів, присвячених техніко-економічним характе-

ристиками галузі в цілому, слід було б перенести в спеціальні розділи або, навпаки, попередньо об'єднавши їх, зосередити в одному місці (зокрема, це стосується цифрового матеріалу таблиць — с. 314 і 469).

В окремих випадках прізвища новаторів виробництва подано без повних ініціалів. Наприклад, на с. 288 — Якименко (хоча на с. 947 у списку «Заслужених металургів Української РСР» — С. С. Якименко).

На жаль, зовсім відсутні відомості про деяких відомих металургів.

Приклад створення фундаментальної пра-

ці «Развитие металлургии в Украинской РСР» вказує на те, що такі дослідження необхідно продовжити й в інших галузях народного господарства.

Книга, безперечно, зацікавить науковців, інженерно-технічних працівників, істориків, економістів, викладачів вузів — усіх, хто цікавиться історією розвитку вітчизняної науки і техніки.

В. О. РОМАНЦОВ (Київ),
М. Р. ПЛЮЩ (Київ)

Л. В. Кондратенко.
**КРАХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПЛАНОВ
НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ
ЗАХВАТЧИКОВ НА УКРАИНЕ.
ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ОЧЕРК.**

К.: Наукова думка, 1980, 108 с.

Вивчення досвіду героїчної боротьби радянського народу проти фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни, закономірностей Перемоги дає можливість ученим-історикам об'єктивно оцінити нагромаджені наукові знання з даної проблеми, визначити напрями й перспективи її дальшого дослідження.

Понад тридцять п'ять років пройшло з того часу, коли з'явилися перші публікації з історії Великої Вітчизняної війни. Загалом радянськими історіографами опубліковано більш як 16 тис. праць, в яких відображено події 1941—1945 рр.¹ Великий фактичний і документальний матеріал, проаналізований у численних книгах, вимагає певної оцінки, виявлення провідних тенденцій, визначення кола питань, розробку яких слід продовжити як з проблеми в цілому, так і з окремих тем.

Певне значення для дальшого поглибленого вивчення питань всенародної боротьби в тилу ворога, й зокрема факторів, що спричинилися до краху економічних планів окупантів на Україні, має історіографічна праця Л. В. Кондратенко «Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историкографический очерк». Автор зробила досить вдалу спробу проаналізувати зміст монографічних досліджень, брошур, статей, спогадів, в яких розглянуто вказані питання.

Вона в цілому правильно виділила три групи проблем, що стосуються безпосередньо розглядуваної теми: а) плани окупантів щодо промисловості України; гіт-

лерівський окупаційний режим; б) створення індустріальної бази на сході країни й перебазування продуктивних сил; в) боротьба радянських людей за зрив економічних планів німецько-фашистських загартників на тимчасово окупованій території Української РСР.

Значне місце в монографії приділено аналізу досліджень буржуазних авторів, піддано аргументованій критиці їх антинаукові, антиісторичні концепції.

В основу дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип, який дає змогу автору зосередити увагу на розкритті змісту теми в її розвитку, виявити характер, способи та особливості використання істориками тих чи інших джерел.

Важливе значення для історіографа має правильне, наукове визначення хронологічних рамок розглядуваної ним теми, що сприяє об'єктивному, з врахуванням конкретних історичних умов, аналізу публікацій. Слід вважати цілком обгрунтованою обрану Л. В. Кондратенко періодизацію розгляду літератури. Перший період — 1941—1945 рр.; другий — 1946—1956 рр.; третій — з другої половини 50-х років до наших днів.

Літопис Великої Вітчизняної війни, підкреслюється в книзі, бере свій початок у суворому 1941 р. Першими дослідженнями, в яких зроблено спробу висвітлити окремі події війни, були газетні та журнальні статті. Вони зберегли живе дихання того часу. Разом з тим ці праці мають переважно оперативний, публіцистичний характер. У них відсутній детальний аналіз подій та фактів. Це пояснюється умовами воєнного часу, коли багато матеріалів з об'єктивних причин не публікували. Крім того, був потрібен час, щоб згрупувати їх у відповідних фондах державних і партійних архівів. Після завершення війни певною мірою було розширено доступ до документів тих років, що дало можливість історикам створити перші монографічні праці, підготувати ряд збірників документів.

Спинившись на фундаментальних узагальнюючих книгах з історії Великої Віт-

¹ Тыл Советского Союза в годы Отечественной войны. 1941—1945. Указатель советской исторической литературы за 1965—1977 гг. М., 1980, с. 4.

чизняної війни, автор головну увагу зосереджує на аналізі праць, присвячених розглядуваній темі. Значну увагу приділено характеристичі численних досліджень, які з'явилися в другій половині 50-х — 70-х років. У той час було опубліковано ряд документальних збірників (лише на Україні їх видано 40).

Взявши за основу вже надруковані праці радянських істориків та економістів, Л. В. Кондратенко виділяє такі фактори, що визначили крах економічних планів фашистських загарбників, як героїчна боротьба радянських воїнів на фронті і самовіддана праця трудівників тилу; могутня економічна база в східних районах країни; перебазування великої кількості промислових підприємств на схід; виведення з ладу багатьох підприємств, обладнання яких не вдалося евакуювати; масовий саботаж економічних заходів окупантів на тимчасово захопленій гітлерівцями території СРСР, диверсійні й бойові дії партизанів і підпільників у ворожому тилу; швидка відбудова промисловості в ході визволення радянської території Червоною Армією. Головним фактором, що зумовив крах економічних планів загарбників, як підкреслюється в праці, була керівна та організаторська діяльність Комуністичної партії, яка мобілізувала всі матеріальні та людські ресурси країни на розгром фашизму.

Позитивною рисою рецензованої книги є те, що Л. В. Кондратенко не лише аналізує зміст досліджень радянських істориків з розглядуваної проблеми, а й визначає коло питань, які чекають свого висвітлення в історичній літературі, вказує шляхи їх розв'язання.

Автор цілком слушно підкреслює, що в багатьох працях не розкрито закономірності краху економічних планів загарбників, а

також їх спроби перетворити тимчасово окуповану територію України в спровинний ґридаток рейху. В цьому плані вимагають більш глибокого, всебічного дослідження бойові дії партизанів і підпільників у ворожому тилу. Серед питань, на необхідність дальшої розробки яких звертається увага дослідників, є такі, як діяльність працівників залізничного, автомобільного, річкового та морського транспорту республіки по здійсненню евакуації, діяльність партійних, радянських, господарських органів і установ, виробничих колективів УРСР в умовах тилу та в період відбудови народного господарства. Слід узагальнити або ж принаймні уточнити дані про практичні результати діяльності радянських патріотів по знищенню чи збереженню устаткування підприємств, які не вдалося вивести вглиб країни, а також про кількість евакуйованих фабрик, заводів і т. п.

В плані побажань автору слід сказати, що книга значно виграла б, якби Л. В. Кондратенко не обмежувалася аналізом літератури, опублікованої до 1975 р., а використала б новітню, яка з'явилася після цього року. На наш погляд, дослідники потрібно було б звернути більше уваги на спірні питання, що зустрічаються в публікаціях, висловити свою думку. Деякі праці залишилися поза її увагою. Є певні зауваження щодо структури монографії. Напевно, краще було б дослідження, в яких висвітлено діяльність партії по зриву економічних планів фашистських загарбників, згрупувати в окремому розділі.

Рецензовану працю, в якій вперше узагальнено досвід вивчення важливої та актуальної теми, визначено напрями її дальшої розробки, з інтересом зустріли історики республіки.

В. П. ДРОЖЖИН (Київ)

РЕВОЛЮЦІЙНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ

В 1905—1907 рр.

Автори: *Є. П. Демченко, О. А. Діченко, П. В. Замковий, В. І. Кіщенко, М. Н. Лещенко, [Ф. Є. Лось], О. І. Лугова, Л. Г. Москвич, В. І. Попик, В. Г. Сарбей, Ф. І. Стеблій, С. М. Трусевич.*

Редакційна колегія:

*В. Г. Сарбей (відповідальний редактор),
П. В. Замковий,
В. І. Попик (відповідальний секретар).*

Київ: Наукова думка, 1980. 283 с.

Про події на Україні в роки першої російської революції написано багато. Однак узагальнюючих праць, присвячених цьому питанню, поки що мало, та й ті

з'явилися в 50-х роках¹. З того часу опубліковано численні історичні документи, а також нові дослідження різних проблем революції (здобутки радянської історіографії узагальнено в четвертому томі восьми-томної «Історії Української РСР», що вийшов у 1978 р.).

Рецензована книга є першою узагальнюючою монографією з досліджуваної проблеми. У ній використано найновіші досягнення радянської історіографії. Праця побудована за проблемно-хронологічним принципом. У ній висвітлюється широке коло питань. Відкривається вона розділом «Іс-

¹ См.: Иванов Л. М. Революция 1905—1907 гг. на Украине. — В кн.: Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. М., 1955; Лось Ф. Е. Революция 1905—1907 годов на Украине. К., 1955

торія першої російської революції в працях В. І. Леніна». Цим авторці підкреслюють, що методологічною основою їх дослідження є твори вождя, ленінська концепція першої російської революції.

Головною рушійною силою революції 1905—1907 рр. був пролетаріат, і автори на великому фактичному матеріалі показують роль робітничого класу України у визвольному русі, простежують розвиток страйкової боротьби, наводять статистичні дані про кількість її учасників у різні періоди, висвітлюють діяльність Рад робітничих депутатів, хід збройних повстань у Харкові, Олександрівську, Донбасі. Досліджуючи боротьбу робітничого класу, автори не обходять увагою діяльність більшовицьких організацій, спрямованої на дальший розвиток революції, на підготовку збройного повстання, висвітлюють різноманітні форми роботи більшовиків у робітничому середовищі (випуск листівок, організацію бойових дружин, їх озброєння і навчання тощо), здійснення ленінської тактики лівого блоку і т. д.

Союзником пролетаріату було багатомільйонне селянство, яке за прикладом робітників вступило на боротьбу проти царизму, інших пережитків кріпосництва, за революційно-демократичне розв'язання аграрного питання. У книзі висвітлюються різні форми селянських виступів, наводяться численні дані про їх кількість і співвідношення, аналізуються особливості боротьби селянства в окремих районах України, висвітлюється діяльність революційних соціал-демократів на селі, процес становлення союзу робітничого класу і селянства. Однак, на наш погляд, у монографії дещо перебільшується розмах селянського повстанського руху. Зокрема, на с. 118—119 повстанням названо суттучку жителів с. Пархомівки Богодухівського повіту Харківської губернії з поліцією, що сталася 19 липня 1906 р.

Могутній революціонізуючий вплив пролетаріату, боротьба багатомільйонних мас селянства сколихнули армію і флот, що були останньою опорою царизму. В книзі висвітлюються найбільші виступи солдатів і матросів (повстання на броненосці «Потемкін», у Севастополі, Києві, Харкові, Катеринославі, Полтаві та інших містах), революційна робота військових організацій та груп РСДРП. Такі організації і групи в 1905 р. уже існували в Одесі, Катеринославі, Києві, Харкові, Полтаві, Олександрівську, Павлограді, Єлисаветграді та Кременчуці.

Серед завдань, що їх мала розв'язати перша російська революція, важливе місце займало національне питання. В книзі приділяється велика увага роботі більшовиків України по вихованню трудящих мас в дусі інтернаціоналізму, дружби народів.

Робітничий клас України, вихований революційною соціал-демократією, всупереч прагненням буржуазних націоналістів показував зразки високої класової свідо-

мості, інтернаціонального єднання. У книзі наводиться також багато фактів зростання свідомості селянських мас, які розуміли необхідність єднання з трудящими всіх народів і пасамперед братнього російського народу в боротьбі за землю і політичну свободу.

На великому фактичному матеріалі автори розкривають вплив класової боротьби трудящих на розвиток революційного руху на західноукраїнських землях. Вони підкреслюють, що піднесення і спад боротьби робітничого класу в цих районах, зокрема у Східній Галичині, збігається в часі з відповідним піднесенням і спадом революційного руху в Росії. Головними формами селянського руху там були віче (збори) й сільськогосподарські страйки. Так, 5 квітня 1905 р. на вічі в Тернополі взяли участь 600 селян Тернопільського, Збарзького, Скалатського і Зборівського повітів. На цьому виступив Іван Франко, який закликав селян наслідувати приклад російських робітників і селян у боротьбі гніту Австро-Угорської монархії.

Перша російська революція справила величезний вплив на все суспільне життя в країні, зокрема, на розвиток політичної свідомості, підвищення ідейного й культурно-освітнього рівня трудящих, втягнула в боротьбу проти царизму демократичну інтелігенцію. Читач знайде в книзі новий цікавий матеріал з цього питання. З інтересом читаються, наприклад, сторінки про співробітництво художників І. М. Бурячка, В. В. Різниченка, О. Г. Сластіона, Ф. С. Красицького та ін. у сатиричному журналі «Шершень». Однак для висвітлення участі інтелігенції в революційних подіях цього періоду доцільно було б виділити окремий розділ.

Монографія закінчується розділом, у якому подано ґрунтовний аналіз історіографії першої російської революції, визначено етапи її розвитку, названо проблеми, які ще чекають на своїх дослідників: розвиток революційної ідеології пролетаріату, боротьба більшовиків за подолання опортуністичних течій у робітничому русі, участь інтелігенції в революції, студентський та профспілковий рух тощо.

Наприкінці книги вміщено хронологічний покажчик революційних подій на Україні. Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що авторський колектив, використавши численні історичні джерела та найновіші дослідження, створив глибоко наукову узагальнюючу працю, у якій революційні події 1905—1907 рр. на Україні дістали всебічне висвітлення.

Однак у книзі є, на жаль, окремі неточності. Зокрема, посилаючись на монографію Т. І. Жукова, автори твердять, що в 1905 р. на Україні існувало «понад 300 повітових організацій, волосних і сільських соціал-демократичних осередків та гуртків» (с. 89). У читача може створитися враження, що така кількість сільських соціал-демократичних організацій і функціо-

нувала на Україні. Однак Т. І. Жуков наводить що цифру для Центральної Росії, України, Білорусії, Закавказзя й Прибалтійського краю.

Третій параграф III розділу краще було б назвати «Становлення союзу робітничого класу і селянства», а не «утворення».

На стор. 190 зазначається, що селянські виступи на західноукраїнських землях, як і в Росії, найбільшого розмаху набрали в 1906 р. Щодо Росії це неточно, бо свого апогею селянський рух досяг там у 1905 р.² Це ж саме можна сказати і про Україну (див. с. 110 рецензованої книги).

Розповідаючи про створення бойових дружин на Україні у жовтневі дні 1905 р., автори називають серед їх організаторів у Луганську К. Є. Ворошилова (с. 46). Однак відомо, що з початку літа й до середини грудня 1905 р. він перебував у в'язниці, а його активна участь в озброєнні дружин припадає на першу половину 1906 р. Ф. П. Алексеєва було обрано головою Київської Ради робітничих депутатів не 30 жовтня (с. 48), а 6 листопада на

² См.: История СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1968, Т. 6, с. 171, 224.

*Академик М. В. Нечкина.
ВСТРЕЧА ДВУХ ПОКОЛЕНИЙ:
ИЗ ИСТОРИИ РУССКОГО
РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ
КОНЦА 50-х — НАЧАЛА 60-х
ГОДОВ XIX ВЕКА: СБ. СТАТЕЙ.
М.: Наука, 1980. 566 с.*

Рецензована книга одного з найбільших фахівців історії перших двох етапів визвольного руху в Росії — академіка М. В. Нечкіної являє собою збірник з тридцяти статей, написаних протягом більш як п'ятидесяти років (деякі публікуються вперше). В них органічно поєднуються емоційність викладу з глибокою аргументованістю авторського аналізу і синтезу фактичного матеріалу. Червоною ниткою через усі статті проходить ідея спадкоємності загальноросійської визвольної боротьби: від першого покоління — дворянських революціонерів до другого — революціонерів-демократів.

У середині XIX ст. в революційному натиску на царизм об'єдналися найвидатніші представники цих двох поколінь, перше з яких уособлював очолюваний О. І. Герценом і М. П. Огарьовим закордонний центр, а друге — таємна політична організація «Земля і воля», що діяла в самій Росії під керівництвом М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова. Власне ця тема є основою у збірнику. Саме завдяки невтомним пошукам М. В. Нечкіної

другому пленумі Ради. Безпідставно названо більшовиком голову Миколаївської Ради лікаря В. П. Красуху (с. 50). Не виявлено достовірних документів і про те, що Краматорський завод послав свою дружину на допомогу повсталим Горлівки (с. 69). Старобільський повіт входив до складу Харківської губернії, а не Чернігівської (с. 118).

Не відповідає дійсності твердження авторів про те, що Херсонський комітет РСДРП видав окремою брошурою працю В. І. Леніна «Аграрне питання і «критики» Маркса» (с. 232). Катеринославські більшовики надрукували працю В. І. Леніна «Перше травня» в підпільній друкарні тиражем 15 тис. примірників, а не 10 тис. (с. 232).

Трапляються також дрібні описки, граматичні помилки, недбале оформлення наукового апарату. Але всі ці недоліки не знижують в цілому позитивної оцінки рецензованої праці, яка стане помітним явищем у радянській історіографії першої російської революції.

О. Г. МИХАЙЛЮК (Луцьк),
П. М. ШМОРГУН (Київ)

содержано відповідь на цілий ряд важливих питань, що стосуються життя й діяльності революційних демократів 60-х років XIX ст. та створеної ними революційної організації.

Особливу цінність становлять включені до книги документальні тексти, вперше знайдені і вивчені М. В. Нечкіною. Зокрема, вона ввела до наукового обігу шість конспіративних документів О. І. Герцена і М. П. Огарьова* з колишнього Російського закордонного архіву в Празі, які дають можливість по-новому розглянути питання визвольного руху в роки загальноросійської революційної ситуації. Велике значення для з'ясування навіть найдрібніших деталей різноманітної діяльності «Землі і волі» має зроблений дослідницею глибокий і всебічний аналіз «Справи І. Андрушенка**», що складається з 10 769 аркушів.

Значним вкладом у радянську історіографію революційної ситуації, що склалася в середині XIX ст., є статті М. В. Нечкіної, присвячені взаємовідносинам О. І. Герцена й М. Г. Чернишевського, або Лондонського і Петербурзького центрів визвольного руху***.

* Стаття «Н. П. Огарев в годы революционной ситуации», с. 92—110.

** Стаття «Земля и Воля 60-х годов XIX в. (По следственным материалам)», с. 287—319.

*** Стаття «О взаимоотношениях Петербургского и Лондонского центров рус-

Цінним джерелом для вивчення важливого періоду історії нашої Батьківщини є пам'ятки російської вільного друку — «Полярная звезда», «Колокол» і «Голоса из России», факсимільні видання яких підготувала група по вивченню революційної ситуації 1859—1861 рр. під керівництвом академіка М. В. Нечкіної. Статті, присвячені цим виданням*, також включено в збірник. В одній з них, зокрема, звертається увага на необхідність вивчення герценівського «Колокола» не тільки літературознавцями, а й, насамперед, істориками. «Колокол», — наголошувала дослідниця, — має стати історичною темою» (с. 419). При цьому вона називає можливі аспекти розробки цієї теми, до яких можна було б додати й такий, як історія України на сторінках «Колокола».

М. В. Нечкіна досконало вивчила життя і творчість кожного з лідерів як Лондонського, так і Петербурзького центрів. Тільки завдяки цьому їй вдалося встановити, що автором відомої прокламації «Барским крестьянам от их доброжелателей поклон» є М. Г. Чернишевський, а славетного «Письма из провинции», надрукованого в № 64 «Колокола» за 1860 р. під псевдонімом «Русский человек», — М. О. Добролюбов.

Окремо слід сказати про «українську тему» в статтях збірника. Так, у першій з них «К историографии Н. Г. Чернышевского», написаній 1928 р., з гіркою констатується «незначний інтерес», виявлений тоді на Україні до святкування сторіччя з дня народження великого російського революціонера-демократа (с. 53). Зате 150-річний ювілей М. Г. Чернишевського в 1978 р. в УРСР, як і в усій Радянській країні, був відзначений дуже широко. З нагоди цієї події вийшла в світ монографічна праця члена-кореспондента АН УРСР Є. С. Шаблювського «Чернышевский и Украина», удостоєна Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. А поштовх до наукової розробки цієї теми дала саме М. В. Нечкіна, яка ще на початку 30-х років опублікувала працю «Запрещенные цензурой тексты Н. Г. Чернышевского». Це було справжнє одкровення у темі «М. Г. Чернышевский и Украина». Адже тут дослідниця вперше ввела до наукового обігу знайдені в архівах аркуші з рукопису опублікованої в «Современнике» статті М. Г. Чернишевського «Национальная бестактность», які свого часу були вилучені царською цензурою.

ского освободительного движения в годы революционной ситуации (1859—1861) (Второй ответ Б. П. Козьмину)», с. 266—275.

* Статті «Полярная звезда» и ее факсимильное издание», с. 462—467; «Колокол» и его историография», с. 405—421; «Голоса из России» — памятник общественного движения середины XIX в.», с. 468—474.

З приводу однієї з цих цензурних купюр М. В. Нечкіна зазначає, що Чернишевський викриває газету «Слово» як орган русинських націоналістів реакційної австрійської орієнтації, орган клерикалів і гнобителів-поміщиків, які роздувають ворожість до поляків і в той же час відмежовують західних українців від східних (с. 48). Іншу купюру М. В. Нечкіна характеризує як одну з найяскравіших і найвиразніших текстів М. Г. Чернишевського, де розкривається класовий зміст національного питання. При цьому вона додає, що «текст особливо цікавий ще й тим, що містить чудове висловлювання Чернишевського про Т. Г. Шевченка» (с. 51)**. М. В. Нечкіна першою звернула увагу на «найцікавішу тему, сформульовану В. І. Леніним» (с. 27) у праці «Про право нації на самовизначення»: порівняння позицій «всеросійського демократа-революціонера Чернишевського» і «українського мішанина Драгоманова» у ставленні до польського повстання 1863 р.¹ Нині ця проблема розроблена в українській радянській історіографії, чого аж ніяк не можна сказати про іншу також уперше порушену М. В. Нечкіною у 1947 р. тему — місце України в програмних документах всеросійської революційної демократії 50—60-х років XIX ст. Питання, пов'язані з нею, розглядаються в кількох статтях рецензованого збірника, де йдеться про запропонований М. П. Огарьовим проєкт створення російської федеративної республіки, до складу якої мали ввійти дев'ять федеративних одиниць, союзів, у тому числі Український і Новоросійський, або Чорноморський (с. 96, 170, 199, 229, 483).

Серед найголовніших центрів революційної діяльності «Землі і Воли» у програмі М. П. Огарьова називалися й українські університетські міста — Харків, Одеса, Київ (с. 104, 206). Важливим для з'ясування питання про місце України в загальноросійському визвольному русі є й такий узагальнюючий висновок до цього розділу огарьовської програми: «Отже, для діяльності літературно-народної, тобто для зближення молоді з народом, найважливішими пунктами залишаються, розташовуючи за ступенем важливості: Петербург, Київ, Москва, Казань, Одеса і Харків. Крім того, Петербург, Москва, Київ і Казань мають важливе значення за духовними академіями, які мають безперечний вплив на семінарії і, звідси, охоплюють усе духовенство, у теперішній час найталановитіший стан» (с. 206).

Далі в програмі (с. 206—211, 220) йде

** До речі, Т. Г. Шевченко згаданий серед плеяди найвидатніших діячів всеросійської революційної демократії і в іншій, написаній 1952 р. статті рецензованого збірника «Новые материалы о революционной ситуации в России» (с. 155—195).

¹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 25, с. 283.

характеристика центрів зосередження регулярного війська (серед них — Житомир і Одеса), ярмаркових центрів (серед них — Харків, Ромни, Кролевець, Катериносла́в, Київ — «звичайно, найбільший народний, торговельний і всілякий центр» України), округів по підготовці збройного повстання («Якщо повстання відбудеться лише у Варшаві та Києві, воно піде у міжусобицю — польську війну; для того, щоб воно було народним визволенням, воно має йти від усієї периферії...»). В іншому місці програми навіть спеціально розглядається питання про особливості майбутнього народного повстання на Україні).

Читаючи ці положення (М. В. Нечкіна називає їх «практичними заходами» — с. 276) програмних документів «Землі і Воля», просто диву даєшся, що вони й досі не потрапили в поле зору українських дослідників проблем періоду першої революційної ситуації в Росії. Не згадуються вони і в нещодавно виданій багатотомній «Історії Української РСР», де про загальноросійську революційну організацію «Земля і Воля» говориться мимохідь, головним чином у зв'язку з ...польським визвольним рухом. Багато цінних даних міститься і в ґрунтовній розвідці «Земля и Воля» 60-х годов XIX в., написаній за матеріалами слідчої справи І. Андрущенка, заарештованого на Україні, де в ряді місг існували відділення «Землі і Воля». У документах цієї справи М. В. Нечкіна звертає увагу на такі «сюжети», як початок землевольської пропаганди на Україні (с. 292) та

спроба загальноросійського революційного центру встановити зв'язки з українськими громадівськими організаціями. «При цьому, — зазначає дослідник, — покладалася надія на тіве крило «Громади», до якого в той час тяжіло немало дрібнобуржуазних демократичних елементів... Навколо ліберально-буржуазної «Громади» нерідко в місцевих відділеннях групувалися демократичні елементи, які в одних випадках прислухалися до програми «Землі і Воля» із страхом, але й з інтересом, зазнаючи сильних вагань, в інших — погоджувалися з нею» (с. 313—314). Для визначення місця Києва у тодішньому загальноросійському революційному визвольному русі важливим є висновок, що переважно тут І. Андрущенко мав намір поширювати прокламації «Землі і Воля» (с. 316).

Можна було б продовжити перелік порушених у статті рецензованого збірника проблем історії України на революційно-демократичному етапі загальноросійського визвольного руху. Ще більше подібних проблем стосується історії пашої Батьківщини в цілому. При цьому надзвичайно важливим є те, що автор не лише наводить цінний першоджерельний матеріал, порушує складні, малодосліджені питання, а й визначає перспективи напярми дальших наукових пошуків. Безумовно, нова книга академіка М. В. Нечкіної займе гідне місце в радянській історіографії визвольного руху в Росії.

В. Г. САРБЕЙ (Київ),
Л. Ф. АЛІЗАДЕ (Київ)

Ришард Назаревич.
ШЛЯХИ ДО ВИЗВОЛЕННЯ.
КОНЦЕПЦІЯ БОРОТЬБИ
ПРОТИ ОКУПАНТІВ У ПОЛЬЩІ
ТА ЇХ ПОЛІТИЧНИЙ ЗМІСТ.

1939—1945.

Варшава: Książka i Wiedza, 1979, 554 с.

Ryszard Nazarewicz.
DROGI DO WYZWOLENIA.
KONCEPCJE WALKI Z OKUPANTEM
W POLSCE I ICH TREŚCI
POLITYCZNE. 1939—1945.

Warszawa: Książka i Wiedza, 1979, 554 s.

Автор рецензованої книги — відомий польський історик, перу якого належить багато наукових, науково-популярних та публіцистичних праць. У роки другої світової війни він брав активну участь в антигітлерівській національно-визвольній боротьбі як діяч Польської робітничої партії і боєць загонів Гвардії Людової, а потім Армії Людової. У своїй книзі він розповідає про ті ідейно-політичні концепції на-

ціонально-визвольної боротьби, які визрівали під час війни в польському русі Опору.

Насамперед слід зазначити, що дослідження базується на широкій джерельній базі. Крім уже опублікованих документів, автор залучив матеріали десяти провідних архівів Польщі, Радянського Союзу і Німеської Демократичної Республіки, а також Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Книга складається із вступу, чотирьох частин, 20 розділів, післямови, списків джерел та додатків. Поділ її на чотири частини здійснено за хронологічним принципом, розміщення матеріалу у розділах — за тематичним.

Перша частина охоплює час від 1939 р. до кінця 1941 р., тобто від початку гітлерівської окупації Польщі до виникнення Польської робітничої партії.

Автор докладно характеризує обстановку в країні, зародження військово-політичних концепцій боротьби за визволення і зростання політичних суперечностей у зв'язку із ставленням різних політичних угруповань до радянсько-польського союзу.

Друга частина хронологічно охоплює початок 1942 р. весну 1943 р. — період,

який ознаменувався корінним переломом у ході війни і зміцненням революційних сил всередині країни. Автор розповідає про план визвольної боротьби, який висунула ППР, та початок його реалізації, досліджує воєнно-політичні концепції окремих партій і напрямів, зокрема їх ставлення до питання про об'єднання у боротьбі проти гітлерівських окупантів. Він, зокрема, спиняється на політичних аспектах діяльності Спілки збройної боротьби і Армії Крайової.

Частина третя присвячена подіям весни 1943—літа 1944 р. В ній йдеться про зміни в політиці ППР, пов'язані з її переходом на позиції створення народно-демократичного національного фронту. Автор розповідає про повний етап у реалізації плану збройної боротьби, який висунула Польська робітничка партія, а також аналізує зміни, які сталися в стратегічних концепціях буржуазного табору.

Окремий розділ присвячений аналізу плану «Буря», на який буржуазні емігрантські політики поклали серйозні надії. Відповідно до нього передбачалося віднімати локальні повстання в окремих районах і містах, включаючи західноукраїнські, західнобілоруські й литовські землі, перед вступом туди радянських і польських народних військ і таким чином встановлювати владу емігрантського уряду.

Значну увагу приділяє Р. Назаревич питанням, пов'язаним з розмежуванням класових сил у польському суспільстві, його радикалізацією. У зв'язку із значним поліпшенням мас, які поступово виходили з-під політичного впливу буржуазії, польська реакція висувала різні концепції, спрямовані на придушення революційних сил і захоплення влади в країні. Автор глибоко розкриває їх класову антинародну суть.

Четверта частина книги охоплює період від літа 1944 р. до остаточного визволення Польщі, що практично збігається із закінченням війни в Європі. Р. Назаревич дає характеристику революційних сил в ще окупованих польських землях напередодні вигнання фашистських окупантів, звертає увагу на політичні аспекти Варшавського повстання 1944 р., показує крах політики буржуазного табору та перемогу революційно-демократичних сил. Найбільша увага в книзі приділяється характеристиці тих концепцій, які відбивали інтереси, з одного боку, робітничого класу і трудящих мас, з другого, — буржуазії і землевласників. При цьому Р. Назаревич спиняється також на позиціях селянства

і дрібнобуржуазних верств міста, що поступово радикалізувалися.

Висвітлюючи розроблену ППР і підтриману лівими соціалістами, лядовцями та представниками деяких інших партій програму національного визволення та боротьби за перебудову суспільства, автор показує, як вона здобувала собі все більше й більше прихильників і перетворювалася на воєнно-політичну стратегію всього народу.

У книзі підкреслюється, що курс, вироблений силами буржуазного табору, був спрямований не стільки на визволення польського народу з-під гітлерівської окупації, скільки на збереження у Польщі довоєнних порядків і перетворення країни на форпост антирадянщини. Буржуазія, добиваючись здійснення своїх класових цілей, зневажала життєві інтереси народу. Яскравим виявом цього стало Варшавське повстання, у якому зіткнулися дві політичні сили.

З інтересом читаються ті розділи, в яких автор простежує різні етапи здійснення програмних положень ППР, внутрішні і зовнішні фактори, які впливали на зміну стратегічних планів обох таборів — народно-демократичного і буржуазного — в заключній фазі війни.

Проте, на нашу думку, ряд аспектів цієї багатопланової проблеми не дістав належного висвітлення на сторінках книги. Так, більше уваги можна було приділити розгляду ситуації в польському революційному робітничому русі від початку війни до утворення ППР, а також процесу формування «лівниці» у соціалістичному русі, яку представляли «Польські соціалісти», а потім Робітничка партія польських соціалістів. Надто фрагментарно автор пише про ту частину революційного визвольного руху, яку представляли польські патріоти в СРСР, згруповані навколо журналу «Нові горизонти», а потім Спілки польських патріотів і Центрального бюро польських комуністів в СРСР.

В цілому ж ми вважаємо, що історична наука братньої Польщі збагатилася ще однією серйозною працею, яка з марксистсько-ленінських позицій висвітлює боротьбу за визволення Польщі з-під гітлерівської окупації і за перебудову суспільно-політичного життя в країні.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ),
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (Київ),
Ю. І. МАКАР (Чернівці)

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ВИВЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ХХVІ З'ЇЗДУ КПРС

23—24 квітня 1981 р. в Запоріжжі відбулася міжвузівська науково-методична конференція на тему «Методика вивчення матеріалів ХХVІ з'їзду КПРС у курсах суспільних наук». Конференцію організували Запорізький обком Компартії України, Київський інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка та Запорізький орден «Знак Пошани» машинобудівний інститут ім. В. Я. Чубаря.

Серед учасників конференції було понад 200 викладачів суспільних наук Запорізького вузівського регіону та провідних учених Київського інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук.

На пленарних засіданнях і чотирьох секціях — історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії та наукового комунізму — було заслухано 11 доповідей і більше 40 повідомлень.

З доповідей на конференції виступили: секретар Запорізького міськкому Компартії України Л. І. Васильєва — «Про завдання кафедр суспільних наук у пропаганді рішень ХХVІ з'їзду КПРС і посилення ідейно-виховної роботи серед студентської молоді», д-р істор. наук, проф. ІПК при КДУ М. А. Акілов — «Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії в документах ХХVІ з'їзду КПРС», директор ІПК при КДУ д-р філос. наук, проф. А. Т. Нелєп — «ХХVІ з'їзд КПРС і завдання критики ворожої ідеології в курсах суспільних наук», лектор ЦК Компартії України П. С. Єщенко — «Економічна політика КПРС в період розвинутого соціалізму», зав. кафедрою історії КПРС Запорізького машинобудівного інституту, канд. істор. наук, доц. Б. В. Гордєєв — «Про деякі питання комуністичного виховання студентів у світлі рішень ХХVІ з'їзду КПРС».

Плідно працювала секція історії КПРС. З доповіддю «Документи ХХVІ з'їзду

КПРС — основа ідейно-теоретичного рівня викладання історії партії» на її засіданні виступив д-р істор. наук, проф. ІПК при КДУ М. О. Буцько, який наголосив на необхідності глибокого знання викладачами суспільних наук документів з'їзду, вмілого використання його теоретичних положень у повсякденній діяльності.

На секції також виступили зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгуїн, зав. кафедрою марксизму-ленінізму Бердянського педагогічного інституту канд. істор. наук, доц. А. В. Мороз, зав. кафедрою історії КПРС і політекономії Запорізького медичного інституту канд. істор. наук, доц. В. Г. Федоренко, канд. істор. наук, доц. кафедри історії КПРС Запорізького машинобудівного інституту І. Г. Шевченко, зав. кафедрою історії КПРС Запорізького педагогічного інституту канд. істор. наук, доц. С. Ф. Орлянський. Їх виступи були присвячені проблемам методики використання матеріалів ХХVІ з'їзду КПРС у викладацькій та виховній роботі. Про шляхи активізації пізнавальної діяльності студентів у процесі вивчення матеріалів ХХVІ з'їзду КПРС розповів заст. директора ІПК при КДУ д-р істор. наук, доц. Б. І. Корольов.

Обмін думок, що відбувся на конференції, дав можливість виробити конкретні рекомендації, спрямовані на поліпшення навчально-методичної та виховної роботи із студентською молоддю в світлі рішень ХХVІ з'їзду КПРС.

Вчені ІПК при КДУ провели консультації з питань наукової роботи, подали значну методичну допомогу кафедрам суспільних наук, прочитали лекції для студентів і трудящих Запоріжжя.

В. І. ПОНЕДІЛКО (Запоріжжя)

РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ СЕМІНАР «СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК І МОЛОДЬ»

5—6 травня 1981 р. в Ужгороді відбувся науковий семінар «Соціальний розвиток і молодь». Він проходив у межах прикордонних дружніх зв'язків Закарпатської

області УРСР та Східно-Словацького краю ЧССР. У його роботі взяли участь вчені Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР та Інсти-

туту суспільних наук Словацької Академії наук (м. Кошице).

Вступним словом семінар відкрив директор ІСЕРПЗК АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков та директор ІСН САН, проф. Ю. Бришкар. У своїх виступах вони звернули увагу на спільну розробку ученими братніх соціалістичних країн актуальних проблем суспільно-політичного розвитку на сучасному етапі, підкреслили необхідність детального вивчення ролі молоді у соціалістичному і комуністичному будівництві у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС та XVI з'їзду КПЧ.

На семінарі були заслухані доповіді ст. наук. співроб. ІСЕРПЗК АН УРСР, канд. екон. наук Ю. Т. Краснощека — «Молодь у демографічній структурі світу» та ст. наук. співроб. цього ж інституту, канд. істор. наук О. В. Потехіна — «Спадкоємність поколінь і проблеми соціалізації».

Цікавою і змістовною була доповідь директора ІСН САН, проф. Ю. Бришкаря про ставлення до молоді некоммуністичних партій та церкви у Чехословаччині (1945—1948 рр.).

З великим інтересом заслухали присутні спільне повідомлення вчених ІСН САН Л. Ловаша та Л. Кіти «Деякі дані соціологічних досліджень світогляду молоді Східної Словакії», яке виголосив Л. Ловаш. Досвіду професійної орієнтації молоді у соціалістичних країнах були присвячені повідомлення групи учасників семінару — зав. Ужгородським відділом ІСЕРПЗК АН УРСР, канд. істор. наук Г. І. Шманька, ст. наук. співроб. Інституту філософії АН УРСР, канд. філос. наук Є. І. Головаху, а також кошицьких вчених Й. Віроста, Ю. Чехової, Є. Шпінерової. Про необхідність ведення цілеспрямованої ідейно-виховної роботи з молоддю йшлося у пові-

домленні доц. Ужгородського державного університету, канд. істор. наук С. М. Білака — «Ідеологічна боротьба і молодь».

Проблемі зростання ролі молоді у зміцненні єдності радянського та чехословацького народів присвятив свій виступ ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР, канд. істор. наук С. В. Віднянський. Про участь молодого покоління у науково-технічному співробітництві країн—членів РЕВ говорив інженер ІСЕРПЗК АН УРСР О. В. Секарев. Діяльність міжнародних демократичних організацій молоді проаналізував мол. наук. співроб. Ужгородського відділу ІСЕРПЗК АН УРСР Г. Г. Динис. Його колеги канд. істор. наук С. І. Мітряєва та І. Н. Сюсько говорили про роль молоді у формуванні соціальної структури чехословацького суспільства та впливу науково-технічної революції на молодих представників робітничого класу ЧССР.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяв участь зав. відділом ІСЕРПЗК АН УРСР, канд. істор. наук Л. О. Лещенко.

У заключному слові директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР А. М. Шлепаков відзначив, що науковий семінар «Соціальний розвиток і молодь» свідчить про виникнення нової форми прикордонного співробітництва СРСР і ЧССР — спільних наукових заходів. Директор кошицького Інституту суспільних наук, проф. Ю. Бришкар висловив надію, що у майбутньому значно розширяться зв'язки чехословацьких і радянських вчених-суспільствознавців.

С. І. МІТРЯЄВА (Ужгород),
О. В. СЕКАРЄВ (Київ),
І. Н. СЮСЬКО (Ужгород)

КОНФЕРЕНЦІЯ ЧИТАЧІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» У ЛЬВОВІ

7 травня 1981 р. в Інституті суспільних наук АН УРСР відбулася конференція читачів «Українського історичного журналу». У її роботі взяли участь наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР, викладачі історичного факультету Львівського ордена Леніна державного університету ім. І. Франка, працівники Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, Львівського історичного музею, Наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаніка, вчителі історії середніх шкіл м. Львова.

Конференцію відкрив директор Інституту суспільних наук АН УРСР канд. істор. наук В. П. Чугайов. Він зазначив, що проведення такого заходу сприятиме дальшому зміцненню зв'язків журналу з

читачами й авторами, а, отже, піднесенню його наукового й теоретичного рівня, поглибленій розробці науковцями актуальних проблем сучасності, на що наголошувалося в рішеннях XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України.

Заст. головного редактора «Українського історичного журналу» д-р істор. наук М. В. Коваль докладно поінформував присутніх про роботу журналу за минуле п'ятиріччя, спинився на питаннях розробки тематики, пов'язаної з рішеннями XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України, історії соціалістичного й комуністичного будівництва, наголосив на завданнях дальшого піднесення наукового й теоретичного рівня журналу, зміцнення зв'язків з авторським колективом.

В обговоренні роботи журналу взяли участь проф. кафедри історії України історичного факультету Львівського університету Я. П. Кісь, старші наукові співробітники Інституту суспільних наук АН УРСР д-р істор. наук Я. Д. Ісаєвич, кандидати історичних наук Ю. В. Примеров, С. М. Трусевич, наук. співроб. Львівського історичного музею М. В. Косів, наук. співроб. Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові І. І. Сварник, зав. читальним залом Наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаніка М. Й. Полтавець, вчитель історії середньої школи № 22 м. Львова Р. Д. Кришецький.

Виступаючи відзначили, що «Український історичний журнал» — основне видання в республіці, яке найбільш повно відбиває досягнення в галузі історичної науки. На його сторінках приділяється значна увага розробці питань перемоги Жовтня на Україні, історії Великої Вітчизняної війни, висвітленню керівної ролі КПРС і її бойового загону — Компартії України у боротьбі трудящих мас за побудову соціалістичного й комуністичного суспільства. Чільне місце відводиться матеріалам, присвяченим патріотичному й інтернаціональному вихованню трудящих, дружбі народів СРСР, братерським зв'язкам з країнами соціалістичної співдружності. В журналі систематично вміщуються статті, в яких критикуються буржуазні фальсифікації вітчизняної історії, український буржуазний націоналізм і клерикалізм. В розділі «На допомогу викладачу історії» друкуються публікації, які істотно допомагають викладачам історії вузів та шкіл у їх практичній роботі.

«Український історичний журнал» користується популярністю серед різних категорій населення. За даними бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаніка, тільки протягом останніх трьох років номери журналу замовлялися читачами 30 тис. разів. 40% читачів «УІЖу» становлять наукові співробітники, 25 — студенти вузів, 35% — працівники народного господарства.

Водночас учасники конференції висловили ряд критичних зауважень та побажань. Йшлося, зокрема, про те, що в журналі ще мало публікується теоретичних і методичних статей з питань історичної науки, деякі з них мають описовий характер.

На конференції вказувалося на необхідність ширшого й глибшого висвітлення новітнього досвіду діяльності КПРС та її бойового загону — Компартії України по керівництву різними ділянками комуністичного будівництва. Добре було б, якби журнал публікував матеріал про те, як використовують його братні країни соціалізму, соціалістичної орієнтації.

Виступаючи звернули увагу на недостатню кількість вміщених матеріалів з питань вітчизняної історії періоду феодалізму й капіталізму, історичної демогра-

фії, соціально-економічних проблем міст, класової та національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі й католицької експансії Ватикану. На конференції підкреслювалася необхідність поглибленого висвітлення історії розвитку культури й освіти, суспільно-політичних рухів на Україні періодів феодалізму й капіталізму, зв'язків і взаємовпливів культур трьох братніх народів — російського, українського й білоруського, що особливо актуально в період підготовки до відзначення 1500-річчя Києва.

Висловлювалося також побажання збільшити кількість публікацій з питань патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих, критики буржуазної та реформістської ідеології. Підкреслювалося, що слід дедалі посилювати викриття ідеології й практики українського буржуазного націоналізму, греко-католицької та української автокефальної православної церков, їх зв'язків з міжнародним імперіалізмом та сіонізмом. Адаже постановка і глибока розробка цих питань в умовах, коли різко загострилася ідеологічна боротьба між світом соціалізму і капіталізму, набуває особливо великого теоретичного й політичного значення.

Зверталася увага на недостатню високій науковий рівень вміщуваних рецензій, їх інформативність та описовість. На думку окремих виступаючих, доцільно рецензувати всі без винятку монографії з історії України. Деякі читачі вважають, що слід публікувати рецензії й огляди історичної документально-художньої літератури.

На сторінках журналу, наголошувалося у ряді вступів, треба подавати ширшу наукову інформацію про стан історичних досліджень у республіці, повну бібліографію праць з історії України, що друкуються в союзних республіках, а також у соціалістичних країнах. Варто також систематично вміщувати бібліографічні довідки про зміст міжвузівських наукових праць з історії, підсумки союзних та республіканських конкурсів наукових студентських праць, своєчасно публікувати матеріали, присвячені важливим історичним подіям, а також видатним ученим-історикам. Учасники конференції наголосили на необхідності більше друкувати матеріалів з питань історичного краєзнавства, зокрема, ширше подавати інформацію про пам'ятки історії та культури України, що сприятиме патріотичному й інтернаціональному вихованню трудящих.

На закінчення конференції заст. головного редактора «Українського історичного журналу» М. В. Коваль відповів на численні запитання учасників конференції, запевнив, що редколегія та колектив редакції вивчать усі пропозиції та зауваження і, по можливості, врахують їх у своїй роботі в майбутньому.

П. П. МАКСИМУК (Львів)

Б. С. МИКИТІВ (Львів)

У НАУКОВІЙ РАДІ З ПРОБЛЕМИ «ОСНОВНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ ДОЖОВТНЕВОГО ПЕРІОДУ»

8 квітня 1981 р. відбулося засідання Наукової ради з проблеми «Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду» при Секції суспільних наук Академії наук Української РСР. На ньому обговорювалося питання про дальший розвиток координації дослідної роботи в Українській РСР.

З доповіддю виступив голова ради д-р істор. наук В. Г. Сарбей. Він розповів про завдання істориків по координації наукових досліджень у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС. Доповідач спинився, зокрема, на недоліках у цій справі, які мали місце в роботі наукових і архівних установ, і наголосив на необхідності активніше встановлювати творчі зв'язки вчених Академії наук УРСР з ученими АН СРСР, з працівниками вузів республіки і всієї країни, ширше впроваджувати в життя комплексні цільові програми дослідної роботи, ефективніше піклуватися про підготовку молодих кадрів. Виходячи з настанов XXVI з'їзду КПРС, в центрі дослідної роботи істориків як радянської, так і дожовтневої епохи повинна бути історія робітничого класу. В одинадцятій п'ятирічці на ній буде зосереджена робота більшості співробітників відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР. До запланованої колективної праці з історії страйкового руху на Україні залучатимуться фахівці з інших установ. Нинішнього року в світ виходить фундаментальна двотомна праця «Історія робітників Донбасу», підготовлена великим колективом істориків Києва, Донецька, Ленінграда, Ростова та інших міст.

Доповідач наголосив також на необхідності розширення тематики праць, спрямованих на викриття буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій вітчизняної історії дожовтневого періоду.

В обговоренні доповіді взяли участь чл.-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко, д-р істор. наук, проф. О. А. Парасунько, доктори істор. наук М. Н. Лещенко, Г. Я. Сергієнко, які підкреслили, що Наукова рада повинна підвищити свою роль як методичного центру, спрямовувати зусилля фахівців на дослідження найбільш науково і політично актуальних питань. Треба зосередити увагу на розвитку колективних і комплексних розробок, до виконання яких слід залучати також філософів, мовознавців, літературознавців, фольклористів, етнографів, мистецтвознавців.

Наукова рада прийняла рішення про організацію в наукових установах і вузах республіки широкого обговорення методичної записки ради про стан і заходи по вдосконаленню наукових досліджень з проблеми та їх координації в світлі рішень

XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України.

Наукова рада розглянула і схвалила теми кандидатських і докторських дисертацій, а також монографій.

В. І. ПОПИК (Київ)

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ:

Іщенко С. А. (Сімферополь) — Твори мандрівників і спогади дипломатів як джерело з історії Крима XVI—XVIII ст.

Плохій С. Н. (Львів) — Польські історичні твори середини XVII століття як джерело з історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Гребцова І. С. (Одеса) — Преса України як джерело вивчення історії першої революційної ситуації.

Ткачук А. П. (Київ) — Питання культури і освіти на сторінках більшовицької преси в 1905—1907 роках.

Павленко С. Ф. (Київ) — Російські сатиричні журнали періоду імперіалізму як історичне джерело (1900—1917 рр.).

Вавричин М. Г. (Львів) — Картографічні джерела до історії України XV—XVII ст.

Сіреждук П. С. (Львів) — Історія заселення Прикарпаття у XIV—XVIII ст.

Грабовецький Б. В. (Київ) — Дрібне товариство виробництва і становлення мануфактури на Прикарпатті в XVI—XVIII ст. (на матеріалах соляних промислів).

Чорпіта Я. І. (Львів) — Ремесло та цехи в Руському воеводстві Речі Посполитої в XVII—XVIII ст.

Хомишин М. Я. (Львів) — Соціально-економічний розвиток і класова боротьба у Львові в другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Гуржій О. І. (Київ) — Розвиток феодальних відносин на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.

Кіку І. О. (Київ) — Становище і антифеодальна боротьба селян України в I половині XVIII ст. (за матеріалами волинських актових книг).

Сергійчук В. І. (Київ) — Українська народна армія в період визвольної війни 1648 — 1654 рр. (будівництво, озброєння, забезпечення).

Острась Є. С. (Донецьк) — Селянство Лівобережної України в другій половині XVIII ст.

Мицько Й. З. (Львів) — Культурно-освітні центри України і їх боротьба проти ідеологічної експансії католицизму і унії (70-х рр. XVI ст. — 30-х рр. XVII ст.).

Марочкін В. П. (Київ) — Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст.

Щербак В. О. (Київ) — Народні рухи на Україні в 30-х роках XVII ст.

Солоп Є. І. (Дніпропетровськ) — Капіталістична еволюція поміщицького господарства Півдня України в пореформенний період (1866—1900).

Лазанська Т. І. (Київ) — Державні селяни Лівобережної України в першій половині XIX ст.

Почепцов В. Ф. (с. Домантів Золотоніського р-ну Черкаської області). — Розвиток капіталізму у сільському господарстві Лівобережної України в другій половині XIX ст.

Авраменко А. М. (Харків) — Еволюція земельних відносин на Лівобережній Україні в кінці XIX — на початку XX ст.

Мамула Г. В. (Донецьк) — Українське дворянство в державно-бюрократичній системі царської Росії (з 60-х рр. XVIII ст. до 60-х рр. XIX ст.).

Полухіна О. М. (Київ) — Формування і розвиток класової свідомості пролетаріату України (з 70-х років XIX ст. до початку першої російської революції).

Шляхов О. Б. (Дніпропетровськ) — Революційна діяльність учасників повстання на броненосці «Потемкин» в еміграції та в Росії у 1905—1920 рр.

Скрипник П. І. (Київ) — Місце і роль великих українських революційних демократів у загальноросійському визвольному русі кінця XIX — початку XX ст.

Кулінська С. Ю. (Київ) — Суспільно-політичне життя Києва в другій половині XIX ст.

Малинко І. Г. (Харків) — Створення і розвиток системи вищої жіночої освіти на Україні (кінець XIX — початок XX ст.).

ДОКТОРСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Ковальський М. П. (Дніпропетровськ) — Джерелознавство історії України XVI — першої половини XVII ст.

Мищик Ю. А. (Запоріжжя) — Джерела

з історії визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Швидько Г. К. (Дніпропетровськ) — Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII — середині XVIII ст.

Задорожний В. Є. (Ужгород) — Розвиток товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях в кінці XVIII — першій половині XIX ст.

Мазурок О. С. (Ужгород) — Соціально-економічний розвиток міст на західноукраїнських землях в епоху імперіалізму (кінець XIX ст. — 1918 р.).

Кругляк Б. А. (Сизрань) — Внутрішня торгівля на Україні в епоху імперіалізму.

Макарчук С. А. (Львів) — Національні відносини та етнічні зв'язки на західноукраїнських землях в умовах імперіалізму.

МОНОГРАФІЇ

Борисенко В. Й. (Київ) — Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в період імперіалізму.

Шекера І. М. (Київ) — Давньоруські землі в міжнародних відносинах (XII — перша половина XIII ст.).

Литвиненко М. О. (Харків) — Мемуари як джерело історії України XIV—XVII ст.

Щербина П. Ф. (Кам'янець-Подільський) — Буржуазні реформи 60—70-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні.

Лавров Ю. П. (Київ) — Робітниче питання і з'їзди гірничопромисловців Півдня Росії.

Замковий П. В. (Київ) — Класи і партії в Лютневій буржуазно-демократичній революції на Україні.

Волощенко А. К. (Київ) — Земство і земський рух на Україні (друга половина XIX століття).

Кізченко В. І. (Київ) — Культурно-освітній рівень робітничого класу в період імперіалізму.

НОВІ КНИГИ

Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898—1971. — 8-е вид., доп. і випр. Т. 7. 1955—1959. — К.: Політвидав України, 1981. — 534 с.

АЖГИБКОВА Т. Н., ФЕДОРОВА Н. Н. Джон Рид: Путь в ленинизм. — М.: Мысль, 1981. — 199 с.

БАВРИН Е. П. Монгольская Народная Республика: Справочник. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1981. — 126 с.

БІЛЕЦЬКИЙ П. О. Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII століть. — К.: Мистецтво, 1981. — 160 с.

БОБЫЛЕВ П. Н. На защите Советской Республики. — М.: Наука, 1981. — 151 с.

Боевой отряд Ленинской партии: Компартия Украины в цифрах. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 178 с.

Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне 1941—1945: Краткая хроника. — М.: Воениздат, 1981. — 375 с.

ГЕНРИ Э. Профессиональный антикоммунизм: К истории возникновения. — М.: Политиздат, 1981. — 367 с.

Герои и подвиги. Кн. 7. — М.: Воениздат, 1981. — 270 с.

ГЛІВКА П. Коммунисты и Европа: Борьба коммунистических и рабочих партий за разрядку и социальный прогресс в Европе. — М.: Прогресс, 1981. — 287 с.

Демократическая Республика Афганистан: Справочник. — М.: Наука, 1981. — 173 с.

ДОРОХОВ А. П. Крылатые защитники Севастополя. — Симферополь: Таврия, 1981. — 125 с.

ЕГОРОВА Н. П. Советско-американские отношения послевоенного периода в буржуазной историографии США. — М.: Наука, 1981. — 189 с.

КЕЛДІЕ В. Ж., КОВАЛЬЗОН М. Я. Теория и история: Проблемы теории исторического процесса. — М.: Политиздат, 1981. — 288 с.

КІРЮШКО П. Н., РЫБАЧУК Н. Ф. Атеизм, труд, культура: Личностный аспект. — К.: Наук. думка, 1981. — 246 с.

КОРНОУХОВ Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. — М.: Политиздат, 1981. — 192 с.

КУЛИЧЕНКО М. И. Расцвет и сближение наций в СССР: Проблемы теории и методологии. — М.: Мысль, 1981. — 444 с.

ЛЕЩЕНКО Л. О. Європейська безпека: проблеми і перспективи. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1981. — 48 с.

ЛИСАВЦЕВ Э. П. Религия и борьба идей в современном мире. — М.: Знание, 1981. — 64 с.

МАКСИМЫЧЕВ И. Ф. Как была развязана вторая мировая война. — М.: Знание, 1981. — 64 с.

НИКОЛЬНИКОВ Г. Л. Брестский мир и Украина. — К.: Наук. думка, 1981. — 175 с.

ПЕТРУХИН В. С. Подвиг Советских Вооруженных Сил в гражданской и Великой Отечественной войнах. — М.: Знание, 1981. — 64 с.

Политические партии: Справочник. — М.: Политиздат, 1981. — 351 с.

Проблемы истории русского общественного движения и исторической науки: Сб. статей. — М.: Наука, 1981. — 344 с.

Рабочий класс в мировом революционном процессе: Сборник. — М.: Наука, 1981. — 293 с.

РИМАРЕНКО Ю. П. Антикоммунистический альянс: Критика идеол. и соц.-полит. доктрин междунар. сионизма и укр. буржуазного национализма. — К.: Наук. думка, 1981. — 214 с.

РЫБАКОВ Б. А. Язычество древних славян. — М.: Наука, 1981. — 607 с.

СЕЛЯВКИН А. И. В трех войнах на броневиках и танках: Воспоминания. — Харьков: Прапор, 1981. — 183 с.

Советский Союз и Организация Объединенных Наций. 1971—1975. М.: Наука, 1981. — 471 с.

ФІЛІППОВ Ф. Р. Социология образования. — М.: Наука, 1980. — 197 с.